



UNIVERZITET U NIŠU  
FILOZOFSKI FAKULTET



**Marina R. Kostić**

**PSIHOPATOLOŠKA ODSUPANJA, STRES I  
VREMENSKE PERSPEKTIVE KOD  
POČINILACA KRIVIČNIH DELA**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Niš, 2020.



UNIVERZITET U NIŠU  
FILOZOFSKI FAKULTET



**Marina R. Kostić**

**PSIHOPATOLOŠKA ODSUPANJA, STRES I  
VREMENSKE PERSPEKTIVE KOD  
POČINILACA KRIVIČNIH DELA**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Niš, 2020.



UNIVERSITY OF NIS  
FACULTY OF PHILOSOPHY



**Marina R. Kostic**

**PSYCHOPATHOLOGICAL DEVIATIONS,  
STRESS AND TIME PERSPECTIVE WITH  
LAW OFFENDERS**

DOCTORAL DISSERTATION

Nis, 2020.

## Подаци о докторској дисертацији

Ментор: Др Бојана Димитријевић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Наслов: Психопатолошка одступања, стрес и временске перспективе код починилаца кривичних дела

Резиме:

Разумевање и објашњење криминалног понашања и предикција повратништва и будућности починилаца кривичних дела могући су кроз мултидисциплинарно сагледавање и захтевају испитивање повезаности профила и особина личности починилаца кривичних дела са што већим бројем других варијабли. Ова експлоративна студија спроведена је на узорку од 142 осуђеника Казнено-поправног завода у Нишу, старости од 35 до 50 година (просечна старост 39,7 година). Основни проблем истраживања јесте да установи постојање психопатолошких карактеристика личности код починилаца кривичних дела, анализа суочавања и превладавања стреса и доминантних временских перспектива, односно њихове разлике код радно ангажованих осуђеника и оних који нису опредељени на добровољну радну активност током издржавања казне затвора. Уз идентификовање психолошких фактора, задатак је да се утврди и повезаност социо-демографских варијабли са механизмима превладавања стреса и доминантне временске перспективе и очекивања од будућности осуђеника. Између осталог, показало се да су повезаност варијабли и могућност предикције најснажнији на подузорку радно ангажованих затвореника; неангажовани имају више скорове на скали психопатолошких одступања, а међу њима они који су дуже у затвору имају веће склоности ка хостилности, параноидности и психичким тегобама. У погледу временских перспектива, код радно ангажованих најизраженији је став према будућности, а статистички значајна разлика између радно ангажованих и неангажованих је на скали фаталистичке садашњости у корист неангажованих, а посебно оних који су осуђени на дуже затворске казне. На узорку радно ангажованих осуђеника постоји много више значајних корелација између временских перспектива и стратегија суочавања са стресом, али и временских перспектива са психопатолошким индикаторима, у односу на осуђенике који не раде у затвору. Резултати недвосмислено показују статистички значајну повезаност радно ангажовања починилаца кривичних дела са једне стране и психопатолошких одступања (и појединачно и кроз глобални индекс GSI), временских перспектива и копинг механизма, са друге стране.

Научна област:	Психологија
Научна дисциплина:	Психологија
Кључне речи:	кривично дело, психопатолошка одступања, стрес, временске перспективе, осуђеници, карактеристике личности.
УДК:	159.97:159.923.3-058.57
CERIF класификација:	S260 Психологија
Тип лиценце Креативне заједнице:	<b>CC BY-NC-ND</b>

## Data on Doctoral Dissertation

Doctoral  
Supervisor:

PhD Bojana Dimitrijevic, Professor, University of Niš, Faculty of  
Philosophy

Title:

Psychopathological deviations, stress and time perspective with law  
offenders

Abstract:

Understanding and explanation of criminal behavior, as well as prediction of recidivism and the future of law offenders are possible through a multidisciplinary consideration, demanding exploration of possible connection between the profile and personality traits of law offenders with as many other variables as possible. The sample was convenient and it consists of 142 male prisoners from Penal and Correctional Facility in Nis. They are between 35 and 50 years old (average age = 39.7). Within this exploratory study, the main aim of research is to determine the existence of psychopathological personality traits of law offenders, to analyze facing and overcoming stress and dominant time perspectives, and their differences with working convicts and those that are not a part of a voluntary working activity during their term of imprisonment. Besides determining the psychological factors, the task is also checking the connection of socio-demographic variables with the stress management mechanisms, the dominant time perspective, and expectations from the future of the convicts. Through an innovative and interesting approach, combining multiple psychological fields, I got both theoretical and practically applicable contributions to science and psychological profession. Among other things, it can be seen that the connection between the variables and the possibility of prediction are the strongest with sub-sample of a prisoners with working commitment; those without working commitment have higher scores on the scale of psychopathological digression, and among them those who have been imprisoned for longer periods of time are more prone to hostility, paranoia and psychological issues, generally speaking. Considering the time perspective, among those with working commitment the most prominent is the attitude towards the future, and the statistically significant difference between those with working commitment and those without is on the scale of the fatalistic present to the benefit of the prisoners without working commitment, and especially those with longer prison sentences. Within the sample of the prisoners with working commitment there are many more significant correlations between time perspectives and stress facing strategies, and also perspectives with psychopathological indicators

related to the convicts who do not work in prison. The results definitely show statistically significant connection of working commitment of the crime committers on one side, and psychopathological digression (both individually and through global index GSI), time perspectives and coping mechanisms on the other side.

Scientific  
Field:

Psychology

Scientific  
Discipline:

Psychology

Key Words:

criminal act, psychopatological deviations, stress, time perspectives, convicts, personal characteristics.

UDC:

159.97:159.923.3-058.57

CERIF  
Classification:

S260 Psychology

Creative  
Commons  
License Type:

**CC BY-NC-ND**

*Najiskrenije zahvaljujem mentorki prof. dr Bojani Dimitrijević na idejama, konstruktivnim predlozima i kontinuiranoj, snažnoj podršci od rađanja ideje, kroz realizaciju, do kompletnog nastanka ovog rada. Hvala na empatiji u teškim trenucima i situacijama.*

*Zahvaljujem članovima komisije na savetima, usmeravanjima i pruženoj pomoći, i kolegini i prijateljici Neli Krstić, zaposlenoj u KPZ Niš na svim aktivnostima, komentarima, podršci i trudu da se testiranje obavi u kontrolisanim uslovima i na adekvatnom uzorku ispitanika.*

*Hvala Upravi Kazneno-popravnog zavoda u Nišu na dozvoli i podršci da realizujem istraživanje i svim osuđennicima koji su učestvovali u istom dajući svoj doprinos ovom radu.*

*Najveću zahvalnost dugujem mom sinu Nikoli i majci Biljani na bezrezervnoj podršci i pomoći da istrajem do kraja doktorskih studija.*



SADRŽAJ :

<b>UVOD</b> .....	10
<b>I TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA</b> .....	14
<b>1. Psihopatološka odstupanja i mentalno zdravlje osuđeničke populacije</b> .....	14
Psihopatološka odstupanja: SCL-90-R kao istraživački instrument.....	18
Pregled istraživanja u kojima je korišćen instrument SCL-90-R.....	21
<b>2. Stres</b> .....	23
Strategije prevladavanja stresa – koping mehanizmi .....	25
Strategije prevladavanja stresa u zatvorskim uslovima .....	32
Pregled istraživanja o koping mehanizmima .....	32
<b>3. Vremenske perspektive</b> .....	38
Određenje pojma.....	39
Vremenska orijentacija prema prošlosti.....	43
Vremenska orijentacija prema sadašnjosti .....	44
Vremenska orijentacija prema budućnosti .....	45
Vremenska perspektiva i prevladavanje stresa.....	47
Psihologija u sistemu izvršenja krivičnih sankcija: počinioci krivičnih dela .....	49
Izvodi iz Zakona o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srbije.....	52
Rad zatvorenika u zatvorskim uslovima .....	52
<b>II PRIKAZ METODOLOGIJE ISTRAŽIVANJA</b> .....	55
Predmet istraživanja .....	55
Problem istraživanja.....	55
Ciljevi istraživanja .....	56
Osnovna istraživačka pitanja.....	57

Specifična istraživačka pitanja .....	57
Varijable istraživanja.....	58
Naučni značaj istraživanja .....	59
Uzorak ispitanika .....	61
Instrumenti .....	65
Stres i prevladavanje stresa: COPE .....	65
Vremenske perspektive: Zimbardov Upitnik o vremenskoj perspektivi (ZTPI).....	65
Nivo psihopatološke devijacije: SCL-90-R .....	66
Pouzdanost instrumenata .....	67
Postupak istraživanja .....	70
Statističke tehnike za obradu podataka .....	71
<b>III REZULTATI ISTRAŽIVANJA .....</b>	<b>72</b>
Deskriptivne mere na ukupnom uzorku i na poduzorcima osuđenika.....	72
Statistika zaključivanja (odgovori na istraživačka pitanja).....	77
Odnos bračnog statusa zatvorenika i psiholoških varijabli.....	111
Dodatni rezultati .....	113
<b>IV DISKUSIJA I ZAKLJUČAK</b>	
Diskusija rezultata.....	128
Zaključak.....	154
<b>LITERATURA .....</b>	<b>158</b>
<b>PRILOG 1: Testovi korišćeni u istraživanju.....</b>	<b>172</b>
<b>PRILOG 2: Lista tabela .....</b>	<b>180</b>
<b>PRILOG 3: Lista slika i grafikona .....</b>	<b>184</b>
<b>BIOGRAFIJA AUTORA.....</b>	<b>185</b>

„Izvršenjem krivičnih sankcija ostvaruje se opšta i individualna svrha njihovog izricanja u cilju uspešne reintegracije osuđenih u društvo” (*Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS, član 2*)

## U V O D

Kazna zatvora i gubitak slobode kao systemska sankcija smatraju se pravednim odgovorom društva i delotvornim upozorenjem počiniocima krivičnih dela, ali i vrlo efikasnim načinom borbe protiv kriminala. Međutim, o svrsi zatvora u današnje vreme sve se više govori u kontekstu rehabilitacije počinilaca kaznenih dela sa ciljem njihovog prevaspitavanja koje bi rezultiralo promenom obrazaca ponašanja i reformisanjem ličnih stavova, da bi po izlasku na slobodu i povratkom u društvenu zajednicu živeli u skladu sa zakonskim i normativnim okvirima društva. Posle duže zatvorske kazne, izlazak na slobodu je vrsta šoka za pojedinca i značajno se odražava na povratak u zajednicu i prilagođavanje na širi društveni kontekst. Priprema za otpust i postpenalni prihvat definisani su zakonskom regulativom i zahtevaju stručnost zaposlenih u penalnim institucijama kako bi ta priprema zatvorenika za vraćanje u socijalne okvire bila pravovremena i efikasna.

Tokom decenijskog rada u sistemu socijalne zaštite lokalne samouprave, mnogo puta bila sam svedok stanja socijalne potrebe bivših zatvorenika i njihovih porodica; kao psiholog, nemali broj puta identifikovala sam i njihovu potrebu za kompletnom psihosocijalnom podrškom, kroz iskustva o kojima su pričali potvrđujući da izdržavanje kazne zatvora donosi fundamentalne promene u psihičkom i psihološkom smislu, promene stavova, egzistencijalnih uslova, životnih stilova nakon izlaska na slobodu ali i života, u celini. Moje lično interesovanje u vezi sa tim, mnoštvo pročitane literature i sve veći značaj ali i aktuelnost istraživanja iz oblasti post/penalne zaštite, motivisali su me da se u cilju izrade doktorske disertacije upustim u naučno, psihološko istraživanje na uzorku populacije zatvorenika u Kazneno-popravnim zavodu u Nišu.

S obzirom na analizu velikog broja rezultata dosadašnjih istraživanja može se zaključiti da su kvalitetno razumevanje i objašnjenje različitih oblika kriminalnog ponašanja i predikcija povratništva i budućnosti počinilaca krivičnih dela mogući kroz multidisciplinarno sagledavanje i zahtevaju ispitivanje povezanosti profila i osobina ličnosti počinilaca krivičnih dela sa drugim

varijablama, u što većem broju. U ovoj eksplorativnoj studiji osnovni problem istraživanja je da ustanovi postojanje psihopatoloških karakteristika ličnosti kod počinitelaca krivičnih dela, analiza mehanizama prevladavanja stresa i dominantnih vremenskih perspektiva, odnosno njihove razlike kod radno angažovanih osuđenika i onih koji nisu opredeljeni na dobrovoljnu radnu aktivnost tokom izdržavanja kazne zatvora. Zadatak je identifikovanje relevantnih psiholoških faktora i provera uticaja socio-demografskih varijabli (obrazovanje, bračni status, mesto stanovanja, trajanje kazne...) na mehanizme prevladavanja stresa i dominantne vremenske perspektive sa naglaskom na očekivanja od budućnosti osuđenika.

*Zakon o izvršenju krivičnih sankcija* predstavlja pravni okvir kojim se u celosti reguliše postupak izvršenja krivičnih sankcija prema punoletnim licima, kojim se regulišu i prava i obaveze lica prema kojima se izvršavaju krivične sankcije (član 1), a sve u kontekstu uspešne reintegracije osuđenih u društvo (član 2). Za uspešno osposobljavanje osuđenog lica i njegov povratak u normalne životne tokove, kroz postupak izvršenja kazne, neophodno je primeniti određene oblike tretmana, i na kraju, kao završnu fazu resocijalizacije, pružiti postpenalnu pomoć. Budući da je istraživanje te problematike poslednjih godina izuzetno aktuelno u smislu osnaživanja bivših zatvorenika, njihovih porodica i uspešne reintegracije u društvo, svojim istraživanjem nastojim da rasvetlim neka pitanja sa ciljem stvaranja jasnije slike o profilu ličnosti osuđenika, načinu na koji pokušavaju da savladaju stres prouzrokovan dolaskom odnosno boravkom u zatvoru ali i slici svoje budućnosti koju formiraju tokom izdržavanja kazne zatvora.

U niškom Kazneno-popravnom zavodu gde je sprovedeno istraživanje, rad osuđenih lica je kontinuiran i tipičan kao delatnost kategorije lica iz takozvanog poluotvorenog dela, i to:

- a) većina sektora i delatnosti odvija se u Kazneno-popravnom zavodu Niš; u ekonomijama bave se poljoprivredom (ratarstvo, stočarstvo); u sektoru za izradu nameštaja izrađuje se isti po porudžbini trećih lica (npr. privatnih firmi, hotela, i sl.), itd.
- b) u gradskim ustanovama i preduzećima organizovan je takozvani rad za treća lica (javno komunalna preduzeća: „Tržnica”, „Medijana”, „Gorica”), zatim građevinski poslovi (renoviranje zgrade MUP-a u Nišu, izgradnja novog dela Kliničkog centra u Nišu), poslovi u bolnici (higijeničari, asistenti, poslovi tehničke pripreme na računaru i u kartoteci), metalni sektor (pogon fabrike „Jura”), itd. Za sve te poslove koji se obavljaju van zatvorskog kruga, organizovan je prevoz osuđenika.

Za radno angažovanje zatvorenika važna je stečena stručna sprema, ali su važniji njihova spremnost i volja da rade kao i sposobnost za obavljanje određene grupe poslova za koje se odlučuju. Kada su ti preduslovi ispunjeni, a zatvorenik nema adekvatno obrazovanje za obavljanje biranog posla – sprovodi se obučavanje odnosno prekvalifikacija za taj posao; to su najčešće sertifikovane obuke koje se realizuju u saradnji sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (a koje obavljaju prosvetni radnici u srednjim školama ili zaposleni ustanove „Narodni univerzitet” u Nišu). Na obučavanje se gleda kao na vid prakse koji će umnogome olakšati samostalan rad osuđenika u kasnijem periodu. Ključni momenat nakon obuke, jeste kada svaki zatvorenik dobije sertifikat/diplomu za određeno zanimanje koja je validna a od krucijalnog značaja nakon izlaska iz zatvora za obavljanje tih delatnosti. U zatvoru se može steći i osnovno obrazovanje koje realizuje OŠ „Lela Popović” iz Miljkovca po licenci i u skladu sa Zakonom, nakon čega osuđeno lice dobija diplomu na kojoj nije naznačeno da je stečena u zatvoru što onemogućava kasniju potencijalnu diskriminaciju ove kategorije radno angažovanih lica. Po ovom modelu, osuđenici poboljšanjem ponašanja i sticanjem novih znanja kroz zalaganje na radu ispunjavaju uslov za napredovanje u statusnoj hijerarhiji u zatvoru, stiču određene beneficije, i u celini uzev, poboljšavaju svoj položaj i napredak.

U cilju objašnjenja efekata zatvorske kazne i načina prilagođavanja zatvorenika, empirijske studije bave se, generalno, ili proučavanjem uticaja objektivnih, sredinskih i fizičkih karakteristika zatvorskog okruženja, ili psihološkim profilom i značajem različitih individualnih osobina osuđenika a rezultati tih istraživanja potvrđuju postojanje razlika u merama psiholoških stanja, raspoloženja, stavova, nasilnog ponašanja i prilagođavanju osuđenika, što se može dovesti u direktnu vezu sa restriktivnošću koju podrazumeva nadzor i zatvorenost penalne institucije (Brannon et al., 1988; Zamble & Porporino, 1988). Teorijski okvir, osnova i analiza istraživanja sprovedenog u Kazneno-popravnim zavodu u Nišu sa ciljem izrade ove doktorske disertacije mogu predstavljati važnu tačku mapiranja nedostataka sistema izvršenja krivičnih sankcija. Na osnovu rezultata mogu se izvesti značajne predikcije i preporuke za unapređenje mera i postupanja sa licima osuđenim na kaznu zatvora, sa ciljem poboljšanja njihovog psihološkog kapaciteta, saradnje sa stručnim licima u zatvoru i podizanja efikasnosti penološkog tretmana. Ovo je veoma značajno imajući u vidu da se zatvorenici koji čine oko 0,1% ukupnog stanovništva i dalje smatraju društveno isključenom grupom, koja doživljava mnoge zdravstvene i socijalne nejednakosti (Shaw, 2002).

U Republici Srbiji ne postoje istraživanja o odnosu psihopatoloških odstupanja, vremenskih perspektiva i stresa, a rezultati u segmentima minimalno sličnih inostranih istraživanja ne mogu se koristiti komparativno niti su primenjivi na populaciju zatvorenih počinitelaca krivičnih dela u našoj zemlji; na to utiču kulturološke razlike, razlike u zakonskoj regulativi, različitost uslova izdržavanja kazne i poimanje svrhe kažnjavanja. Iz svega navedenog proizilazi značaj proučavanja ove problematike sa ciljem predviđanja ponašanja počinitelaca krivičnih dela tokom izdržavanja kazne zatvora, planiranja individualnih i grupnih tretmanskih aktivnosti i u skladu sa stručnom procenom – moguće intervencije.

# I TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

## 1. PSIHOPATOLOŠKA ODSUPANJA I MENTALNO ZDRAVLJE OSUĐENIČKE POPULACIJE

Kada ponašanje jednog pojedinca odstupa od konteksta referentne društvene situacije zbog čega on dospeva u zdravstvenu ustanovu – psihijatrijsku instituciju, počinje se smatrati duševnim bolesnikom, što uslovljava promenu njegovog normativnog socijalnog konteksta; napred navedeno ima za pacijenta važno značenje jer je resocijalizacija u direktnoj funkciji ozdravljenja (Kecmanović, 1973). U celini uzev, u bolnici postoje dve osnovne socijalne strukture – personal i bolesnici, između kojih postoji različitost koja nije samo hijerarhijska, imajući u vidu da su bolesnici kontinuirano iza zatvorenih vrata i da je apsolutno svaki zaposleni u odnosu na bolesnika „omnipotentno autoritativan” (Kecmanović, 1973). U nekoliko bitnih momenata može se povući paralela između bolničkog ambijenta i doživljaja zatvorskog iskustva; zatvorsko – trajno menja životni pravac osuđenika, oduzima unapred isplanirane životne etape i podrazumeva posledice koje egzistiraju dugo nakon završetka izdržavanja kazne (Jamieson & Grounds, 2006). U kompleksnoj problematici psihopatoloških odstupanja često postoje i dijagnoze u komorbiditetu (paralelno postojanje dva ili više psihičkih poremećaja), a najčešće je reč o zavisnosti od alkohola ili droga, kao i poremećajima ličnosti; svi navedeni kod počinitelaca krivičnih dela smeštenih na forenzičkim odeljenjima psihijatrijskih bolnica zahtevaju znatno veće planiranje tretmana lečenja i rehabilitacije (Sušić i sar., 2013). Na primer, Lombrozo za psihijatrijske bolesnike preporučuje lečenje u posebnim institucijama bezbednosti, koje će delovati tako što će istovremeno i lečiti i sprečiti dalju kriminalnu aktivnost i njenu eskalaciju (Pavlović, 2017). Pregledom desetina naučnih radova iz ove oblasti, stiče se jasan utisak da psihopatski poremećaj dominira u populaciji osuđenih lica; Har (Hare, 2006) navodi da psihopatija zahvata 1% opšte populacije, odnosno 25% muške populacije osuđenika u Americi i ističe njenu značajnu povezanost sa antisocijalnim i kriminogenim ponašanjem, tvrdnjom da se njihova egocentričnost, grandioznost, nedostatak inhibicija u ponašanju, potreba za moći i kontrolom savršeno uklapaju u profil osobe sklone asocijalnim, antisocijalnim i krivičnim delima. Imajući u vidu postojanje povezanosti između psihopatije, zločina i nasilja (Hare, 2006), možemo reći da je ova bolest postala jedan od značajnih prediktora u krivičnom pravosuđu, jer je za osuđenike sa psihopatološkom simptomatologijom

karakteristično da teže manipulaciji sistemom radi zadovoljavanja vlastite potrebe za moći, kontrolom i prestižem, „poigravanjem” sa zatvorenicima i osobljem sa konstantnim testiranjem „granica”, eksploatacijom drugih osuđenika i nedostatkom interesovanja za menjanje vlastitog ponašanja i stavova. U prilog tome govore rezultati brojnih empirijskih studija, potvrđujući da psihopatija može biti predisponirajući faktor nastanka zavisnosti od narkomanije i oblika ponašanja koji spadaju u protivzakonite (Radulović, 2013); među njima ova autorka navodi Robinsovu (Robins, 1966) tridesetogodišnju studiju praćenja devijantne dece (prema Radulović, 2013) čiji nalazi govore da su njihovo psihopatsko ponašanje i agresivnost pouzdano predviđali zloupotrebu droge i kriminal u odraslom dobu. Činjenje krivičnog dela podrazumeva kompleksno psihološko, sociološko i situaciono ponašanje pojedinca, a u svetlu različitih teorija ličnosti zajednička je pretpostavka da su zločin i prestupništvo u vezi sa određenim osobinama ličnosti (Pabbathi et al., 2014), jer osuđeni zatvorenici predstavljaju odabranu populaciju subjekata sa počinjenim kriminalnim aktivnostima (Andersen, 2004). Ovaj autor (Andersen, 2004) ističe značaj dijagnostičkog intervjua sa ispitanikom jer puko popunjavanje upitnika uključuje mogućnost davanja svesnih i nesvesnih informacija, prikrivanja pa i laganja uz uvek prisutan rizik od nerazumevanja pitanja, a Har (Hare, 1985) dodaje i da su podaci dobijeni isključivo upitnicima kod psihopata – nepouzdana (Andersen, 2004).

Populacije (privremenih) zatvorenika, pregledanih na početku boravka u zatvoru, značajno se razlikuju od zatvorenika koji su dugo u zatvoru, jer je u ranom periodu moguće lakše razlikovanje prevalence od incidence u pogledu morbiditeta i psihopatologije (Andersen, 2004). U svakom trenutku treba imati u vidu da se zatvorsko okruženje razlikuje od zatvora do zatvora u jednoj zemlji, a još značajnije su kulturalne razlike, jer varijable koje se odnose na zatvor, populaciju, metodologiju i svrhu istraživanja moraju se uzeti u obzir u okviru celokupnog konteksta istraživanja. Ciljevi studija o prevalenci psihijatrijskih poremećaja u zatvorskoj populaciji mogu biti (Andersen, 2004):

- procena opšteg psihijatrijskog tretmana potrebnog u zatvoru;
- identifikacija psihički bolesnih kriminalaca i realizacija relevantnih forenzičkih psihijatrijskih akcija i mera predostrožnosti;
- prevalenca psihijatrijskih poremećaja u zatvoru može predstavljati „ogledalo” opšteg trenda u društvu i pružanja usluga mentalno obolelim licima.

Po dostupnoj literaturi i istraživanjima iz oblasti psihološkog proučavanja zatvorenika na našem području Hrvatska u ovoj oblasti prednjači, jer veliki značaj pridaje tretmanu zatvorenika sa ciljem doprinosa specijalnoj prevenciji koja se preduzima u skladu sa postulatima da je svrha



kazne odvraćanje počinitelja od budućih krivičnih dela (Bojanić i Mrčela, 2006). Adekvatne preventivne i sve druge psihološke akcije usmerene ka osuđenima biće efikasne i pravilno uvremenjane samo kada se raspolaže znanjem na osnovu rezultata već obavljenih istraživanja o obrascima njihovog funkcionisanja i ponašanja. Autori tvrde da su prednosti i značaj specijalne prevencije najizraženiji u resocijalizaciji počinitelja krivičnih dela, jer je društvo u obavezi ne samo da pomogne počiniocu krivičnog dela, već i da ga integriše u društvo.

Nekoliko studija pokazuje da je populacija zatvorenika, generalno, lošeg opšteg zdravstvenog stanja i odlikuje se visokom stopom mentalnih poremećaja u odnosu na opštu populaciju (Fazel & Danesh, 2002; Fazel & Lubbe, 2005; Singleton et al., 2000, prema: Mandhouj et al., 2014). Metaanaliza bazirana na 62 istraživanja u kojima je učestvovalo ukupno 22790 zatvorenika u 12 zapadnih država, pokazala je da je u pomenutom uzorku 3,7% zatvorenika sa simptomima psihotičnog poremećaja, 10% je imalo veliku depresivnu epizodu, a 65% poremećaj ličnosti – čijih 47% je imalo disocijalni poremećaj ličnosti. To je inspirisalo dalja istraživanja koja su pokazala da je 57% zatvorenika bilo zavisno od alkohola i/ili droga (Sušić i sar., 2013). Dolazak u zatvor može biti okidač poremećaja prilagođavanja ili dovesti do recidiva postojećih psihijatrijskih poremećaja. Od 1980. godine do danas stopa samoubistava je dramatično porasla na lestvici – do trećeg po redu uzroka smrti u američkim zatvorima (Anasseril, 2006). Treba naznačiti da su najvažniji faktori rizika za samoubistvo mentalni poremećaji, osećaj beznađa, upotreba i zloupotreba droga ali i samo zatvorsko okruženje (Anasseril, 2006; Fernander et al., 2004). Empirijski nalazi govore u prilog tezi da zatvorenici u početku izdržavanja zatvorske kazne mogu biti skloni krajnje neprilagođenim oblicima ponašanja kao što su samopovređivanje, reaktivna stanja i poremećaji koji su posledica doživljenog stresa (Harding & Zimmerman, 1989, prema: Farkaš i Žakman-Ban, 2006). Takođe, treba pomenuti činjenicu da je učestalost samoubistava zatvorenika znatno veća u odnosu na opštu populaciju, ali i učestalost poremećaja i oboljenja povezanih sa stresom kao što su glavobolje, anksioznost, poremećaji spavanja, depresivnost, nervna napetost i drugo. U penološkoj praksi nije neuobičajena potražnja za sedativima i različitim drugim farmakoticima (Uzelac i sar., 2008). U zatvorskoj populaciji procenat pojedinaca sa poremećajem ličnosti je 78%, veći je među muškim zatvorenicima, i to kod 50–80%, najzastupljeniji je antisocijalni poremećaj ličnosti manifestovan u vidu antisocijalnog ponašanja, koji se, inače, javlja kod oko 1% opšte populacije (Singleton et al., 1998).

Naučnici koji su se bavili delinkventnim ponašanjem tvrde da je takvo ponašanje uslovljeno psihokriminogenim dimenzijama ličnosti, da štićenici penitencijarnih institucija imaju relativno niži stepen kognitivnih sposobnosti, a viši rezultat na testovima za procenu patoloških

konativnih dimenzija, sa ubedljivom prednošću agresivnosti i anksioznosti (Joksimović, 2016). Imajući u vidu značaj kriminogenih dimenzija ličnosti kao činilaca odgovornih za disocijalne oblike ljudskih reakcija, autorka ističe zahtev programiranja aktivnosti koje će uticati na redukciju i kanalisanje patoloških pojava, sa ciljem potencijalnog razvijanja kognitivnih sposobnosti (Krueger et al., 1994, prema: Joksimović, 2016). Za kriminogene ličnosti karakteristična je niska saradljivost, sklonost ka prepirci i svađi, zajedljivost, slaba motivacija za postignućem i snižena sposobnost organizacije pri obavljanju zadataka (Miller & Lynam, 2001, prema: Brzić, 2018). Nisko subjektivno blagostanje zatvorenika ogleda se u manifestovanoj nesigurnosti, stresu, depresiji, ljutnji, niskom samopoštovanju i usamljenosti koji su neminovna konsekvencija gubitka slobode, dok su iskustva nasilja u zatvoru značajno povezana sa emocionalnim distresom (Woolredge, 1999). U jednom hrvatskom istraživanju (Gruber et al., 2013) o specifičnostima grupne terapije bolesnika/zatvorenika sa PTSP poremećajem i/ili trajnim promenama ličnosti, a kojima je, uz zatvorsku kaznu, određena i sudska mera obaveznog psihijatrijskog lečenja, prikazani su realizovani ciljevi i efekti lečenja – kontrola nad sobom i svojim ponašanjem i preuzimanje odgovornosti za isto, nalaženje adekvatnih načina rešavanja problema, obnavljanje samopouzdanja i samopoštovanja, revidiranje stavova prema sebi, drugima i prema traumatskim događajima, učenje efikasnih koping mehanizama, razvijanje tolerancije i otkrivanje vlastitih zanemarenih potencijala ličnosti. Između ostalog, savremena istraživanja dokazuju da je kod razvoja PTSP simptoma maladaptivnog ponašanja od značaja postojanje negativnih emocija ali i način kako se osoba sa tim emocijama nosi (Gruber et al., 2013); na primer, samo negativne emocije ili samo socijalna inhibicija ne moraju biti uzročnici, ali kombinacija negativnog afektiviteta tj. neuroticizma i socijalne inhibicije još kako dovodi do maladaptivnih ponašanja, što može biti korisna smernica za planiranje tretmana osuđenika i mera prevencije.

Potrebe za psihijatrijskim lečenjem zatvorenika jesu velike – 2 od 3 teška psihijatrijska bolesnika nisu otkrivena i upućena na lečenje; Andersen (Andersen, 2004) u svojoj opširnoj analizi konstatuje da potrebe za lečenjem u 65% slučajeva nisu zadovoljene, ostavljajući prostora za zaključak da standardni postupci prijema, intervju i trijaže treba da se dopunjuju novim znanjima, alatima i postupcima, a da su istraživanja u ranoj fazi boravka u zatvoru dragocena jer mogu pružiti najbolje podatke o morbiditetu u kriminalnoj populaciji (Andersen, 2004).

## **Psihopatološka odstupanja: SCL-90-R kao istraživački instrument**

Najčešći poremećaji u zatvorskoj populaciji su psihopatija i zloupotreba/zavisnost od alkohola (Andersen, 2004). Od ostalih, zastupljenih u populaciji osuđenika a zabeleženih u studijama, ovaj autor izdvaja:

*Shizofrenija*: prevalencija u opštoj populaciji zapadnih zemalja iznosi između 0,3 i 0,9%, najveća je u starosnom dijapazonu od 25 do 44 godine, dok je u zatvorskoj populaciji između 2 i 4% (kod žena i do 10%) prema navedenim istraživanjima Andersena (2004). Značajno je identifikovati teške mentalne bolesti u što ranijoj fazi boravka u zatvoru, a naročito shizofreniju radi preusmeravanja bolesnih osuđenika u institucije pogodnije za dalje forenzičko ocenjivanje i lečenje.

*Poremećaji raspoloženja* u zatvorskoj populaciji javljaju se u približnom ili neznatno većem procentu (1–14%) u odnosu na opštu populaciju, ali treba naglasiti da se rezultati studija jako razlikuju u zavisnosti od vrste poremećaja raspoloženja i korišćenih dijagnostičkih postupaka: neki uključuju samo depresivne epizode, neki čitav niz poremećaja pa i distimiju (hronična depresivna stanja umerenog intenziteta), ali treba pomenuti i blagu, umerenu ponavljajuću depresiju (Andersen, 2004).

*Manični i hipomanični poremećaji* su zastupljeni u prevalenci od oko 3%, a budući da je najčešće reč o dramatičnim epizodama očekuje se brza dijagnoza i upućivanje subjekata u druge ustanove odnosno psihijatrijska odeljenja; s obzirom na to, najčešće studije o ovoj kategoriji poremećaja realizovane su u najranijim fazama boravka u zatvoru (Andersen, 2004).

*Anksiozni poremećaji* su značajno zastupljeni u zatvorskoj populaciji jer i poremećaji prilagođavanja pripadaju ovoj kategoriji poremećaja, čak i kad je istaknuta karakteristika depresivna ili bihejvioralna simptomatologija, a ne anksioznost. Stope neurotičnih/anksioznih poremećaja javljaju se u 6 do 41% slučajeva, ali se može generalizovati na 10–20% (Andersen, 2004). U više navrata uočen je komorbiditet između zavisnosti od alkohola/droge i afektivnih/anksioznih poremećaja, u zatvoru i van njega, ali autor ističe da ostaje dilema šta je primarnog porekla ukoliko komorbiditet nije slučajan.

Test SCL-90-R (Derogatis, 2004) osmišljen je tako da se njegovi rezultati tumače na 3 različita nivoa informacija: globalni nivo, nivo dimenzija i nivo diskretnih (skrivenih) simptoma, pri čemu treba imati u vidu različitosti tih informacija, naročito u procesu njihovog povezivanja i integrisanja u jedinstvenu, ali validnu i pouzdanu sliku ispitanikovog aktuelnog psihičkog statusa. Sindromi mereni ovim testom su jasno i konzistentno teorijski određeni utemeljenim definicijama koje su i empirijski potvrđene, čime je izbegnuta svaka sumnja ili dilema u pogledu predmeta merenja posredstvom standardnih skala pristupačnih ispitaniku za formu samoizveštavanja (Derogatis, 2004).

**Derogatis (2004)** definisao je dimenzije primarnih simptoma: tendenciju ka somatizaciji, opsesivno-kompulzivne tendencije, interpersonalnu senzitivnost, depresivnost, anksioznost, hostilnost, sklonost fobijama, paranoidnost, psihoticizam. Ukratko, odredio ih je na sledeći način:

*Somatizacija (SOM)* – ukazuje na tegobu čiji je osnov percipirana telesna disfunkcija (npr. kardiovaskularni, gastrointestinalni ili drugi sistemi koji su pod kontrolom autonomnog nervnog sistema), pri čemu podrazumeva i bolove u muskulaturi i somatske komponente anksioznosti.

*Opsesivno-kompulzivno (O-C)* – podrazumeva simptome analogne istoimenim standardnim kliničkim simptomima, a odnosi se na „nametajuće”, uporne misli, impulse i aktivnosti čija iracionalnost je jasna, neugodna i neželjena – uglavnom kao posledica ograničene kognitivne delatnosti.

*Interpersonalna senzitivnost (I-S)* – bazira se na osećanju inferiornosti i sopstvene neadekvatnosti koje u relaciji sa drugim ljudima rezultiraju izraženom neugodnošću i sumnjom u vlastite potencijale; izražena negativna očekivanja u odnosu sa drugima i u vezi sa percepcijom sopstvene ličnosti od drugih – rezultiraće visokim vrednostima na ovoj skali.

*Depresija (DEP)* – simptomi koji su obuhvaćeni ovom dimenzijom obuhvataju sav dijapazon slika kliničke depresije, sa simptomima koji se mogu grupisati u: povlačenje interesovanja za život, nedostatak motivacije, gubitak životne energije – praćeni osećanjem bespomoćnosti, prisustvom suicidalnih misli i ostalih podrazumevajućih korelata i komponenti depresivne kliničke slike.

*Anksioznost (ANX)* – dimenzija koja se, uz podrazumevane somatske pratioce, definiše kao bojažljivost, napetost, drhtanje uz napade panike, osećanje straha, slutnje ili jeze.

*Hostilnost / agresivnost (HOS)* – dimenzija koja se odnosi na misli, osećanja i akcije koje osobu karakterišu u stanju besa; modaliteti ispoljavanja kao negativni efekti stanja besa izražavaju se kroz agresivnost, razdražljivost, srdžbu, ogorčenost.

*Fobična anksioznost (PHOB)* – podrazumeva dimenziju u čijoj osnovi je strah čiji je fokus određena osoba, mesto, predmet ili situacija – koji uglavnom nisu opravdani izvor anksioznosti. Dakle, reč je o iracionalnom strahu koji je nesrazmeran stimulusima i objektivnoj situaciji i kao takav dovodi do reakcija izbegavanja ili bežanja, sa fobičnim ponašanjem koje se karakteriše kao patognomično i remeteće. Autor naglašava sličnost definicija ove dimenzije i agorafobije (Marks, 1969, prema: Derogatis, 2004), uz navođenje sličnosti i sa takozvanim „fobično-anksioznim-depersonalizacionim sindromom” (Roth, 1959, prema: Derogatis, 2004).

*Paranoidna ideacija (PAR)* – dimenzija paranoidnog ponašanja je ovde mera poremećaja načina mišljenja – u ovom slučaju primarna je činjenica da misli projektuju hostilnost, sumnjičavost, ideje veličine, strah od gubitka autonomnosti i deluziju (Swanson, Bohnert & Smith, 1970, prema: Derogatis, 2004). Izbor stavki koje čine ovaj deo testovne aparature prilagođen je ovoj konceptualizaciji.

*Psihoticizam (PSY)* – dimenzija koja predstavlja konstrukt tipičan za kontinuiranu dimenziju doživljavanja pojedinaca sa izolovanim, povlačećim i šizoidnim stilom života (sa simptomatologijom šizofrenije kao što su, na primer, halucinacije i kontrola misli). Može se povući paralela sa Ajzenkovom definicijom psihoticizma, a kontinuiranost podrazumeva širok dijapazon nivoa – od interpersonalne alijenacije do dubokog nivoa psihoze.

Uz ovih devet dimenzija treba pomenuti i globalne indekse koji su takođe značajni pokazatelji psihopatoloških odstupanja:

- *Global Severity Index (GSI)*;
- *Positive Symptom Distress Index (PSDI)*;
- *Positive Symptom Total (PST)*.

Oni su uvedeni sa ciljem postizanja veće fleksibilnosti i time, faktički, olakšavanja procene psihopatološkog statusa pacijenta jer predstavljaju zbirne indekse nivoa simptomatologije i psiholoških tegoba; obuhvataju različite aspekte psiholoških poremećaja (Derogatis et al., 1975) i odražavaju ukupan nivo ozbiljnosti ispitanika (Echeburua, 2007). Istraživanje ovih autora koje se bavilo prirodom i stepenom razlika između tri pokazatelja psiholoških poremećaja (opšta procena

kao kombinacija broja simptoma i intenziteta tegobe, zatim samo intenzitet tegobe i treći, popisni, o broju simptoma), potvrdilo je već tradicionalno dokazanu obrnutu, ali uslovnu vezu između društvene klase i psihološkog poremećaja – u slučajevima kada je poremećaj definisan brojem simptoma i dimenzijama somatizacije i anksioznosti. Rezultati su bazirani na prethodnom ispitivanju 1044 anksiozna neurotična ambulantna bolesnika u odnosu na pet primarnih dimenzija simptoma i patologijom procenjenom Hopkinsonovom ček-listom simptoma (Derogatis et al., 1975).

### **Pregled istraživanja u kojima je korišćen instrument SCL-90-R**

Ečeburua i Fernandez-Montalvo (Echeburúa & Fernández-Montalvo, 2007) autori su studije koja je obuhvatila 162 zatvorenika (uključujući 27 ubica) u 18 španskih zatvora osuđena zbog teških oblika partnerskog nasilja, kako bi se analizirao profil nasilnih prestupnika u odnosu na psihopatsku simptomatologiju a sa ciljem izrade interventnih programa za njih u kasnijoj fazi, jer u manjku istraživanja na tu temu postojeći tretmani nisu bili efikasni. Samo 1 od 8 ispitanika imao je psihopatološki profil hladnokrvnog počinioca teškog nasilja počinjenog na bezosećajan i okrutan način; psihopate su činili 12% uzorka, što je manje od dotadašnjih istraživanja sa 15–25% (Hare, 2001, prema: Echeburúa & Fernández-Montalvo, 2007). Neprijateljska osećanja prema ženama mogu se pripisati afektivnoj nestabilnosti, upotrebi alkohola ili droge, poremećajem kontrole impulsa i eksplozivnosti povezanih sa napadom besa i ljubomore, ali je generalno, potvrđen raniji nalaz da je rizik od nasilja nad ženama veći kod počinioca sa dijagnozom psihopatije (Danielson et al., 1998, prema: Echeburúa & Fernández-Montalvo, 2007).

Prendergast i saradnici (Prendergast et al., 2004) svojim istraživanjem sa 715 zatvorenika u grupama sa tretmanom i bez njega, u nedostatku rezultata istraživanja petogodišnjih praćenja, posle pet godina uspeali su da lociraju 90% ispitanika a 81% su testirali. Recidiv je imao nižu stopu kod tretirane grupe pri konzervativnom pristupu lečenju, ali multivarijantna analiza vremena do prvog recidiva pokazuje da su od efekata tretmana važniji drugi faktori (starost i lečenje nakon zatvora) kao prediktori vremena do recidiva: oni koji su imali postpenalnu negu imali su niži stepen recidiva, duže vreme do recidiva i veći stepen zapošljavanja (Prendergast et al., 2004). Pokazano je da efekti tretmana mogu da traju i do pet godina, ali da su tretirana i kontrolna grupa nakon toga slične; značaj se sastoji u analizi efekata lečenja u zatvoru i efekata postpenalnog tretmana, a sa ciljem identifikovanja strategija koje bi mogle pojačati efekat zatvorskog lečenja.

Simpler i Langhinrisen-Rohling (Simpler & Langhinrichsen-Rohling, 2005) u dva zatvora u

jugoistočnom delu SAD ispitivali su odnos upotrebe supstanci i simptoma mentalnih poremećaja kod muških zatvorenika, i pokazali da je preko 50% ispitanika priznalo upotrebu supstanci, ali je najvažniji nalaz da su ispitanici sa 2 ili 3 psihološka poremećaja u komorbiditetu izvestili o korišćenju opijata u većem stepenu od onih koji su imali jedan poremećaj ili su bili potpuno zdravi. Pokazalo se da su zatvorenici najčešće koristili alkohol i kanabis, ali da su počinioci krivičnih dela koji nisu u vezi sa narkoticima, generalno, skloniji alkoholu nego opijatima. Ovaj rad je jedan od onih koji upečatljivo svedoči o upotrebi droga čime nedvosmisleno ukazuju na nužnost evaluacije programa protiv zloupotrebe droga u zatvoru, jer se potvrđuje da zatvorenici imaju pristup supstancama u „kontrolisanom zatvorskom okruženju” (Simpler & Langhinrichsen-Rohling, 2005). U vezi sa aktuelnom temom ovog rada, relevantan je i nalaz da primarni koping mehanizmi kod zatvorenika, čak i kada su neadekvatni, odolevaju značajnim životnim promenama i ostaju nepromenjeni. Studija Andersena (2004), koju je podržalo dansko ministarstvo pravde, jako je značajna jer obuhvata pregled literature o mentalnom zdravlju zatvorske populacije i povezivanje sa zaključcima danske studije o zatvorenicima. Literatura je podeljena na sledeće teme: psihometrijska validnost u zatvorskoj populaciji, frekvencija psihijatrijskih poremećaja pre zatvora a posebno tokom zatvora, psihopatija i psihijatrijski komorbiditet, sindromi zavisnosti sa varijetetima načina uzimanja heroina. Poenta je da se zatvorenička populacija umnogome razlikuje od opšte; psihijatrijski poremećaji (uključujući i shizofreniju) i sindromi zavisnosti su, generalno, učestaliji u zatvorskoj nego u opštoj populaciji, ali je početni period izdržavanja kazne zatvora dodatno osetljiv sa visokom učestalošću poremećaja prilagođavanja. Psihopatiju, češću u severnoameričkim nego u evropskim zatvorima, autor povezuje sa psihijatrijskim komorbiditetima i iznosi zaključak da je sve veća populacija mentalno obolelih zatvorenika koji ostaju neotkriveni i samim tim neleženi.

Wilson i saradnici (Wilson et al., 1985) ovaj upitnik nazivaju „popisom psihopatologije” kojim se samoizveštava i ispituju povezanost sa merama mentalnog statusa iskazane instrumentima PSE (*Present State Examination*) i CPRS (*Comprehensive Psychopathological Rating Scale*); ovo je instrument koji razlikuje psihotične od nepsihotičnih muških pacijenata na skali paranoidne ideje, ali ne na skali psihoticizma niti na bilo kojoj od sedam subskala koje mere neuroticizam. Sedam kliničkih subskala koje su u osnovi skale neuroticizma jesu značajne jer su psihotični ispitanici pokazivali neurotične simptome, a najvažniji cilj bio je testiranje validnosti instrumenta SCL; pokazano je da subskale ovog instrumenta jesu u odgovarajućoj značajnoj korelaciji sa merama psihijatrijskih odstupanja (Wilson et al., 1985). Uz konstataciju pomenutih autora da je odabrani instrument zbog svoje jasne direktnosti skala na koju se lako odgovara jer su

i psihotični pacijenti težeg stepena mogli da je dovrše, potvrđuju njenu dobru validnost na uzorku muške populacije i osetljivost za distinkciju psihopatoloških slučajeva od onih koji to nisu. Konkretno, u nekim slučajevima nije se poklapala dijagnostička procena stručnjaka sa skorom na testu (podskala psihoticizam), i kada bi test na to ukazivao, ponovna procena lekara bi to i potvrdila, ali sa druge strane, u ovom istraživanju test je ukazao i na 15 nepsihotičnih muškaraca, uprkos prvobitnoj potvrdi dijagnoze koju su postavila stručna lica. Preporuka autora je da se ovaj instrument u istraživanjima ili skrining studijama populacije dopunjuje informacijama iz istorije slučaja odnosno uz procenu motivisanosti za lečenje.

## 2. STRES

Termin „stres”, u današnje vreme, u svakodnevnom životu, jedan je od najčešće korišćenih pojmova koji ljudi često, ali i prilično prozvoljno koriste u tumačenju: od najbezazlenijih simptoma narušenog zdravstvenog statusa do ozbiljnih organskih smetnji ili bolesti. Na tom nivou razmatranja, sama ta činjenica već nagoveštava kompleksnost fenomena stresa u psihološkom, naučnom smislu, jer širok spektar činilaca koji ga uslovljavaju kao reakciju organizma teško može u celosti biti obuhvaćen jednom jedinstvenom definicijom ovog konstrukta. Stiče se utisak: koliko autora, naučnika – toliko koncepcija stresa. Međutim, brojni pristupi i još brojnije definicije stresa samo dokazuju značaj ovog pojma kao tačke preseka brojnih naučnih disciplina ali i široke oblasti njihovog integrisanja (Zotović, 2002). Na širokom kontinuumu od pritisaka sredine, emocionalne napregnutosti ili fizioloških reakcija kao uzročnika tj. posledica stresa, do tačke u kojoj je stres rezultanta antagonizma ličnosti i sredine (Štajnberger i Čizmić, 1991), teško je odlučiti se za jedan teorijski okvir i određenje ovog pojma koji danas ima i puno sinonima. Zato je na ovom mestu najzahvalnije citirati preteču svih pristupa i definicija Hansa Seljea (Štajnberger i Čizmić, 1991): „*Stres je nespecifična (fiziološka) reakcija, odgovor organizma na bilo koji zahtev koji mu se postavlja*”, pod čime zapravo podrazumeva „opšti adaptacioni sindrom” kao reakciju na delovanje draži. Međutim, psihološka literatura nam ukazuje na to da je, poslednjih decenija, došlo do značajnog pomaka u pristupu, proučavanju i istraživanjima stresa, u smislu da se fokus sa teorijskog (fiziološkog, imunološkog i neuroendokrinološkog okvira), pomerio na istraživanja posledica delovanja stresa, odnosno na mehanizme koji će se, u odbrambenoj ulozi, javiti kao



rezultat a to su prevladavanje i adaptacija, i od suštinskog je značaja uočiti razliku između tih mehanizama (Kostić, 2017). Psihosocijalni stres odražava se negativno na način na koji ljudi obrađuju informacije kao i na njihovu sposobnost da se sećaju tih informacija; ekscitiranost autonomnog nervnog sistema koja često prati izloženost uzročnicima stresa upozorava neku osobu na činjenicu da „sve nije onako kako se očekuje ili kako treba da bude” (Mandler, 1993, prema: Backović i sar., 2000). Primarna procena osobe da se pred njom nalazi problem, i sekundarna procena o potrebnim kapacitetima za rešenje čine rezultantu koja se manifestuje kao nesklad između nametnutog zahteva situacije i realne mogućnosti da zahtevu odgovori, a koju nazivamo stres (Lazarus, 1991, prema: Zotović, 2002).

Pitanje koje se postavlja glasi: da li je svaka intenzivna emocionalna reakcija – stres, i na koji način povući graničnu liniju između životnih faktora koji se ne smatraju stresogenim i onih na koje emocionalni odgovor podrazumeva reakciju na prethodno doživljeni stresogeni impuls. Kada je o zatvorskoj populaciji reč, i samo okruženje može negativno uticati na suočavanje sa stresom i prilagođavanje na zatvorsku kaznu; u tom kontekstu treba pomenuti strah od nepoznatog, nepoverenje prema okruženju, nemogućnost planiranja i kontrole budućnosti, izolaciju od porodice, osećaj krivice i dehumanizirajuće efekte zatvora (Hayes & Blaauw, 1997).

U kontekstu istraživanja koje se realizuje na uzorku osuđenika nije moguće diskutovati o stresu bez razmatranja procesa prilagođavanja. Dolazak na izdržavanje kazne predstavlja stresni događaj za svakog budućeg zatvorenika, a jačeg je intenziteta za prvi put osuđene koji nemaju zatvoreničkog iskustva, i to tokom prvih meseci boravka u zatvoru (Uzelac, 2008). Suočavanje sa promenom neminovno podrazumeva određeni nivo stresa, tvrde i Havigurst i Strejndž (Havighurst, 1972, Strange, 1994, prema: Lacković-Grgin, 2000). Raspoloženje i ponašanje jesu, generalno, modaliteti najpodložniji promeni u procesu psihosocijalnog prilagođavanja koji je uvek rezultanta bez obzira na predznak, kvantitet i kvalitet stresnih stimulusa; možemo je zapravo smatrati ciljem suočavajućih reakcija (Ivanov, 2006). Osnova instrumenta COPE, Karvera i saradnika, korišćenog u aktuelnom istraživanju bazično pretpostavlja da osobe imaju univerzalno preferirani stil prevladavanja koji se ispoljava u gotovo svim stresogenim situacijama (Carver et al., 1989, prema: Žuljević i Gavrilov-Jerković, 2011).

Hošetler, Marfi i Simons (Hochstetler, Murphy & Simons, 2004) ističu dugogodišnju konstataciju penologa da zatvaranje ima trajan uticaj na socijalno i psihološko blagostanje osuđenika i naglašavaju da akcenat nije na tome da se postigne efekat opomenom pojedinca, jer takav sistem doprinosi „propadanju” zatvorenika a ne njihovoj rehabilitaciji, imajući u vidu da traumatični događaji u zatočeništvu mogu dovesti do trajnih posledica po psihološko

zdravlje pojedinca (Hochstetler et al., 2004). U socijalnom kontekstu čija su česta obeležja nasilje, zloupotreba supstanci, traumatična iskustva generalno, zatvorenici doživljavaju mnogo veći broj štetnih životnih iskustava u odnosu na one koji nikada nisu bili zatvoreni i to potkrepljuje primerom istraživanja koje je obavio Gatri (Guthrie, 1999) u kome je uzorak osuđenika doživeo tri puta više traumatičnih događaja u odnosu na one koji su neinstitucionalizovani (Guthrie, 1999, prema: Hochstetler et al., 2004). Međutim, pre svake generalizacije treba imati u vidu različitost porekla, osobina, karakteristika i statusa mentalnog zdravlja, jer su to predispozicije odnosno preduslovi određenog intenziteta dejstva (štetnih) efekata zatvora, a samo psihološko blagostanje zatvorenika ne može biti isključivo rezultat ili posledica iskustava u zatvoru, već prethodećih iskustava, postojećih karakteristika i uslova (Hochstetler et al., 2004). Iz toga proizilazi jako važan zaključak i preporuka penolozima o nužnosti i značaju proučavanja direktnih i indirektnih efekata spoljašnjih faktora.

### **Strategije prevladavanja stresa – koping mehanizmi**

„Slabo je verovatno da se ljudi svaki put ponovo rode u svakoj krizi sa kojom se susretnu; oni zasigurno nose ličnošću determinisane faktore iz jedne u drugu stresnu situaciju, faktore koji utiču na njihov izbor strategija prevladavanja” (Amirkhan et al., 1995: 190).

Strategije prevladavanja stresa na širokom psihološkom kontinuumu od „suočavanja” do „pokušaja prevazilaženja problema i teškoća” – možemo sagledavati kroz kontekst psiholoških i misaonih procesa, osobina ličnosti, i, generalno, u kontekstu mehanizama adaptacije pod „otežanim” uslovima koji podrazumevaju savladavanje objektivne opasnosti i/ili savladavanje sopstvene anksioznosti. Lazarus i Folkman (Lazarus & Folkman, 1984), dvojica najreprezentativnijih autora u ovom polju, pod koping mehanizmima podrazumevaju „konstantno promenljive kognitivne i bihejvioralne napore za upravljanje spoljašnjim i/ili unutrašnjim zahtevima koji se ocenjuju kao prekoračenje resursa neke osobe”.

Dakle, akcenat je na značaju kognitivnog faktora u nastanku emocionalnog ali i fiziološkog odgovora i ekscitiranosti organizma (Lazarus, 1991), jer kognitivni procesi koji određuju kvalitet i kvantitet emocija smatraju se bazom strategija prevladavanja (Mijović, 2013). Međutim, ne smemo zaboraviti dilemu o tome da li je za stres primarna kognicija ili su to emocije. Dok Lazarus prednost daje kogniciji u etiketiranju situacije kao stresne ili bezopasne, Zajonc (1984) je protiv

izjednačavanja svesti i kognicije jer se emocionalne reakcije u stresnom stanju javljaju ranije i ne moraju biti nužno u skladu sa kognitivnim nivoom (Zajonc, 1984, prema: Zotović, 2002).

Ključno je analizirati razlike i sličnosti dva pristupa u suočavanju sa stresom, onog koji naglašava stil – odnosno tretira suočavanje u kontekstu karakteristika ličnosti, i drugog koji naglašava proces – ovog puta u kontekstu napora u upravljanju stresom koji se menjaju vremenom i adaptivnim kontekstom (Lazarus, 1993). Autor naglašava da se ne može generalizovati da li su nečiji procesi suočavanja dobri ili loši, već govorimo o tome da li su bolji od drugih sa ciljem lakše adaptacije i prevladavanja stresne situacije; da se misli i postupci pod stresom i u naporima prevazilaženja stresne situacije moraju analizirati izolovano – na osnovu adaptivnih ili maladaptivnih ishoda. Za transakcionista prevladavanje nije trajna dispozicija ličnosti, već se proučava kao promenljiv, dinamičan proces koji kreiraju objektivni zahtevi i subjektivna procena situacije. Transakcionizam nudi najdominantniju teorijsku perspektivu u proučavanju stresa i strategija prevladavanja u čijem fokusu je kognitivna procena stresora i potencijala pojedinca da se izbori sa istim (Lazarus & Folkman, 1984). Decenijama unazad istraživanja potvrđuju značaj adekvatnih i pravovremenih koping mehanizama u očuvanju psihofizičkog zdravlja, što znači da je ključan momenat kognitivna procena, odnosno izbor efikasnog mehanizma koji je determinisan spoljašnjim i unutrašnjim faktorima. Upravo ti faktori treba da budu tema budućih psiholoških istraživanja jer pružaju mnogo mogućnosti za proučavanja, pojedinačno i u korelaciji, a značajni su za adaptivne ishode borbe sa stresnim događajima.

Nameće se mnogo pitanja u diskusiji o prevladavanju stresa: od toga na osnovu čega jedno životno iskustvo nazivamo stresnim i koliko se ta subjektivna procena smatra validnom za određenje stresnog, do toga koliko varijabilnosti ima u intenzitetu ljudskih reakcija na stresnu situaciju jer dve različite osobe neće na isti način odreagovati na identični stresni stimulus. Lična kognitivna procena situacije kao stresne jeste „okidač” za primenu strategija prevladavanja koje u obliku „veština preživljavanja” predstavljaju psihološke i bihevioralne pokušaje ljudi da se, suočeni sa stresom, izbore sa njim i minimiziraju njegove štetne efekte po opšti psihofizički status i zdravlje organizma (Kostić i Nedeljković, 2013). Od najranijih istraživanja na ovu temu i opšte poznate definicije Lazarusa i Folkmanove po kojoj je „prevladavanje sve što osoba čini na kognitivnom ili bihevioralnom planu, sa ciljem da reši problem ili smanji intenzitet psihofiziološke reakcije na stres” (Lazarus & Folkman, 2004, prema: Kostić i Nedeljković, 2013) do današnjih dana i aktuelnih postulata pozitivne psihologije o prevazilaženju stresa – krećemo se na kontinuumu od dimenzija ličnosti do situacionih faktora kao presudnih u izboru strategije, gde dolazimo do pitanja: da li stres uvek nužno prethodi prevladavanju odnosno da li se samo

„prevladava” stresni događaj koji se već dogodio ili to mogu biti stimuli sadašnje situacije ili situacije u budućnosti koji predstavljaju pretnju psihofizičkim snagama i potencijalima organizma? Taj uzročno-posledični odnos je diskutabilan i kompleksan, a jako značajan za osobu, bez obzira na to da li se radi o suočavanju usmerenom na emocije ili na problem.

Vremenski aspekt suočavanja odnosi se na činjenicu da se osoba može suočavati sa stresnom situacijom pre nego što se dogodi, u toku te situacije ili nakon njenog događanja, na osnovu čega autori Bir i Makgrat (Beehr & McGrath, 1996) definišu pet tipova suočavanja:

- *preventivno suočavanje*, pre dešavanja stresne situacije (povećavanje psihološkog imuniteta koje će garantovati manje posledice stresogenog stimulusa, može se nazvati i „upravljanje rizikom” (Stanojević, 2009) (primer: upražnjavanje fizičkih vežbi sa ciljem sprečavanja zdravstvene tegobe);
- *anticipatorno suočavanje*, u očekivanju stresne situacije koja će se sigurno desiti (odnosi se na napor koji osoba ulaže da savlada predstojeću pretnju, primer: uzimanje sedativa pre hirurškog zahvata); najistaknutija podvrsta anticipatornog je proaktivno suočavanje koje se odnosi na otkrivanje, preveniranje i planiranje potencijalnih posledica stresne situacije uz samoregulaciju ponašanja. „Upravljanje ciljem” odnosi se na „očekivanje” stresnog događaja i pripremu za njegovo izbegavanje i/ili minimiziranje (Stanojević, 2009);
- *dinamičko suočavanje*, odigrava se istovremeno sa stresnom situacijom (primer: distrakcija pažnje tokom zubarske intervencije);
- *reaktivno suočavanje*, nakon odigravanja stresne situacije (napor osobe da se nosi sa stresorom i prihvati/kompenzuje štetu/gubitak, reakcija na stresor – kako sam naziv kaže (primer: prestanak pušenja nakon infarkta srca),
- *rezidualno suočavanje*, posle dužeg perioda nakon stresne situacije (primer: kontrolisanje nametajućih misli posle nekoliko godina nakon traume).

Švarcer (Schwarzer, 1999, prema: Hudek-Knežević i Kardum, 2006) posebno naglašava značaj proaktivnog suočavanja kao vrste anticipacijskog, poistovećujući ga sa pozitivnim pristupom životu koji podrazumeva prevenciju i promenu budućih stresnih događaja, socijalnu komponentu, motivisano postavljanje ciljeva i viziju uspeha ličnosti. Na taj način osoba, težeći ličnom napretku, reguliše sopstvena ponašanja prilagođavajući ih vlastitoj progresiji i ciljevima.

Prevladavanje pre nego što nastane stresni događaj, koliko god to zvučalo paradoksalno, kao vremenski aspekt predstavlja jedan od temelja za podelu prevladavanja na (Schwarzer & Taubert, 2002, prema: Stanojević, 2009): reaktivno, anticipatorno, preventivno i proaktivno prevladavanje. Dakle, na ovom mestu, u razmatranje uvodimo pojam *vremenske perspektive* što se uklapa u

celokupan kontekst aktuelnog istraživanja, ali se ovde misli na vremensku relaciju između doživljenog stresa i njegovog prevladavanja. Kada je reč o osuđenima, predmet istraživanja su njihove strategije prevladavanja nakon doživljenog stresa, tokom izdržavanja kazne zatvora; dakle, mislimo na period dug nekoliko godina koji, samim tim, podrazumeva i proces adaptacije. Prevladavanje možemo smatrati samo delom procesa adaptacije u situacijama koje nameću normalnoj individui neuobičajeno opterećenje i predstavlja odgovor na stresogeni stimulus (Zotović, 2004). Povezanost kognitivne procene i osećaja subjektivne sigurnosti jesu bazične komponente na osnovu kojih navedeni autori, definišući četiri vrste prevladavanja, ostavljaju dovoljno prostora za prepoznavanje i podelu tipova ličnosti na one koje imaju reaktivne potencijale i one koji se u situaciji stresa ponašaju proaktivno fokusirajući se na cilj a ne na rizik (Stanojević, 2009).

Prevladavanje predstavlja napor koji ne mora biti uspešan niti konačan u svom trajanju, a diskutabilno je i koliko je vidljiv u ponašanju jer mobilise čovekove kognitivne snage i potencijale. Sa sigurnošću se može samo konstatovati da je kognitivna procena situacije kao stresne „okidač” za iniciranje prevladavanja i alarm za ceo ljudski psihofizički aparat. Najvažniji pojmovi oko kojih se gradi psihološki kontekst o strategijama prevladavanja jesu: stresni stimulus i karakteristike situacije koja se smatra referentnom za prevladavanje i u kojoj se manifestuje ponašanje, subjektivna procena događaja osobe odnosno kognitivna procena i kognitivno prevladavanje između kojih je gotovo nemoguće povući liniju. „Prevladavanje se odnosi na ono što osoba misli ili radi sa ciljem savladavanja nekog zahteva; a procena je evaluacija onoga što može biti smišljeno ili učinjeno sa istim ciljem.” (Lazarus, 1991).

Dimenzije (stilovi) prevladavanja (Zotović, 2004) predstavljaju tendencije ili navike da se reaguje na određeni način u sličnim stresnim situacijama:

- prema *fokusu pažnje* (Krohn, 1993, prema: Zotović, 2004): usmeravanje pažnje i odvratanje pažnje (kognitivno izbegavanje) sa stresnog događaja;
- prema mogućoj funkciji prevladavanja (Lazarus & Folkman, 1984, prema: Zotović, 2004): na problem usmereno (radi njegovog rešavanja) i na emocije usmereno (radi regulacije emocija i afekata) prevladavanje (Folkman, 1992); istoj kategoriji pripadaju i asimilativno i akomodativno prevladavanje (Brandtstadter, 1992, prema: Zotović, 2004);
- prema *metodu prevladavanja* (integrativniji koncept, kompleksniji od dvodimenzionalnog, ali i manje prihvaćen): kognitivno na problem usmereno, bihejvioralno na problem usmereno, kognitivno izbegavajuće i bihejvioralno izbegavajuće (Moos, 1976, prema: Zotović, 2004);

- *trodimenzionalni model*: dvema dimenzijama prevladavanja (usmereno na problem i na emocije) dodaju još jednu, treću, i to je najčešće socijalna podrška kao multidimenzionalni konstrukt. Amirkhan (Amirkhan, 1990) je, na primer, tokom stvaranja mernog instrumenta (CSI) definisao tri dimenzije prevladavanja: prevladavanje putem rešavanja problema, traženje socijalne podrške i izbegavanje. Ali treba naglasiti da je veliki broj autora podržao stav o korišćenju socijalnih resursa kao treće karike u prevladavanju (Endler & Parker, 1990; Carver et al., 1989; Klauer et al., 1989, i drugi);

- pomenuti *model Švarcera i Tauberta* (Schwarzer & Taubert, 2002, prema: Stanojević, 2009);

- *kombinovano korišćenje strategija*: sve više autora zagovara tezu da vidovi prevladavanja, bez obzira na svoju različitost (misli se na delovanje na zahteve sredine i na regulaciju emocija), ne isključuju jedni druge i ne podrazumevaju sopstvenu simultanost (Caplan & Felix, 1964, prema: Zotović, 2004). U prvoj, akutnoj fazi, ulažu se naporu u minimiziranje stresa a emocije mogu biti i negirane, dok u drugoj – fazi reorganizacije, posle suočavanja, osoba prihvata realnost i uspostavlja nov način funkcionisanja i ravnoteže.

Endler i Parker suočavanje definišu kao višedimenzionalno (Gullone et al., 2000); pored već definisanih strategija usmerenih na problem i usmerenih na emocije (Folkman & Lazarus, 1985), oni uvode i suočavanje sa izbegavanjem kao treću varijantu, što se suštinski poklapa sa nalazima i nekih drugih autora: na primer, Hedi i Viring (Headey & Wearing, 1989) određuju koping stilove kao instrumentalne strategije, afektivnu regulaciju i izbegavanje (prema: Gullone et al., 2000).

Pojedinačne strategije prevladavanja kao samostalni vid reakcije na stresni stimulus a ne kao stil ili kategorija je gotovo neograničen. Neki autori (Carver, Scheier & Weintraub, 1989, prema: Mitić, 2015) testovno su operacionalizovali 15 različitih strategija prevladavanja. Prema drugom izvoru (Kostić i Nedeljković, 2013) pomenuti autori govore o 14 specifičnih strategija prevladavanja klasifikovanih u strategije usmerene na problem i strategije usmerene na regulaciju emocija, koje su predmet merenja u ovom istraživanju, instrumentom COPE:

*Pozitivna reinterpretacija i rast* – podrazumevaju gledanje na stresnu situaciju iz „vedrijeg ugla” kao na priliku za lični rast, promenu i razvoj jer se analiziraju njeni pozitivni aspekti;

*Odustajanje, mentalno neangažovanje* – podrazumeva kognitivno i bihevioralno neangažovanje kroz koje je evidentan tip strategijskog napuštanja postavljenog cilja ali i napora da se stres „savlada” jer se osoba okupira radnjama koje će zamaskirati problem i postojanje stresora;

*Fokusranje na emocije* – ujedno uključuje i emotivno pražnjenje tj. ventilaciju kroz njihovo otvoreno izražavanje;

*Potreba za instrumentalnom socijalnom podrškom* – podrazumeva traženje pomoći u vidu saveta ili informacija u vezi sa problemom koji zahteva prevladavanje sa ciljem minimiziranja stresa;

*Aktivni koping* (aktivno suočavanje) – ulaganje napora u preduzimanje radnji da se ukloni ili zaobiđe stresor ili umanjati intenzitet njegovog delovanja;

*Negiranje* – označava poricanje odnosno odbacivanje stvarnosti u kojoj stresni događaj egzistira; to znači da se demantovanjem postojanja stresora ispoljava ponašanje na osnovu koga se ne može zaključiti da stresor postoji jer se on zapravo i ne prihvata kao takav;

*Okretanje religiji* – strategija je koja uključuje preduzimanje verskih i religijskih aktivnosti i rituala, ili jednostavno traženje „spasa” i utehe u veri i Bogu;

*Humor* – odnosi se na zbijanje šala na račun stresora ili jednostavno traženje komičnih elemenata u situaciji koja je izazvala stresnu reakciju i mehanizam prevladavanja;

*Ograničenje* – odnosi se na strategiju čekanja i procene adekvatne prilike ili trenutka za reagovanje i preduzimanje optimalnih radnji u situaciji stresa sa ciljem efikasnog prevladavanja; može označavati i pasivno suočavanje ili preduzimanje pokušaja suočavanja nakon procene da će biti svrsishodni;

*Upotreba emocionalno-socijalne podrške* odnosi se na moralnu i emocionalnu podršku, razumevanje, simpatiju i empatiju od drugih ljudi (Kostić i Nedeljković, 2013);

*Upotreba supstanci* – vrlo česta strategija savremene današnjice koja podrazumeva da individua u stresnim opterećujućim okolnostima utehu nalazi u alkoholu, drogama, medikamentima i cigaretama; njihovo korišćenje ne mora biti u prekomernim količinama i predstavlja način odvajanja od stresora;

*Prihvatanje* – označava strategiju prevladavanja u kojoj se stvarnost prihvata onakvom kakva jeste, bez ikakvih mentalnih „korekcija” iste sa ciljem lakšeg prevladavanja, dakle, prihvata se činjenica da se događaj desio u realnosti;

*Supresija* - podrazumeva zapostavljanje svih drugih aktivnosti zarad aktivnog fokusiranja

na stresnu situaciju sa ciljem njenog prevladavanja; označava mobilisanje svih aktivnosti i pažnje na stresnu situaciju i njeno prevazilaženje;

*Planiranje* – predstavlja strategiju koja podrazumeva razmišljanje o svim mogućnostima suočavanja sa stresom, planiranje aktivnih napora za njegovo prevazilaženje i izbor adekvatne akcije u tom cilju;

*Bihevioralno neangažovanje* – takođe predstavlja vrstu odustajanja odnosno napuštanja napora da se postigne cilj kojim će se umanjiti dejstvo stresogenog faktora.

Generalno, dele se na strategije usmerene na promenu situacije i rešavanje problema (kao što su strategije aktivnog suočavanja i planiranja) i one koje podrazumevaju promene percepcije situacija poput mehanizma pozitivnog kognitivnog restrukturiranja (npr. prihvatanje i pozitivne strategije reinterpretacije) koje su pozitivno povezane sa većom dobrobiti (well-being) osobe (Avila & Sanjuan, 2018). Suprotno tome, suočavanje sa izbegavanjem (npr. poricanje, bihevioralno neangažovanje, itd.) negativno je povezano sa dobrobiti (Litman & Lunsford, 2009; Wolgast & Lundh, 2017). Odnosi između kopinga koji je vezan za instrumentalnu socijalnu podršku i individualne dobrobiti – kontroverzni su: prvi uključuje akcije usmerene na traženje informacija i saveta sa ciljem prevazilaženja stresnog događaja i pozitivno je povezan sa dobrobiti, dok emocionalna podrška podrazumeva aktivnosti usmerene na postizanje lične udobnosti i naklonosti drugih ljudi, otvorenim pražnjenjem emocija što se, u neku ruku, podvodi pod strategije izbegavanja (Avila & Sanjuan, 2018).

Kao što smo već konstatovali, prevladavanje predstavlja deo procesa adaptacije, sa veoma značajnom funkcijom za ljudsko „blagostanje” jer podrazumeva napore koje ljudi ulažu u „upravljanje” svakodnevnim životnim zahtevima (Lazarus & Folkman, 1984). Stepem u kojem individua može kontrolisati događaj određuje i doživljaj konteksta u kojem se on odigrava, a taj doživljaj dalje opredeljuje korišćenje strategija za prevladavanje stresa koje su efikasnije i konstruktivnije od ostalih (Avila & Sanjuan, 2018). Treba uvek imati u vidu i Lazarusovu konstataciju (1984) da ne postoji garancija da će svaki pokušaj korišćenja koping mehanizama – biti uspešan.



## **Strategije prevladavanja stresa u zatvorskim uslovima**

„Koping” (*coping*) nije samo prosto pitanje šta raditi u određenoj situaciji, već podrazumeva kompleksnu ali fleksibilnu upotrebu kognitivnih, socijalnih i komponenti ponašanja u životnim situacijama koje jedinka oceni kao dvosmislene, nepredvidive ili stresne (Bandura, 1981). Prilagođavanje ili adaptacija na (novonastale) životne uslove ključna je u evoluciji svih živih bića. Kada se pomenu stres i stresne reakcije pojedinca – prva asocijacija budu mehanizmi prilagođavanja koje individua koristi sa ciljem samoodržanja odnosno ponovnog uspostavljanja psihološke homeostaze. Koncept suočavanja je česta tema empirijskih studija o zatvorenima; međutim, definisanje suočavanja kreće se kod različitih autora na širokom kontinuumu – od širokog sinonima za prilagođavanje (Dhami, Aiton & Loevenstein, 2007; Gillespie, 2003; Poole & Regoli, 1980; Vright, 1991, prema: Rocheleau, 2014) do specifičnih veština borbe sa stresom i stresnim događajima (Sappington, 1996; Zamble & Porporino, 1988: prema Rocheleau, 2014).

Imajući u vidu značaj korišćenja strategija suočavanja za limitiranje uticaja štetnih stresnih reakcija u zatvorskoj populaciji, opravdano je istraživanjima detaljno identifikovati metode suočavanja sa stresnim situacijama, kako bi se prevazilaženje stresa moglo olakšati a uspešni modeli ponašanja mogli podržati (Reed et al., 2009). Problematično ponašanje osuđenika u zatvoru direktan je pokazatelj njihove neprilagođenosti.

### **Pregled istraživanja o koping mehanizmima u zatvorskim uslovima**

Kakva je realnost strategija suočavanja u zatvorskim uslovima može se zaključiti na osnovu rezultata istraživanja u poslednjih nekoliko godina.

U istraživanju autora Avila i Sanjuan iz 2018. godine procenjivana je dobrobit, motivacija i suočavanje sa stresom na uzorku od 174 zatvorenika oba pola, odnosno zajednički doprinos koping mehanizama i motivacije na blagostanje. Konstatovani su prihvatljivi nivoi pozitivnih afekata, samoprihvatanja, ličnog rasta i osećaja svrhe u životu, što se podudara sa ranijim nalazima (Diener et al., 2015) kojima je potvrđen prisutan potencijal zatvorenika da dožive opšti nivo blagostanja i pored podrazumevanog nezadovoljstva životom u zatvorskim uslovima koji onemogućavaju donošenje bilo kakvih ličnih odluka i ne podržavaju autonomnu motivaciju (Avila & Sanjuan, 2018), a koja je, po rezultatima ovog istraživanja, blizu nulte vrednosti. Očekivanja

autora, potkrepljena ranijim studijama (Mefoh et al., 2015; Van Harreveld et al., 2007), bila su da će promena lične percepcije situacije na uzorku osuđenika biti lakša od delovanja na samu situaciju, a rezultati su pokazali da je strategija *Pozitivna reinterpretacija i rast*, u pozitivnoj korelaciji sa *dobrobiti* i više je korišćena od mehanizama izbegavanja, *Rešavanje problema* koristi se sa istom učestalošću, i mnogo češće od *Socijalne podrške*, što se može objasniti kontrolom u zatvorskim uslovima odnosno ograničavanjem koje nameće takvo okruženje (Avila & Sanjuan, 2018). Gubitak lične autonomije u zatvorskom okruženju povezuje se sa kontrolom koja postoji u istom (Blevins et al., 2010). Autonomna motivacija sa upotrebom mehanizma *Pozitivna reinterpretacija i rast* jeste prediktor dobrobiti, dok se strategije izbegavanja razmatraju u negativnom kontekstu baš kao i *Traženje socijalne podrške*, jer, prema tumačenju autora, traženje podrške ne znači da je ona i realizovana, a u slučaju da jeste – problemi koje rešavaju drugi negativno utiču na percepciju zatvorenika o vlastitoj samoefikasnosti.

Autori Mohino, Kiršner i Forns (Mohino, Kirchner & Forns, 2004) ispitivali su upotrebu koping mehanizama na uzorku od 107 španskih zatvorenika od 18 do 25 godina starosti i pokazali dominantno korišćenje strategija kognitivnog sadržaja, pri čemu priroda doživljenog problema, uverenja koje je osuđenik ranije stekao kao i dužina vremena provedenog u zatvoru određuju vrstu i specifičnost koping mehanizma koji će se koristiti, dok uticaj intelektualnog nivoa nije primećen. Rezultati ukazuju da su aktivne strategije mnogo češće u upotrebi od izbegavajućih, a kognitivne su češće od ponašajnih – na populaciji mladih zatvorenika u poređenju sa opštom populacijom. Drugi značajan nalaz odnosi se na konstataciju da je dužina vremena provedenog u zatvoru značajan kriterijum odabira strategije prevladavanja, naročito kada je u pitanju *Emocionalno pražnjenje* i *Pozitivna reinterpretacija*, i to: kod „svežih” zatvorenika češća je prva, a protokom vremena, kako kontrola emocija raste, sve je više elemenata dovoljnih za zaključak da dužina vremena izlaganja delovanju stresora utiče na promene u korišćenju strategija odnosno već usvojenoj strategiji (Mohino et al., 2004). Ove nalaze delimično potvrđuju nalazi autora Zambla i Porporina (Zamble & Porporino, 1988) kao i Paulusa i Džindoletove (Paulus & Dzindolet, 1993) o tome da depresivno osećanje u zatvoru vremenom nadvladava „ljutnju” izazvanu situacionim okolnostima. Zanimljivi su nalazi da nema razlike u korišćenju strategija za prevladavanje između pritvorenih i osuđenih zatvorenika, i da je percepcija problema značajna za odabir strategije u smislu da prethodno iskustvo i saznanje o problemu inicira aktivno *Rešavanje problema*, a kad se problem prihvati kao izazov, logičkom analizom, aktivno se pristupa rešavanju praćenim *Pozitivnim razmišljanjem*; do sličnih nalaza došao je Makre (McCrae, 1984).

Pomenuti autori (Zamble & Porporino, 1988, 1990) na osnovu šesnaestomesečnih praćenja 133 zatvorenika, od hipoteze da iskustvo zatvora utiče na razvoj maladaptivnih stilova suočavanja, kroz opsežne intervjue o životnim problemima i načinima njihovog rešavanja, došli su do zaključka da se koping mehanizmi u zatvoru nisu promenili u odnosu na prvobitne, već korišćene van zatvorskog konteksta. Takođe, vreme provedeno u zatvoru nije bilo prediktivno za izbegavanje i prevladavanje usmereno na emocije, ali jeste u vezi sa strategijama usmerenim na zadatak (Gullone et al., 2000). Još jedan podatak svedoči da su stilovi suočavanja u najvećem broju slučajeva i značajno povezani sa psihološkim blagostanjem, dok dužina kazne i/ili vreme provedeno u zatvoru nisu dosledno predviđali blagostanje (Zamble & Porporino, 1990). Ovi autori su analizirali i procene zatvorenika o prisutnim problemima i efikasnosti rešavanja, opšte ponašanje, pokušaje samoubistva ili upotrebe alkohola, kroz okvire specifičnosti zatvorskog ponašanja i specifičnih vrsta suočavanja kao što su: druženje i interakcija, planiranje, kontrola misli i razmišljanje o budućnosti ili prošlosti (Zamble & Porporino, 1988, prema: Rocheleau, 2014). Došli su do nalaza da su strategije suočavanja (zloupotreba alkohola, mogućnost planiranja i opšta efikasnost u prevazilaženju) značajni prediktori određenih ishoda ponašanja u koje spadaju problematična, zdravstveni problemi, depresija, anksioznost i gnev, i imaju prednost nad sociodemografskim varijablama ili podacima o kriminalnoj istoriji osuđenika (Rocheleau, 2014). Još jedna manja studija na 47 zatvorenika bavila se sličnom problematikom i potvrdila povezanost koping mehanizama sa problematičnim ponašanjem u zatvoru, a bavi se verovanjima zatvorenika i njihove okoline: oni koji su skloni strategiji okrivljavanja drugih, skloni su i kršenju zatvorskih normi (Sappington, 1996, prema: Rocheleau, 2014).

Međusobnu povezanost različitih strategija prevladavanja tj. njihov odnos potvrdio je Moos (Moos, 1993) na uzorku u zdravoj populaciji, naglašavajući recipročnost i dinamičan odnos između aktivnog pristupa problemu i izbegavanja, i između kognicije i ponašanja u stresu i procesu prevladavanja stresa.

U studiji Kupera i Livingstona (Cooper & Livingston) iz 1991. godine sa ciljem istraživanja prirode i efikasnosti koping mehanizama koje zatvorenici koriste da bi prevazišli stres, instrumentima su mereni: depresija, strategije suočavanja i „traganje za uzbuđenjem” kao i njihov odnos, i ustanovljeno je da je depresivnost zatvorenika, u celini, visoka, a kod nekoliko (na uzorku od 50 zatvorenika) čak se svrstava u kategoriju teške kliničke depresije. Broj koping mehanizama koje zatvorenici koriste bio je povezan sa većim nivoom depresije, a pretpostavljena veza između „traganja za osećajem uzbuđenja” i sklonosti depresiji nije potvrđena. Odnos između koping mehanizama i depresije je mnogo složeniji nego što se pretpostavljalo, i pokazalo se da su

zatvorenici koji koriste veći broj koping mehanizama depresivniji od onih koji podležu manjem broju strategija za prevladavanje stresa, zbog čega se autorima (Cooper & Livingston, 1991) nametnula dilema u vezi sa korišćenjem velikog broja koping mehanizama ako oni ne redukuju nivo depresivnosti. Jedan od zaključaka autora, između ostalog, jeste specifičnost koping mehanizama u zatvorskom okruženju koji ne deluju po jednostavnom modelu suzbijanja procenjenih stresora, ali i značaj procene stresora od osuđenika koja, ukoliko nije ispravna, može smanjiti upotrebu koping mehanizama a time povećati nivo depresije.

Rid, Alenazi i Poterton (Reed, Alenazi & Potterton, 2009) ispitivali su na osuđenicima odnos između dužine zatvorske kazne i korišćenja strategija suočavanja u stresnim situacijama; nađeno je da su više korišćeni mehanizmi fokusirani na emocije a manje strategije usmerene na izvorni problem. To je naročito izraženo kod zatvorenika osuđenih na dužu kaznu zatvora – uz napomenu da u svakom trenutku treba imati u vidu specifičnost uticaja okoline na strategije suočavanja. Rezultati se razlikuju kod osuđenika u otvorenom i zatvorenom delu zatvora, odnosno kod osuđenih na kraću i dužu kaznu zatvora.

Galon, Džons i Kamins (Gullone, Jones & Cummins, 2000) u analizi efekata zatvora na psihičko blagostanje 81. zatvorenika pokazali su da nema negativnog uticaja; kroz širok kontekst procene dobrobiti zatvorenika na osnovu mera samopoštovanja, depresije, anksioznosti, subjektivnog kvaliteta života i procene stilova suočavanja, autori naglašavaju nedoslednost rezultata jer pokazuju da iskustvo u zatvoru, to jest varijable koje se odnose na zatvor (poput dužine kazne i boravka u zatvoru) ne utiču na blagostanje zatvorenika. Uz izvesna ograničenja koja se odnose na upoređivanje uzorka zatvorenika sa podacima iz opšte populacije u odsustvu kontrolnih grupa, obazrivo se zaključuje da su skorovi zatvorenika niži na skalama samopoštovanja i procene kvaliteta života, a viši na skalama depresije i anksioznosti. Zatvorenici su pokazali veću tendenciju ka stilovima fokusiranim na emocije (koji su u vezi sa nižim nivoom blagostanja) i izbegavanje; Bilings i Mos (Billings i Moos, 1985) došli su do sličnih rezultata pokazujući da je stil fokusiran na emocije povezan sa depresijom, za razliku od fokusa na problem.

U jednoj iranskoj studiji autora Davudi i Gahari (Davoodi & Ghahari, 2017) predmet istraživanja na uzorku od 200 zatvorenika bila je efikasnost regulacije emocija i sposobnost tolerancije na nevolje; pokazalo se da su oba jako značajna za unapređenje mehanizama suočavanja (pre svega usmerenih na problem) i smanjenje percipiranog stresa kod zatvorenika, ali i smanjenje strategija sa fokusom na emocije.

Religija, u najširem smislu, podrazumeva duhovnost i religioznost (Mandhouj et al., 2014) pa se čini logičnom pretpostavka da „verujućim” ljudima može pružiti smisao u životu i poboljšati njihove resurse kako bi se efikasnije nosili sa stresnim životnim događajima, dakle, govorimo o njenoj zaštitnoj ulozi, a naročito u kontekstu o smanjenju stope suicida i zavisnosti od upotrebe droga (Koenig, 2003,2009; Wortzel et al.,2009, Galanter, 2006; Miller, 1996; Miller, 1998; Miller, Davies, & Greenwald, 2000, prema: Mandhouj et al, 2014). U jednoj studiji o duhovnosti i religioznosti na uzorku od 30 pritvorenika francuskog zatvora nađeno je da religiju zatvorenici procenjuju kao značajan vid suočavanja sa zatvorskim i, generalno, stresnim događajima, kao put dolaženja do postizanja unutrašnjeg mira i ravnoteže, altruizma i poštovanja drugih, time do smanjenja stope samoubistava pa čak i smanjenja budućih potencijalnih krivičnih dela (Mandhouj et al., 2014). Na osnovu toga se proučava kao vid koping mehanizma koji je značajan i nakon izlaska iz zatvora, prilikom vraćanja u društvenu zajednicu i u lečenju ove populacije. U studiji su zatvorenici iskazali i svoju potrebu za saradnjom sa upravom zatvora, medicinskim radnicima i predstavnicima crkve sa ciljem korišćenja vere u terapijske svrhe, ali i usklađivanja religijskih različitosti, prevencije samoubistava i promovisanja zdravstvenih vrednosti – dakle, zagovara se jedan kompleksan, sveobuhvatan pristup baziran na duhovnoj, religijskoj dimenziji. Religijska, duhovna verovanja mogu sprečiti buduća ne/dela.

Problematično ponašanje osuđenika je godinama unazad jedna od vodećih tema, najpre u Sjedinjenim Američkim Državama, a onda i širom sveta. Jedna od studija, u tom kontekstu, bavila se upravo strategijama suočavanja kao mogućim prediktorom ozbiljnih prestupa u zatvoru, ali i drugim, tradicionalnim prediktorima i njihovim odnosom prema prevazilaženju. Rošelo (Rocheleau, 2014), pošavši od hipoteze da je način na koji se zatvorenici bore sa stresnim zatvorskim problemima i događajima povezan sa njihovom umešanošću u ozbiljne prekršaje, anketirala je 312 osuđenika u stratifikovanom uzorku uz dodatne podatke dobijene iz zatvorskog sistema. Pokazalo se da su tri od osam strategija suočavanja u direktnoj vezi sa ozbiljnim disciplinskim kršenjima, i to: ventiliranje emocija, pridobijanje podrške i oslanjanje na religiju. Podrška kao mehanizam je u slabijoj korelaciji, a oslanjanje na religiju u jačoj sa ozbiljnim prekršajima u zatvoru (Rocheleau, 2014) uz kontrolu ličnih prediktora, sa varijetetima u zavisnosti od toga da li je katolička ili protestantska religija.

Zanimljiva je teza o takozvanom „sindromu institucionalizacije” (Sapsford, 1978) koji, kako se iz samog naziva može zaključiti, izaziva ustanova odnosno boravak u njoj i koji se javlja kod zatvorenika sa dugom zatvorskom kaznom. On podrazumeva apatiju, smanjenu motivaciju,

psihološku „povučenost” a često se ogleda i u zatvorenikovoј nesposobnosti da se nosi sa životom u spoljašnjem svetu, nakon izlaska iz zatvora.

Problemi u zatvoru karakteristični su po svojoj specifičnosti; u težnji da se uspešno adaptira, osuđenik nastoji da stekne određeni vid kontrole nad svojim okruženjem, da nauči da živi sa drugima u ograničenom prostoru, saraduje sa njima, razmenjuje iskustva i stiče nove veštine (Tahourdin, 1980). Na ovom mestu treba pomenuti i faktore koji imaju blagotvoran efekat na psihološko blagostanje zatvorenika i podrazumevaju socijalnu integraciju (Lindkuist, 2000), izbegavanje viktimizacije (Leddy & O’Connell, 2002) i česte posete (Wooldredge, 1999). Teškoće i stresovi se podrazumevaju, naročito u početnom periodu izdržavanja kazne, i potrebno je da se planski izradi program podrške za svakog pojedinca, što u našoj zemlji u današnje vreme nije nimalo lako. Iako se u razmatranju funkcionisanja osuđenika u zatvorskoj sredini, naročito kod dugoročne kazne, može gotovo uvek prepoznati neki od elemenata pomenutog *sindroma institucionalizacije*, značajno je ovde naglasiti da sposobnost suočavanja i prevazilaženja stresa zavisi i od pojedinca i od institucije. A svaka socijalna podrška, tvrdi Kalen (Cullen, 1994), bez obzira na poreklo, ima značajnu ulogu u smanjenju kriminaliteta – uz veću socijalnu podršku, manje zločina će se dogoditi, tvrdi ovaj autor.

### 3. VREMENSKE PERSPEKTIVE

*„Postoje dva načina da budete orijentisani na sadašnjost. Postoje dva načina da budete orijentisani na prošlost, i dva načina na budućnost. Možete se usredsrediti na pozitivnu prošlost ili negativnu prošlost. Možete biti hedonista sadašnjosti, naime, fokusirati se na uživanja u životu, ili možete biti fatalista u sadašnjosti. Nije bitno. Život vam je kontrolisan. Možete biti orijentisani na budućnost, postavljati ciljeve. Ili možete biti za transcendentalnu budućnost: naime, da život počinje nakon smrti. Ono što morate naučiti je razviti mentalnu fleksibilnost kako biste tečno menjali vremenske perspektive zavisno od potreba situacije.”*

*Philip Zimbardo, TEDtalk, 2009. (transcript)*

Ljudi se dele na one koji se nostalgичno sećaju „dobrih starih vremena” ili žale za nekada propuštenim šansama; na one koji budno žive svoju sadašnjost i umeju da cene svoje bivstvovanje ovde i sada; na one koji beskompromisno fokusirani na budućnost čekaju da dođe već izrežirani život smešten u „bolje sutra” jer deluje lekovito to čekanje da se sutra dogodi nešto zbog čega će se osećati bolje u svojoj koži danas. To je **vremenska perspektiva** – naš izbor ovde i sada – da živimo u juče, danas ili sutra.

Značenje vremena je lično, individualno i jedinstveno za svaku osobu, nedeterminisano jednostavnom hronologijom događaja ili njihovim trajanjem koje je merljivo (Kostić & Chadee, 2017). Maršalov (Marshall) eksperiment iz sedamdesetih godina prošlog veka na četvorogodišnjacima koji su odmah pojeli kolačić ili odoleli iskušenju i pojeli dva nakon povratka eksperimentatora, na najbolji način odslikava suštinsku razliku među ljudima fokusiranih na prošlost, sadašnjost ili budućnost; bolji životni rezultati tokom odrastanja i u odraslom dobu onih koji su odložili zadovoljstvo pripisuju se pre vremenskoj perspektivi nego koeficijentu inteligencije (Krznarić, 2017).

Pojam „vremena” u svakodnevnom životu kod različitih ljudi budi različite asocijacije. Za nekog je to samo imenica koja se vezuje za kontekst meteorološke prognoze, za nekog sinonim za sekunde, minute, dane i godine, a za one koji su pobuđeni njegovim protokom u jedinicima brzine životnog tempa – paradoksalno će zvučati, to je fenomen koji ne „trpi” kvantifikaciju. Pomenute jedinice vremena sami „ukrupnjavamo” u kategorije: prošlost, sadašnjost i budućnost. Od frekvencije kojom, često nesvesno, koristimo ove termine u svakodnevnom govoru do orijentisanosti naših misli u izabranom pravcu ka prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti, zavise mnogi modaliteti, stil, način – jednom rečju kvalitet života. Postavlja se pitanje da li smo i koliko svesni da je lični stav prema vremenu zapravo intervenišuća varijabla između nas i našeg životnog učinka, kojim, kada se dođe do kraja puta i svede „suma sumarum” – treba da budemo zadovoljni.

## Određenje pojma

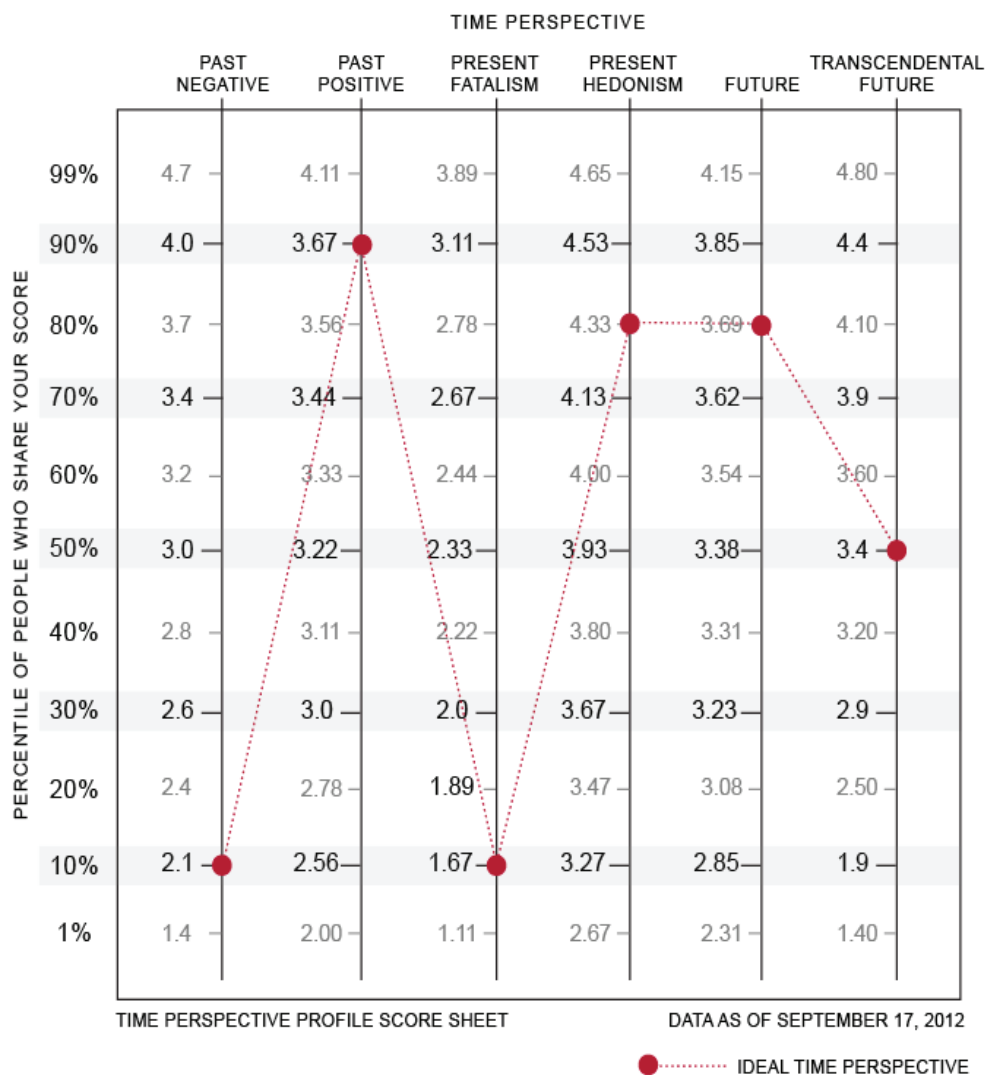
Proučavanje doživljaja vremena predstavlja izazov u naučnom smislu za filozofe, biologe i druge naučnike, ali i fenomen koji je, kao složen psihološki konstrukt, bio predmet naučnih radova, polemika i istraživanja od Vilijama Džejmsa (William James) 1950. godine do danas. Vreme je jedan od najvažnijih entiteta našeg života a stav prema vremenu umnogome utiče na kvalitet života, iskustvo, motivaciju i obrasce ponašanja. Smatra se subjektivnom kategorijom, „čovekovom mentalnom kreacijom” koju ne spoznajemo čulima (Kostić i Nedeljković, 2013). Kognitivni procesi koji leže u osnovi vremenske perspektive utiču suptilno i nesvesno na našu sliku o sebi, na naš pogled na svet i međuljudske odnose; na osnovu njih lična i društvena iskustva svrstavamo u prošlost, sadašnjost ili budućnost, dajemo im značenje, red, koherentnost i smisao, a onda na tim vremenskim okvirima formiramo očekivanja, ciljeve, reagujemo na određeni način u nepredviđenim situacijama i formiramo scenarije budućnosti (Zimbardo & Boyd, 1999, prema: Desmyter & DeRaedt, 2012). Dakle, možemo zdravorazumski zaključiti da vremenska perspektiva označava preovlađujuću čovekovu fokusiranost na njegovu prošlost, sadašnjost ili budućnost. Primarno je postulirana u radovima Zimbarda i Bojda (Zimbardo & Boyd, 1999), ali se može reći da definisanje ovog konstrukta i njegova operacionalizacija potiču još od Vilijama Džejmsa, Kurta Levina (Curt Lewin), Pola Fresa (Paul Fraisse) (Zimbardo & Boyd, 1999, prema: Mitić, 2015). Zimbardo i Bojd (1999) tvrde da je vremenska perspektiva često nesvestan lični stav svakog od nas prema vremenu i potrebno je razumeti njen značaj kao „*fundamentalne dimenzije subjektivnog doživljaja vremena, koja zaslužuje da bude istraživana kao značajna varijabla individualnog i socijalnog funkcionisanja*” (Kostić i Nedeljković, 2013). Dakle, o konceptu vremena ne možemo govoriti kao o objektivnom entitetu odnosno entitetu u kontekstu objektivnih draži, već mislimo na psihološki koncept koji pojedinac konstruiše, odnosno rekonstruiše (Block, 1990). Sadašnji i budući planovi, način na koji sagledavamo sebe i druge u različitim vremenskim konstelacijama, sadašnje ponašanje i postupci umnogome su određeni izborom vremenske perspektive (Lennings, 2000). Zimbardo i Bojd (Zimbardo & Boyd, 1999, prema: Kostić i Nedeljković, 2013) na osnovu svojih tridesetogodišnjih istraživanja smatraju da svaka vremenska orijentacija (prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti) sadrži po dve moguće i operacionalno definisane orijentacije, čime dolazimo do šest glavnih vremenskih perspektiva:



- 1) Pozitivna orijentacija prema prošlosti;
- 2) Negativna orijentacija prema prošlosti;
- 3) Hedonistički odnos prema sadašnjosti;
- 4) Fatalistički odnos prema sadašnjosti;
- 5) Pozitivna orijentacija prema budućnosti;
- 6) Transcendentalna budućnost.

I u slučaju konkretne podele vremenskih perspektiva treba zadržati situacionu fleksibilnost i imati u vidu lične preferencije uslovljene individualnim psihološkim karakteristikama svakog pojedinca. Dakle, pojedine vremenske perspektive mogu imati prednost pred drugima u određenim situacijama, ali sposobnost menjanja vremenske perspektive zavisi od zahteva i karakteristika situacije u kojoj se osoba nalazi, a uravnotežena vremenska perspektiva ima prednost pred bilo kojom pojedinačnom vremenskom perspektivom (Boniwell & Zimbardo, 2004). Ovi autori smatraju izuzetno značajnom tu vrstu fleksibilnosti u smislu prilagođavanja, odnosno sposobnosti promene vremenske perspektive u skladu sa situacijom, što nazivaju uravnoteženom vremenskom perspektivom; fokusiranost ka samo jednoj vremenskoj dimenziji može dovesti do prekomerne upotrebe jednih, a zanemarivanja drugih vremenskih sklopova, što može stvoriti nemogućnost adekvatnog funkcionisanja osobe. Ta neuravnoteženost vremenskih perspektiva ima različite karakteristike u zavisnosti od orijentacije koja preovladava, a za neke možemo konstatovati i prediktivnu vrednost: naglašena negativna prošlost i fatalizam važni su u predikciji neuroticizma, nedostatka samokontrole, lične odgovornosti i teškoća u međuljudskim odnosima, dok fatalistička sadašnjost i orijentacija ka negativnoj prošlosti koreliraju sa sklonošću ka suicidalnom razmišljanju i samoubistvu (Nedeljković, 2012).

Vremenska perspektiva ima veoma snažan uticaj na mnoge aspekte ljudskog ponašanja, stavove i vrednosti, kao što su obrazovna postignuća, zdravstveno stanje, san i spavanje, izbor ljubavnih partnera, seksualno ponašanje, rizici, vremenski pritisak, i drugi (Boniwell et al., 2010). Imajući u vidu sve to a naročito uticaj vremenskih perspektiva na ponašanje, ostaje kao diskutabilna tema – koja je vremenska perspektiva optimalna i najviše doprinosi subjektivnom blagostanju. Zimbardo i Bojd (1999) tvrde da preterano dominantna vremenska perspektiva posle dužeg perioda postaje nefunkcionalna, zato treba težiti uravnotežavanju i razvoju sopstvene fleksibilnosti za prebacivanje iz jednog u drugi vremenski okvir, shodno situaciji, našim potrebama i vrednostima, jer se vremenska perspektiva manifestuje u mnogim aspektima ponašanja a pojedini autori (Desmyter & DeRaedt, 2012) tvrde da može uticati i na psihičko zdravlje i blagostanje (well-being) kasnije u starosti.



**Slika 1:** Profil idealnog odnosa vremenskih perspektiva, prema Zimbardu i Bojdu (Zimbardo & Boyd), preuzeto 18.08.2019.godine sa <http://www.thetimeparadox.com/surveys/>

Profil prikazan crvenom bojom na slici 1, predstavlja stanovište autora kako bi potencijalno mogao izgledati profil idealne (uravnotežene) vremenske perspektive. Tačke sa idealnim vrednostima pojedinih dimenzija vremenske perspektive, na grafikonu prikazane u isprekidanom toku, teoretski nisu povezane jer skor na jednoj dimenziji nema direktan uticaj na skorove na drugim dimenzijama (Surveys, 2010, prema: Kostić i Nedeljković, 2013). Ostale brojčane vrednosti predstavljaju prikaz rezultata istraživanja koja su do 17. septembra 2012. godine sproveli autori Zimbardo i Bojd u oblasti vremenskih perspektiva, uz tvrdnju da ne postoje dve osobe koje imaju istovetnu kombinaciju vremenskih perspektiva.

Optimalan profil vremenskih orijentacija, po mišljenju ovih autora, podrazumevao bi, dakle: visoku vrednost na dimenziji *pozitivna prošlost*, umereno visoku na dimenziji *budućnost*, umereno visok skor na *hedonističkoj sadašnjosti*, nizak nivo *negativne prošlosti* i orijentacije *fatalistička sadašnjost*, i srednje izraženu vrednost na dimenziji *transcedentalna budućnost*.

Ako jedna vremenska perspektiva postane do te mere dominantna da minimizira ili potpuno isključuje prisustvo svih ostalih, ona sama postaje nesvrshodna za ličnost (Boniwell et al., 2010). Optimalno, zdravo funkcionisanje ličnosti podrazumeva kombinaciju vremenskih perspektiva, odnosno fleksibilnost i mentalnu sposobnost osobe da se dominantna vremenska perspektiva zamenjuje alternativnom u skladu sa zahtevima spoljašnje situacije a sa ciljem bolje adaptacije na istu (Zimbardo & Boyd, 1999, prema: Kostić i Nedeljković, 2013). Uravnotežena vremenska perspektiva je pozitivna alternativa zdravija za život od bilo kakve pristrasnosti jednoj od njih: u njoj se spajaju komponente prošlih, sadašnjih i budućih perspektiva i obezbeđuju fleksibilnost a primereno zahtevima situacije, našim potrebama i vrednostima (Boniwell & Zimbardo, 2004; Boyd & Zimbardo, 2005; Zimbardo, 2002). Zaključak glasi: uravnotežena vremenska perspektiva optimalna je za održavanje psihofizičkog zdravlja, socijalno funkcionisanje individue i ljudsku dobrobit i blagostanje (Boniwell et al., 2010).

Predmet ovog rada je vreme kao psihološka, subjektivna kategorija; možemo ga smatrati entitetom koji je konstantno prisutan u životu i kao takav utiče na njegov tok, kvalitet i kognitivne, afektivne i konativne dimenzije ljudskog ponašanja. A tu, fundamentalnu dimenziju ljudskog funkcionisanja konstituišu prošla i sadašnja iskustva koja oblikuju stav prema budućnosti, determinišu opažanje, mišljenje i zaključivanje, doživljaj sebe i drugih, samokontrolu i regulaciju ponašanja, ali i odlučivanje koje je ključno za usmeravanje života u određenom pravcu (Kostić i Nedeljković, 2013; Zimbardo & Boyd, 2008). Dakle, može se zaključiti da je dominantna vremenska perspektiva „odgovorna” za doživljaj blagostanja i onipotentnosti, ali i neprilagođenost, loše odluke i neuspeh u samoregulaciji (Kostić, 2019).

## Vremenska orijentacija prema prošlosti

Orijentaciju prema prošlosti, generalno, odlikuju distanciranost od neposredne stvarnosti i vezanost za ciljeve postavljene u prošlosti (Kostić i Nedeljković, 2013): svoju sigurnost grade na korenima tradicionalizma, iskustveno proverenim strategijama koje doprinose jačem osećaju zaštićenosti, sa ljudima na koje se, provereno, mogu osloniti. Ako imamo u vidu da se vremenska orijentacija može razmatrati i kao koncept „obojenih naočara” (Lennings, 1996) i da ponašanje nije samo uslovljeno situacijom u kojoj se osoba nalazi već je rezultanta prošlih iskustava ali i budućih ciljeva, planova, očekivanja (Fraisse, 1963, prema: Kostić, 2019), već na početku možemo pretpostaviti prosečan profil osobe čiji je fokus na dešavanjima u prošlosti, sa nijansama pozitivnog i negativnog ugla gledanja. Pozitivna ili negativna orijentacija prema prošlosti podrazumeva pozitivnu, odnosno negativnu rekonstrukciju prošlih događaja, sa napomenom da upravo dominantan „ton” subjektivne interpretacije utiče na formiranje sadašnjeg iskustva bez obzira na objektivni kvalitet sadašnjeg trenutka. Rizikovanje nije obrazac ponašanja koji je svojstven onima koji su naglašeno okrenuti prošlosti. Njih ne impresioniraju novi, efikasniji obrasci ponašanja tako da posežu za iskustveno poznatim i proverenim načinima koji će im zadovoljiti potrebu da se osećaju sigurnim, bezbednim, zaštićenim ranijim iskustvom (Nedeljković, 2012). U prepoznatljivoj i dominantnoj skepsi prema svemu što je novo i neprovereno, rituali, predrasude, osećaj „ukorenjenosti”, mitovi i tradicija zauzimaju značajno mesto u hijerarhiji njihovih vrednosti koja se kosi sa avanturizmom, sklapanjem novih poznanstava sa nepoznatim ljudima i, generalno, novim iskustvima.

Ako u bilo kom kontekstu govorimo o prošlosti, jedino na šta se pozivamo i oslanjamo jesu sećanja. Baš zato na ovom mestu treba naglasiti da su u osnovi *pozitivnog stava prema prošlosti* upravo pozitivna sećanja, koja ne podrazumevaju nužno i pozitivna prošla iskustva ali podrazumevaju pozitivne lične interpretacije doživljenog (Kostić i sar., 2017). To znači da pozitivna obojenost stava prema prošlosti boji pozitivno sva sećanja bez obzira na boje realnosti u kojoj osoba živi, i obrnuto: negativna sećanja na događaje iz prošlosti „uklopiće” lako osobu u okvir nekadašnjih trauma, frustracija i neuspeha, bez obzira na svu pozitivnu sadržinu sadašnjice. Vremenska perspektiva *pozitivna prošlost* je statistički značajno povezana sa nostalgijom – ovakav odnos prema prošlosti generiše veću sklonost prema nostalgiji (Milenović i sar., 2017). Osobe sa negativnom konotacijom prošlosti prepoznaju se kao depresivne, anksiozne i nesrećne, sa lošijom kontrolom impulsa i prividnom zauzetošću kojom se brane od bolnih sećanja (Nedeljković, 2012). Bez obzira na to da li se radi o pamćenju traumatičnih ili pozitivnih, srećnih

iskustava iz prošlosti, važno je da primenljivost iskustveno proverenih obrazaca ponašanja bude optimalna sa ciljem savladavanja sadašnjih zahteva, kao i podsticanja efikasnijeg učenja i rešavanja novih životnih problema. Samo na taj način će lekcije iz prošlosti biti od koristi u sadašnjosti i budućnosti jedne individue, bez ikakvih inhibitornih uticaja na funkcionisanje ličnosti (Veljković, 2017).

### **Vremenska orijentacija prema sadašnjosti**

Postulati savremene pozitivne psihologije ukazuju da je zdravo i neophodno živeti u sadašnjem trenutku, da je to jedini uslov da budemo srećni, zadovoljni i psihički zdravi. Drugim rečima, treba živeti *ovde i sada*. To ne znači odricanje od prošlosti i budućnosti, ali isključuje svaku vrstu „robovanja” ovim dvema perspektivama, koje zapravo ne postoje u sadašnjoj realnosti već samo u našim mislima. Oni koji su naglašeno orijentisani prema sadašnjosti odbraniće je konstatacijom da je u realnosti ona jedina apsolutna i dokaziva, jer prošlost u ljudskom umu predstavlja mentalnu rekonstrukciju ili sećanje na nekadašnje događaje, dok orijentacija prema budućnosti sadrži zamišljanje onoga što želimo ili ne želimo da nam se dogodi u vremenu koje tek dolazi, čime se obe pomenute vremenske dimenzije kao apstraktni kvaliteti svrstavaju u konstrukcije našeg uma.

Život u sadašnjem trenutku i pažnja usmerena na aktuelne događaje a ne na ono što se desilo, ili bi se moglo desiti u budućnosti, jeste ključna karakteristika osoba fokusiranih na neposredno okruženje i aktuelno senzorno iskustvo. Na dugom kontinuumu između onoga što je bilo i onoga što bi moglo biti – sadašnjost je ključna tačka. Dakle, pamćenje prošlih događaja ili očekivanje budućih je u drugom planu kod ove kategorije ljudi kojoj su obaveze opterećenje, jer preferira brz tempo života i luksuz, sa malo rada (Nedeljković, 2012). Osobe fokusirane na trenutno, neposredno zadovoljenje, ne prave planove i ciljeve za budućnost a, ako ih i postave, ne koriste sve svoje potencijale na planu njihove realizacije (Kostić i Nedeljković, 2013).

Naglašena orijentacija prema sadašnjosti može imati dva smera: hedonistički i fatalistički. *Hedonistički odnos prema sadašnjosti* dominantan je kod pojedinaca koji su impulsivni, kreativni i radoznali, ponekad neodgovorni prema obavezama i društveni; karakteristična je, takođe, sklonost ka rizičnom ponašanju u nekim životnim sferama (odakle potiče i podložnost bolestima zavisnosti) i velika popustljivost prema sebi. Usmereni su na uživanje u sadašnjosti bez motivisanosti dugoročnim i planskim ciljevima, već samo kratkoročnim koji donose trenutno zadovoljstvo, neposredne gratifikacije i uzbuđenja (Zimbardo & Boyd, 1999; Kostić i

Nedeljković, 2013). Osobe koje imaju dominantnu hedonističku orijentaciju žive za sadašnji trenutak, za doživljaj zadovoljstva, uživaju u intenzivnim aktivnostima, željne su novih uzbuđenja i otvorene su za nova prijateljstva: ne razmišljaju o mogućim posledicama ponašanja niti o mogućim nepredvidivim situacijama (Anić i Osmanović, 2014). Fatalističku orijentaciju prema sadašnjosti karakteriše čovekov bespomoćni sudbinski stav prema životu i budućnosti, verovanje da spoljašnje sile, spiritualne ili državne, kontrolišu čovekov život (Boniwell & Zimbardo, 2004). U takvom sagledavanju čovek nema nikakvu kontrolu nad onim što će se desiti jer je već sve unapred predodređeno, pri čemu je čovek samo marioneta vlastite sudbine. Pozitivan ili negativan predznak očekivanja odnosno uverenja u vezi sa budućim događajima, određuje razliku između pozitivnih i negativnih „fatalista” (Zimbardo & Boyd, 1999; Kostić i Nedeljković, 2013).

### **Vremenska orijentacija prema budućnosti**

Ljudi koji su usmereni na budućnost, na prvi pogled, mogu izgledati kao ljudi koji „drže sve važne konce života u svojim rukama”. Oni brižljivo planiraju svoje buduće uspehe, dobro organizuju svoje vreme i procenjuju značaj investiranja vremena u obavljanje određenih poslova i uspostavljanje socijalnih kontakata. Dešava se da osobe sa ovom vremenskom orijentacijom nemaju veliki broj pravih i pouzdanih prijatelja, iako u širokom krugu poznanika mogu savršeno funkcionisati, čuvajući svoje zdravlje pomoću preciznih lista prioriteta na osnovu kojih ulažu adekvatan procenat svoje energije i potencijala. Najviše istraživanja posvećeno je upravo vremenskoj orijentaciji prema budućnosti (Boniwell et al., 2010). Rezultati pokazuju mnogobrojne pozitivne aspekte i prednosti pretežne usmerenosti na budućnost. To se odnosi na povećanje motivacije, lične odgovornosti, sposobnosti organizovanja i planiranja akcija i aktivnosti, samokontrolu i najviša akademska postignuća (Lennings & Gow, 1997; Seijts, 1998). Ljudi se, takođe, razlikuju po načinu percipiranja udaljenih rezultata i na njima baziranog ponašanja, nivou istrajnosti i doslednosti u planiranju ciljeva i budućnosti (Veljković, 2017). Vremenska perspektiva *budućnost* dominira kod osoba koje se rukovode anticipacijom i kalkulacijom potencijalnih posledica i mogućih ishoda sadašnjih odluka ili postupaka. Ove osobe su posvećene radu usmerenom na ostvarenje budućih ciljeva, sklone su odlaganju zadovoljstva zarad postizanja tih ciljeva, lako „žrtvujući” održavanje društvenih kontakata i komunikacije. Pozitivna orijentacija prema budućnosti podrazumeva sistematsko planiranje, posvećenost, odgovornost i upornost koji

se mogu generalizovati kao osobine optimista punih poleta, nade, snage i samopouzdanja u suočavanju sa životnim izazovima.

Predstavljena na ovakav način, vremenska fokusiranost na budućnost može delovati kao vrlo pragmatična, pa čak i idealna, naročito za one koji konstantno učestvuju u trci za uspehom ili akademskim postignućima, što ne znači da ne postoje i neke negativne strane ove orijentacije. Očuvanje zdravlja je vrlo visoko na lestvici životnih prioriteta, a uživanje u sadašnjem trenutku je nešto čega se mogu odreći. Teško se mire sa mogućnošću da dožive neuspeh i očekivano postignuće, što ih može uvesti u stanje anksioznosti i straha od neuspeha (Zimbardo & Boyd, 1999; Kostić i Nedeljković, 2013). Istraživanja govore u prilog tezi da je buduća vremenska perspektiva u korelaciji sa savesnošću i poštovanjem vremenskih rokova (Harber et al., 2003), kao i sa doslednošću (Zimbardo & Boyd, 1999) na svim poljima životnog funkcionisanja. S obzirom na to da se deklarišu kao osobe koje „drže konce sudbine u svojim rukama”, one nastoje da se prirodnom toku događaja nametnu svojom kontrolom pa čak i anticipiranjem posledica. Maksimalna efikasnost i što veći učinak u jedinici vremena jeste njihova ideja vodilja i glavni cilj, što je u skladu sa njihovom željom da upravljaju vremenom i „budu gospodari vremena” (Nedeljković, 2012).

Ako se orijentacija na budućnost može izraziti brojem planova, angažmana i očekivanjem određenih događaja i iskustava, mnogi autori je smatraju fundamentalnom perspektivom za subjektivnu dobrobit i pozitivno funkcionisanje (Kazakina, 1999; Wessman & Ricks, 1966; Wills et al., 2000). Istraživači ukazuju na to da su viši stepen kontrole i pozitivne emocije pozitivno povezani sa svakom vrstom ljudske dobrobiti (Wills et al., 2000), pa čak i sa smislenim životom, društvenom samoefikasnošću i upornošću (Zaleski et al, 2001). Ipak, neki naučnici (Boniwell & Zimbardo, 2004) ukazuju na negativne aspekte preterane orijentacije na budućnost: radoholičarstvo, umanjenu potrebu za društvenim kontaktom, nedostatak vremena za sebe i bliske osobe, što kulminira udaljavanjem od njih i konačno, distanciranjem od važećih kulturnih tradicija.

Perspektiva *transcendentalna budućnost* je prisutna kod osoba koje veruju u zagrobni život ili nastavak života posle fizičke smrti. U vezi sa tim često je duboka religioznost a treba naglasiti i njihovu doslednost u poštovanju običajnih normi i rituala kulture kojoj pripadaju. Istovremeno, ove osobe analiziraju svoja ponašanja i razmišljaju o mogućim budućim posledicama svojih pristupa (Kostić i Nedeljković, 2013). Veruju u „ponovno rođenje” i život posle smrti i vode računa o ponašanju zbog posledica kojih se plaše u budućnosti (Nedeljković, 2012).

## Vremenska perspektiva i prevladavanje stresa

Integrativni pristup proučavanja prevladavanja stresa (Moos, 1993, prema: Zotović, 2004) u osnovi ima dve metode prevladavanja: kognitivnu i bihevioralnu, čijim kombinovanjem nastaje koncept koji podrazumeva četiri osnovne strategije prevladavanja:

- kognitivno, na problem usmereno,
- kognitivno izbegavajuće,
- bihevioralno, na problem usmereno,
- bihevioralno izbegavajuće.

Bez obzira na to da li je reč o strategijama koje su usmerene na problem ili na emocije, njihova efikasnost je kompleksno pitanje jer ona zavisi od karaktera stresne situacije i mogućnosti osobe da kontroliše stresogene elemente date situacije. Budući da o vremenskoj perspektivi govorimo kao o entitetu koji umnogome odslikava lični sistem značenja kao temelj kvalitetnog i skladnog načina življenja (Lennings, 1998, prema: Kostić i Nedeljković, 2013), može se zaključiti da će ona uticati i na način ponašanja u stresnoj situaciji, na reakciju i funkcionisanje osobe, što znači da već govorimo o njihovoj povezanosti pa čak i kauzalnosti.

Prevladavanje stresa je dinamičan proces, promenljiv je, odvija se spontano i podložan je uticaju objektivnih zahteva ali i subjektivnih procena situacije da bi osoba ostvarila emocionalnu regulaciju (Lazarus & Folkman, 2004). Koping mehanizam se često tretira kao „veština preživljavanja” što upućuje na težnju osobe da uspostavi kontrolu nad stresogenim impulsima, savlada ugrožavajuće draži, adaptira se na datu situaciju i, generalno, poveća toleranciju na negativne događaje. Kada se u ceo kontekst unese razmatranje vremenskih perspektiva, kao i analiza njihovih odnosa sa drugim faktorima, mogu postati očekivani i jasniji izbori i obrasci ponašanja, koji su upravo karakteristični za naglašenu orijentisanost te osobe prema određenoj vremenskoj perspektivi. Tako, na primer, od osobe koja je negativno orijentisana prema prošlosti može se očekivati strategija *Okretanje religiji* ali i *Negiranje*, kao pasivni izbori načina prevladavanja. Hedonistički orijentisani prema sadašnjosti težiće *Humoru*, *Uzimanju supstanci* pa i *Ventiliranju emocija*, dok će osobe pretežno okrenute budućnosti, „naginjati” ka *Instrumentalnoj socijalnoj podršci*, *Planiranju*, *Aktivnom kopingu*. Ove pretpostavke i očekivanja zasnivaju se na logičkom zaključivanju, teoretskim znanjima i rezultatima nekih istraživanja. Međutim, neka istraživanja povezanosti određenih vremenskih perspektiva i strategija prevladavanja stresa (Kostić i Nedeljković, 2013), iako srednje jaka ili niska, obavezuju da sagledamo širi kontekst, u kome samo jedna vremenska perspektiva često ne garantuje uspeh u



savladavanju stresa. Ponekad je neophodno naći adekvatnije rešenje za situaciju u kojoj se osoba nalazi, a ono obično leži u optimalnom balansiranju vremenskih perspektiva: veoma izražen pozitivan, a oslabljen negativan odnos prema prošlosti, umereno izražen hedonistički stav, a oslabljen fatalistički stav prema sadašnjosti, umereno izražen stav prema budućnosti.

Istraživanje ovih autorki na čije se rezultate pozivamo, pokazuje da *Negativna prošlost* značajno, pozitivno i nisko korelira sa *Bihevioralnom neangažovanošću*, *Okrenutošću religiji* i *Negiranjem*. Oni koji su naglašeno *Hedonistički okrenuti sadašnjosti*, savladavaju svoj stres pomoću humora, korišćenja supstanci, fokusiranjem na emocije, negiranjem i mentalnom neangažovanošću. Dominantna *Pozitivna orijentacija prema prošlosti* značajno pozitivno i nisko korelira sa pozitivnom reinterpretacijom, mentalnom neangažovanošću i planiranjem. Vremenska perspektiva *Budućnost* značajno, srednje jako i pozitivno korelira sa socijalnom podrškom, dok značajnu, nisku i pozitivnu korelaciju ima sa planiranjem, upotrebom emocionalne podrške, aktivnim kopingom, ograničenjima, religioznošću i supresijom. *Fatalistička sadašnjost* značajno, srednje jako i pozitivno korelira sa *Bihevioralnim neangažovanjem* a značajno, nisko i pozitivno sa *Ograničenjem*, *Okretanjem religiji* i *Negiranjem*. Treba pomenuti i značajne, negativne i niske korelacije sa *Aktivnim kopingom* i *Planiranjem*. Autorke predlažu da se, u skladu sa rezultatima do kojih su došle, uzme u obzir različitost vremenskih perspektiva, prošle i buduće, ali i tendencija osobe da u budućnosti realizuje sopstvene aspiracije efikasno i celishodno svojim kapacitetima i potencijalima.

## PSIHOLOGIJA U SISTEMU IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA: POČINIOCI KRIVIČNIH DELA

*„Danas se definiram kao kriminalac zbog tog svjesnog izbora da varam ideje o povlačenju crta, odabiru strana i nas protiv njih. Oni predstavljaju društvo koje poštuje zakon, radnu etiku i kršćanske vrijednosti. Moje vrijednosti su vrijednosti odmetnika i etika nas ne zanima. Moram održati riječ jer bez ugovora i sudova moramo živjeti i umrijeti na riječ. Ne cinkam, jer cinkanje nas vodi neprijatelju. Plaćam dugove i naplaćujem što mi drugi duguju. Te su vrijednosti jedini strogi zahtjev za učlanjenje među nas. Svi ostali prijedlozi se ne prihvaćaju. Mnogi od nas držali su da je dokolica dobro, a da je rad zlo. Poželjno je bilo biti „ukomiran,” od droge i alkohola, nasuprot hladnim trijeznim činjenicama.”*

(Navodi bivšeg američkog zatvorenika – Martin, 2003, prema: Uzelac i sar., 2008)

Kada govorimo o kazni zatvora logički podrazumevamo da je njena svrha prvenstveno promena ponašanja osobe koja su povod i uzrok njenog dolaska u penalnu instituciju. Iskustveno, ali i analizom ove problematike koja postoji „od kad je sveta i veka”, zaključujemo da kazna kao vaspitna metoda nije sama po sebi dovoljna za suštinske promene zatvorenikovog ponašanja, već se u razmatranje uvode dodatne aktivnosti zatvorenika koje su značajne za prilagođavanje zatvorskim uslovima i promenu ponašanja većim delom ili u celini. „Primerno” ponašanje i funkcionisanje u društvu neće biti samo prosta posledica činjenice da je jedan počinitelj krivičnog dela određeno vreme boravio u zatvoru (Farkaš i Žakman-Ban, 2006). Treba imati u vidu da su u zatvoru isključivo oni pojedinci koji su prekršili zakon; mnogi od njih iz porodica ili socijalnih okruženja koje karakteriše nasilje, kriminalitet, fizičko ili seksualno zlostavljanje i drugi delikti iz ranijih životnih iskustava (Parker, 2003). Stručna procena opšteg psihičkog stanja, strukture i dinamike ličnosti počinitelja krivičnih dela, afektivnog stanja, i dejstva konstelativnih i situacionih faktora pružaju širu sliku i jasne konture profila počinioca što je značajno za tok izdržavanja zatvorske kazne (Ćirić, 2012). Jedan od važnih zadataka države je nastojanje da zaštiti društvo i društvene vrednosti, načela, norme, propise i svoj integritet – segregacijom odnosno izolacijom lica koja su svojim neprilagođenim i kriminalnim oblicima ponašanja stekli status počinitelja krivičnih dela to jest osuđenika na kaznu zatvora. S druge strane, korigovanje kaznene politike je aktivnost na kojoj se kontinuirano radi u svim penološkim institucijama, sa ciljem bolje efikasnosti, odnosno boljeg vaspitnog benefita koji jeste svrha institucionalnog kažnjavanja kriminalnog ponašanja. Na tom dugom kontinuumu, važno je raspolagati validnim podacima koji mogu biti značajan kursor u projektovanju mera i psiholoških instrumenata kojim se mere

postojeći pre svega psihološki kapaciteti svakog lica u zatvoru, ali su i sredstvo za poboljšanje obrazovnog pa i materijalnog statusa zatvorenika u nacionalnoj praksi, po uzoru na inostrana iskustva i rezultate. S obzirom na to da psihološka ekspertiza podrazumeva procenu: akademskog postignuća, inteligencije, pamćenja perceptivne sposobnosti, socijalne zrelosti, afektivnih stanja, ličnosti i neuropsihološku procenu, pri čemu psiholog vodi i neformalnu procenu koja obuhvata orijentaciju, pamćenje specifičnih sadržaja i specifične sposobnosti (Dimitrijević, 2009) jasan je značaj uloge stručnog lica pri prijemu i prvim psihološkim analizama svakog osuđenika ponaosob.

Od prvih oblika antisocijalnog ponašanja u plemenskim zajednicama i primitivnih kažnjavanja po principu „oko za oko, zub za zub”, do smrtne kazne kao najtežeg oblika kaznenog reagovanja – uvek se verovalo u dejstvo kazne kao primarne prevencije kriminaliteta. U širokom spektru psihološkog reagovanja na kaznu zatvora – obrasci ponašanja variraju u zavisnosti od subjektivnog doživljaja opravdanosti izrečene kazne odnosno ne/priznavanja osuđenika da jeste počinio krivično delo odnosno da je posledica protivzakonitih postupaka neminovno – lišavanje slobode. To je događaj koji iz korena menja način funkcionisanja i život osuđenika, ali i članova njegove porodice, dalji tok i ishod, a time i budućnost svih pojedinaca u tom lancu. Time je potvrđena potreba za izučavanjem pojedinačnih slučajeva i neophodnost psihološkog i sociološkog ispitivanja svakog osuđenog lica kako bi se u skladu sa stručnom procenom primenio individualni tretman.

Psihologija u penologiji kao nauci koja, između ostalog, proučava efikasnost sistema izvršnog krivičnog prava u izdržavanju kazni za zakonom inkriminisana krivična dela, ima ključnu ulogu u izučavanju endogenih faktora: osobina ličnosti, predispozicija za kriminogeno ponašanje, determinanti i manifestacija kriminalnog ponašanja, ali i u izučavanju uzročno-posledične veze sa ponašanjem delinkvenata koje se smatra kriminogenim. U tom smislu, njen osnovni doprinos je u definisanju i implementaciji individualnog pristupa u tretmanu prevaspitanja, resocijalizacije i reintegracije osuđenih lica u društvo. Kriminalno ponašanje je antisocijalno ponašanje koje obuhvata vršenje kažnjivih radnji zabranjenih od države i zajednice, radnji kojima se krše moralne, religijske, običajne, tradicionalne i pravne norme, radnji koje mogu predstavljati korist za izvršioca, a kojima se nanosi bol ili gubitak drugoj osobi (Andrews & Bonta, 2015, prema: Vručinić, 2017). Pitanje koje je pokrenulo brojna istraživanja jeste utvrđivanje individualnih karakteristika „prestupnika” po kojima se razlikuju od onih koji ne čine krivična dela. Boravak u zatvoru se smatra specifičnom okolnošću u kojoj zatvorenici imaju „koristi” ako kontrolišu svoje ponašanje, ali mogu snositi i dodatne kazne i posledice ako ne poštuju pravila i ponašaju se impulsivno odnosno nedisciplinovano – što su činjenice koje se mogu iskoristiti u kontekstu

podizanja motivacije osuđenika a sa ciljem kontrole njihovog ponašanja (Milinović, 2016). Na osnovu analize zatvoreničkog života pre pola veka, Sajks (Sykes, 1958; prema: Vukadin i Mihoci, 2010) došao je do takozvanih pet „patnji zatvaranja” koje zatvorenici doživljavaju: gubitak slobode, gubitak dobara i usluga, heteroseksualnih odnosa, autonomije i gubitak sigurnosti. Zatvorenički život svojim karakteristikama i specifičnošću neminovno utiče na stavove, uverenja i norme ponašanja zatvorenika, na prihvatanje zatvoreničkog kodeksa, što rezultira izgradnjom sopstvenog ličnog normativnog sistema i promenama u ponašanju. U tom kontekstu, treba naglasiti da je zatvor kompleksan socijalni sistem u kome lica različitih tipova i struktura ličnosti, starosti, obrazovnog i kulturnog, ekonomskog i porodičnog statusa, kao i dužine trajanja izdržavanja kazne stupaju u interakciju sa drugim licima i ostvaruju uloge i odnose u sredini koju karakterišu velika, nametnuta, sistemska ograničenja. Specifična psihosocijalna klima utiče na karakteristike doživljaja stresa i frustracija zatvorenika, suočavanje sa takvim stanjima, ali i na mehanizme njihovog prevladavanja, što je jedna od tema ovog rada.

Šeparović (2003, prema: Uzelac, 2008) u najteže psihološke posledice boravka u zatvoru ubraja različite deprivacije ili lišavanja (na primer: kada je reč o slobodi, materijalnim dobrima, heteroseksualnim odnosima, autonomiji, sigurnosti). Dolaskom u zatvorsku sredinu napuštaju se uloge iz slobodnog društvenog sistema i ulazi u nove, koje se, po autorovom mišljenju, mogu svrstati u:

- *prosocijalne* (kada imaju učestale odnose sa službenim licima zatvora, dok su odnosi s drugim zatvorenicima svedeni na najmanju moguću meru, a ekstenzivni sa drugim prosocijalnim zatvorenicima);
- *antisocijalne* (kada normalno komuniciraju sa ostalim zatvorenicima, a vrlo ograničeno sa zaposlenima u zatvorskom sistemu);
- *asocijalne* (koje podrazumevaju vrlo sužen spektar odnosa i komunikacije sa svim licima u zatvorskom okruženju).

### *Izvodi iz Zakona o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srbije*

Svrha izvršenja kazne zatvora je da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS, član 43). U prijemnom odeljenju se upoznaje ličnost osuđenog, utvrđuje stepen rizika, kapacitet za promenu i individualne potrebe u cilju određivanja individualizovanog programa postupanja i njegovog razvrstavanja u zatvoreno, poluotvoreno ili otvoreno odeljenje, u skladu sa propisom ministra nadležnog za poslove pravosuđa koji uređuje tretman, program postupanja, razvrstavanje i naknadno razvrstavanje osuđenih. Razvrstavanje osuđenog vrši se na osnovu procenjenog stepena rizika, vrste krivičnog dela, visine izrečene kazne, zdravstvenog stanja, odnosa osuđenog prema krivičnom delu, oblika krivice, ranije osuđivanosti i drugih kriterijuma (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS, član 74). Rad osuđenog je sastavni deo programa postupanja. Svrha rada je da osuđeni stekne, održi i poveća svoje radne sposobnosti, radne navike i stručno znanje kako bi mu se omogućili uslovi za uspešnu reintegraciju. U okviru izvršenja programa postupanja, osuđeni je obavezan da izvršava radne zadatke i obaveze (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS, član 98). Vrsta posla određuje se prema psihičkim i fizičkim sposobnostima, stručnim kvalifikacijama, izraženim željama osuđenog i prema mogućnostima zavoda. Psihičke i fizičke sposobnosti osuđenog za rad procenjuje stručni tim zavoda (član 100).

### **RAD ZATVORENIKA U ZATVORSKIM USLOVIMA**

Rad je jedan od najvažnijih instrumenata u procesu socijalne rehabilitacije i realizacije programa postupanja odnosno korekcionog programa zatvorskog sistema. Iako se, uključivanjem u proizvodne i radne procese ne može očekivati nivo profesionalizma kao kod zaposlenih u spoljašnjem svetu, radni procesi u ovim okolnostima podrazumevaju jednostavne tehnološke procese, rad na ekonomijama, na uslužnim delatnostima i poslovima održavanja zatvorskih institucija (Stevanović, 2012). Rad osuđenika, u sklopu penološkog tretmana, ima jednu od najznačajnijih uloga u procesu reintegracije zatvorenika i njegove rehabilitacije – dovodeći, pre ili kasnije, do promene ponašanja zatvorenika i (delimičnog) prilagođavanja društvenim normama. Rad, kao oblik tretmana prema osuđenim licima u izvršenju krivičnih sankcija, sve više dobija na

značaju jer pitanje rada i radnog tretmana osuđenih lica u domaćim kazneno-popravnim zavodima poslednjih godina postaje relevantno za status osuđenih lica, ali i potencijalnu prognozu njihove budućnosti odnosno recidiva – imajući u vidu da je bitan faktor prevaspitanja i resocijalizacije. Međutim, treba naglasiti da ova disertacija podrazumeva istraživanje koje ima za temu upoređivanje osuđenih lica koja su radno angažovana sa onima koja nisu, pri čemu se o radu govori kao o dobrovoljnoj kategoriji angažovanja zatvorenika a ne kao o prisilnom ili iznuđenom radu pod pretnjom kazne ili ikakvih sankcija tokom boravka u kazneno-popravnim zavodu, pa se može reći da takav rad i u ovoj ustanovi ima obeležja slobodnog rada – rada slobodnog čoveka. Rad osuđenih lica tokom izdržavanja kazne nije usmeren na sticanje materijalne koristi iako garantuje mesečnu nadoknadu, već se posmatra kao tretman kojim se postiže revidiranje ličnih stavova zatvorenika, prevaspitanje, resocijalizacija i osposobljavanje za radni život nakon izlaska iz zatvora – kroz stvaranje ili održavanje ranije stečenih radnih navika pojedinca. Problem sa kojim se suočavamo jeste: kako u zatvorskoj sredini raditi na konceptu resocijalizacije i pripremiti počiniocima krivičnih dela za integraciju u društvenu zajednicu nakon izdržavanja kazne zatvora. U tome važnu ulogu može imati upravo rad tokom boravka u zatvoru.

Nakon dobrovoljne odluke osuđenika da bude radno angažovan, izbor poslova, radnih mesta i selekcija osuđenih lica koja će biti radno angažovana vrši se prema psihofizičkim sposobnostima, znanju, obrazovanju i stručnoj kvalifikaciji, preferencijama i interesovanju osuđenika i planovima za budućnost (nakon zatvora), a sve u skladu sa mogućnostima i kapacitetima zavoda. Posle individualne procene osuđenika, za svakog ponaosob izrađuje se individualni program postupanja koji podrazumeva adekvatan plan rada i ciljeve čije će ostvarenje garantovati i određene beneficije zatvoreniku koje se ogledaju kroz napredovanje na lestvici zatvorske hijerarhije, ali i „nagrade” kroz mogućnost skraćivanja zatvorske kazne, prelaska iz zatvorenog u poluotvoreni deo, i slično. Mladenović-Kupčević (1981) smatra da je dug proces evolucije rada zatvorenika imao tri osnovne etape: rad kao kazna, rad kao dopunski element kazne i rad kao sredstvo u resocijalizaciji zatvorenika. Zbog ključne funkcije u osposobljavanju osuđenika za vođenje socijalno usklađenog života, govori se o „socijalizaciji radom” (Milutinović, 1981). Šućur i Žakman-Ban (2005) u istraživanju radnog procesa kod muškaraca i žena pokazali su da se pripadnici različitog pola značajno razlikuju u pogledu varijabli: uključenosti u radni proces u trenutku ispitivanja, zadovoljstva radom (70% žena je zadovoljno, a ni jedna nije nezadovoljna), i stavom da im je radno iskustvo u zatvoru značajno za budućnost van zatvorskog sistema (75% žena). Nedostatak jasnog stava osuđenika o korisnosti radnog angažmana u zatvoru autori tumače ograničenjem izbora aktivnosti u zatvorskom sistemu ali i značajnim problemima u zapošljavanju

osoba uopšte, a naročito kada je reč o osobama koje su bile u zatvoru.

Pregledom dostupne literature, evidentno je da na našem podneblju Hrvatska prednjači po broju empirijskih studija iz oblasti penoloških tema. Uzelac i saradnici (2008) na uzorku od 180 osuđenika ispitivali su povezanost između uključivanja osuđenika u proces rada, izgrađivanja i održavanja radnih navika, uspostavljanja kvalitetne komunikacije sa svim činiocima ovog dela penološkog tretmana i postignutih rezultata penološke rehabilitacije. Danas je to metod tretmana sa ciljem prevaspitanja osuđenika a u kontekstu njihove resocijalizacije koja podrazumeva i niz stručnih dilema – da li radna rehabilitacija osuđenih lica utiče na njihov recidivizam, u smislu pozitivne orijentacije i planova za budućnost nakon izvršenja krivične sankcije. Sistemski, ova oblast zahteva temeljnu uređenost kako bi se ojačali pozitivni aspekti ličnosti, podigao nivo znanja, opšte kulture i informisanosti, pravilno usmerila energija, motivacija i potencijal na sticanje novih veština i usavršile postojeće radne navike i sposobnosti uz unapređenje interpersonalnih i intrapersonalnih kompetencija.

## II PRIKAZ METODOLOGIJE ISTRAŽIVANJA

Na osnovu rezultata dosadašnjih istraživanja može se zaključiti da profil počinioca krivičnog dela nije moguće valjano sagledati na osnovu jednog modaliteta ili pokazatelja; kvalitet objašnjenja, razumevanja i eventualne predikcije rezultat je ispitivanja povezanosti sa većim brojem novih varijabli. Psihopatološke karakteristike ličnosti kod počinilaca krivičnih dela, analiza mehanizama prevladavanja stresa i njihov lični odnos prema vremenu, kao i moguće razlike kod radno angažovanih i radno neangažovanih osuđenika tokom izdržavanja kazne zatvora, predstavljaju složen problem istraživanja, koji u ovoj eksplorativnoj studiji zahteva multidisciplinarno sagledavanje i analizu. To, između ostalog, podrazumeva proveru prognostičke moći modela ali i utvrđivanje uticaja nekih sociodemografskih varijabli na mehanizme prevazilaženja stresa, odnos prema vremenu, ali i povezanost psiholoških varijabli sa sociodemografskim varijablama na poduzorku radno angažovanih počinilaca krivičnih dela i poduzorku onih koji nisu radno angažovani. Posebno, kao jedan od zadataka biće razmatran i odnos psihopatoloških odstupanja, prevazilaženja stresa i vremenskih perspektiva kod radno angažovanih i neangažovanih osuđenika, kao i utvrđivanje njihovog odnosa imajući u vidu ispitivane konstrukte. Iz definisanih zadataka i ciljeva istraživanja izvode se osnovna i specifična istraživačka pitanja.

### PREDMET ISTRAŽIVANJA

Najopštije rečeno, predmet istraživanja su psihološke karakteristike počinilaca krivičnih dela, i to: psihopatološka odstupanja, stres i vremenske perspektive kod radno angažovanih i neangažovanih počinilaca krivičnih dela koji izdržavaju kaznu zatvora.

### PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Valjano razumevanje i objašnjenje različitih oblika kriminalnog ponašanja i predikcija povratništva i budućnosti počinilaca krivičnih dela, mogući su kroz multidisciplinarno sagledavanje koje zahteva ispitivanje povezanosti osobina ličnosti počinilaca krivičnih dela sa određenim brojem relevantnih varijabli. U ovoj eksplorativnoj studiji, osnovni problem istraživanja je da ustanovi postojanje psihopatoloških karakteristika ličnosti kod počinilaca



krivičnih dela, korišćene strategije za prevladavanje stresa, lični odnos prema vremenu, kao i razlike između osuđenika koji su radno angažovani i radno neangažovani tokom izdržavanja kazne zatvora. Provera povezanosti sociodemografskih varijabli sa mehanizmima prevladavanja stresa i dominantne vremenske perspektive kao i budućih očekivanja osuđenika – značajan je zadatak ovog istraživanja.

## **CILJEVI ISTRAŽIVANJA**

### **Opšti ciljevi istraživanja**

1. Utvrditi da li postoji statistički značajna povezanost psihopatoloških odstupanja, stresa i vremenskih perspektiva kod počinitelaca krivičnih dela.
2. Utvrditi da li su psihopatološka odstupanja osuđenika statistički značajni prediktori vremenskih perspektiva i strategija prevladavanja stresa.
3. Utvrditi da li postoje razlike između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu psihopatoloških odstupanja, prevladavanja stresa i vremenskih perspektiva.

### **Specifični ciljevi istraživanja**

1. Utvrditi da li postoji statistički značajna povezanost između dimenzija vremenskih perspektiva i radnog angažovanja počinitelaca krivičnih dela.
2. Utvrditi da li postoji statistički značajna povezanost između strategija prevladavanja stresa i radnog angažovanja počinitelaca krivičnih dela.
3. Utvrditi da li postoji statistički značajna povezanost između psihopatoloških indikatora i radnog angažovanja počinitelaca krivičnih dela.
4. Utvrditi da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori dimenzija vremenskih perspektiva.
5. Utvrditi da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori strategija prevladavanja stresa.
6. Utvrditi da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu psihopatoloških indikatora.

7. Utvrditi da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu dimenzija vremenskih perspektiva.

8. Utvrditi da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu strategija prevladavanja stresa.

#### **OSNOVNA ISTRAŽIVAČKA PITANJA**

1. Da li postoji statistički značajna povezanost psihopatoloških odstupanja, stresa i vremenskih perspektiva kod počinitelaca krivičnih dela?

2. Da li su psihopatološka odstupanja osuđenika statistički značajni prediktori vremenskih perspektiva i strategija prevladavanja stresa?

3. Da li postoje razlike između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu psihopatoloških odstupanja, prevladavanja stresa i vremenskih perspektiva?

#### **SPECIFIČNA ISTRAŽIVAČKA PITANJA**

1. Da li postoji statistički značajna povezanost između dimenzija vremenskih perspektiva i radnog angažovanja počinitelaca krivičnih dela?

2. Da li postoji statistički značajna povezanost između strategija prevladavanja stresa i radnog angažovanja počinitelaca krivičnih dela?

3. Da li postoji statistički značajna povezanost između psihopatoloških indikatora i radnog angažovanja počinitelaca krivičnih dela?

4. Da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori dimenzija vremenskih perspektiva?

5. Da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori strategija prevladavanja stresa?

6. Da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu psihopatoloških indikatora?

7. Da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu dimenzija vremenskih perspektiva?

8. Da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu strategija prevladavanja stresa?

## VARIJABLE ISTRAŽIVANJA

Imajući u vidu različitost postavljenih istraživačkih pitanja, i psihološke varijable i radno angažovanje imale su različite uloge – grupišuće, prediktorske, kriterijumske.

**1. Radni status:** dobrovoljno radno angažovanje u zatvoru sa nivoima „radno angažovan” i „nije radno angažovan”. „Radno angažovanje” je radni odnos, rad van radnog odnosa, volontiranje, vršenje funkcije, kao i svaki drugi faktički rad za poslodavca” (Jašarević, 2015). U ovom istraživanju: radna angažovanost zatvorenika sa nivoima „radno angažovan” i „nije radno angažovan” (angažovan/neangažovan) podrazumeva podatak o radnom statusu osuđenika dobijen zaokruživanjem na samom upitniku i potvrđen od stručnog osoblja Zavoda, a na osnovu kojeg su formirana dva poduzorka: radno angažovanih i neangažovanih izvršilaca krivičnih dela.

**2. Nivo psihopatološke devijacije:** operacionalizovan kroz 90 ajtema simptomatskog testa SCL-90-R (Derogatis, 2004) koji meri: tendenciju ka somatizaciji, opsesivno-kompulzivne tendencije, interpersonalnu senzitivnost, depresivnost, anksioznost, hostilnost, sklonost fobijama, paranoičnost, psihoticizam.

**3. Vremenske perspektive** (*Pozitivan odnos prema prošlosti, Negativan odnos prema prošlosti, Hedonistički odnos prema sadašnjosti, Fatalistički odnos prema sadašnjosti, Orijentacija prema budućnosti*) operacionalizovane su skorovima na Upitniku o vremenskoj perspektivi (ZTPI, Kostić i Nedeljković, 2013).

**4. Suočavanje sa stresom:** Karver, Šajer i Vajntraub (Carver, Scheier & Weintraub, 1989) utvrdili su postojanje stilova suočavanja sa stresom operacionalizovanih u dispozicijskom i situacijskom obliku kroz višedimenzionalni upitnik suočavanja *Coping Orientation to Problems Experienced* (COPE), u aktuelnom istraživanju proširena verzija na 60 ajtema (po 4 u 15 skala) u sledećim skalama: pozitivna reinterpretacija i rast, mentalno neangažovanje, fokus na emocije i ventilacija, upotreba instrumentalne socijalne podrške, aktivni koping, negiranje, religiozni koping, humor, bihejvioralno neangažovanje, ograničenje, upotreba instrumentalne emocionalne podrške, upotreba supstanci, prihvatanje, supresija takmičarskih aktivnosti i planiranje.

### **5. Sociodemografske varijable:**

1. nivo obrazovanja;
2. starost;

3. porodični status (u braku/razveden/neoženjen/udovac);
4. grad / prigradsko naselje / selo;
5. ukupno trajanje izdržavanja kazne 5–10 godina;
6. broj godina od početka izdržavanja kazne;
7. broj godina do završetka izdržavanja kazne.

## NAUČNI ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA

### Teorijski značaj istraživanja

Teorijski značaj istraživanja, ogleda se u prikupljanju saznanja koja objašnjavaju neke aspekte odnosa između psihopatoloških odstupanja osuđenika, njihovog doživljaja i načina prevazilaženja stresa, kao i odnosa prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, kada su počinioci krivičnih dela radno angažovani ili neangažovani za vreme izdržavanja kazne. Ovaj odnos do sada nije proveravan na uzorku osuđenika na ovom prostoru. Značajan je podatak o specifičnostima koje postoje kod radno angažovanih i neangažovanih osuđenika u okviru dobijenih povezanosti sa karakteristikama ličnosti, doživljajem stresa i njihovim ličnim odnosom prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Dalje, psihopatološka odstupanja, posmatrano kroz prizmu poremećaja ličnosti, rasprostranjena su kod svih slojeva stanovništva i baš zato treba istaći činjenicu da se, na primer, nasilje psihopatskih počinitelja krivičnih dela razlikuje od nasilja nepsihopatskih ličnosti kriminalaca, pa rezultati svakog istraživanja profila ličnosti kriminalaca ukazuju na ogroman teorijski i praktični značaj psiholoških studija odnosa psihopatologije i prestupništva. Generalno, stiče se utisak da nedostaju novi teorijski modeli utemeljeni na svežim empirijskim saznanjima koji bi bliže pojasnili složene relacije između psihopatoloških odstupanja i kriminala, pa i bolesti zavisnosti kao treće karike. Oni bi bili osnova za nova strateška rešenja u polju prevencije i penološkog tretmana jer ovi oblici aberantnosti mogu ozbiljno ugroziti kvalitet života, sigurnost i zdravlje društva. Dakle, u pokušaju rasvetljavanja odnosa između psihopatoloških pokazatelja, vremenske perspektive i strategija suočavanja i prevladavanja stresnih situacija, nastojalo se utvrditi da li postoje psihološke karakteristike zatvorenika kojima bi se mogle objasniti razlike u individualnom korišćenju određenih strategija prevladavanja stresa a s obzirom na dobrovoljnu radnu angažovanost osuđenika.

## Praktični značaj istraživanja

Razumevanje i objašnjenje različitih oblika kriminalnog ponašanja i predikcija povratništva kao i budućnosti počinitelaca krivičnih dela mogući su kroz multidisciplinarno sagledavanje i zahtevaju ispitivanje povezanosti profila i osobina ličnosti počinitelaca krivičnih dela sa relevantnim varijablama. U ovoj eksplorativnoj studiji osnovni problem istraživanja je da ustanovi postojanje psihopatoloških karakteristika ličnosti kod počinitelaca krivičnih dela, analiza suočavanja i prevladavanja stresa i dominantnih vremenskih perspektiva, odnosno njihove razlike kod radno angažovanih osuđenika i onih koji nisu opredeljeni na dobrovoljnu radnu aktivnost tokom izdržavanja kazne zatvora. Pored utvrđivanja psiholoških faktora, zadatak je bio i provera odnosa tj. povezanosti sociodemografskih varijabli sa mehanizmima prevladavanja stresa i dominantne vremenske perspektive i očekivanja od budućnosti osuđenika. Pokazalo se da su prognostički kapaciteti vremenskih perspektiva od velikog značaja za usmeravanje i prekvalifikaciju počinitelaca krivičnih dela osuđenih na kaznu zatvora, ali i za njihovu selekciju u budućnosti po osnovu potencijala i mogućnosti za radno angažovanje.

I sam nacrt naučnog istraživanja, koji je u skladu sa akademskim kriterijumima, odražava pristup koji, uz objedinjavanje više psiholoških oblasti, najavljuje teorijski i nove praktično primenljive doprinose nauci i psihološkoj struci. Kada se uzmu u obzir specifičnosti kategorije subjekata ovog istraživanja (počinioci krivičnih dela), teškoće koje oni imaju u adaptaciji po dolasku u zatvor, a naročito po izlasku iz njega prilikom uspostavljanja normalnog načina funkcionisanja, kao i neistraživanost ove teme u Srbiji, značaj ovog istraživanja postaje još veći.

Penološka i psihološka iskustva poslednjih godina nalažu intenzivnu resocijalizaciju osuđenih lica u zatvorskoj jedinici, kako bi, između ostalog, promenili svoje poglede na realnost i svoje ciljeve čime bi se smanjila verovatnoća recidiva. Ona podrazumeva utvrđivanje mera i programa u okviru tretmana osuđenika radi amortizovanja stresogenih faktora i adaptacije nakon prihvata u zatvorsku ustanovu; mogućnost da se, kroz unapređivanje određenih dimenzija (vremenska perspektiva, mehanizmi prevladavanja stresa) za koje postoje adekvatni načini poboljšanja, unaprede kapaciteti osuđenika za adekvatno prevladavanje stresnih situacija i bolju integraciju i resocijalizaciju nakon izlaska iz zatvora. Rezultati ovog istraživanja mogu biti od koristi u planiranju mera, tretmana i edukacija osuđenika u zatvorskim ustanovama, ali i u edukaciji zaposlenih u Kazneno-popravnom zavodu radi njihovog uspešnijeg stručnog rada. Možemo očekivati da rezultati predstavljaju i osnovne smernice u vezi sa psihološkim stanjem zatvorenika. Rezultati istraživanja mogu pomoći poboljšanju subjektivnog stanja i emotivnog balansa osuđenika, imajući u vidu specifične uslove u kojima oni borave. Uostalom, danas

evropski trendovi i praksa ukazuju na važnost sistema postpenalne zaštite radi svrsishodnije ponovne integracije bivših zatvorenika u društvo. Radna angažovanost može predstavljati značajan oslonac u procesu resocijalizacije i važnu meru u sistemu socijalne zaštite koja je predmet više evropskih projekata.

## UZORAK ISPITANIKA

Istraživanje je realizovano na prigodnom uzorku. Testirana su 142 ispitanika muškog pola, 35–50 godina starosti, osuđena na izdržavanje kazne zatvora u trajanju od 5 do 10 godina. Kriterijum za ulazak u uzorak je da je prošla najmanje jedna godina od početka izdržavanja kazne, kao i da je do isteka kazne preostala najmanje godina dana. Uzorak čine dva jednaka poduzorka: osnovnu grupu čine osuđenici koji su radno angažovani tokom izvršavanja kazne zatvora, a kontrolnu grupu osuđenici koji nisu radno angažovani. Značajan podatak je da u uzorak ulaze samo pismeni osuđenici kako bi odgovorili zahtevima pisanog popunjavanja upitnika, odnosno oni koji su dobrovoljno pristupili popunjavanju, nakon što su im obrazloženi svrha, priroda i cilj testiranja – izrada doktorske disertacije. Na ovom mestu treba napomenuti da je reč o jako heterogenoj populaciji počinitelja krivičnih dela u niškom Kazneno-popravnom zavodu. Sprovedeno je brojačno ujednačavanje dve ispitivane grupe osuđenika: radno angažovanih i neangažovanih, tako da imamo 72 radno angažovana i 70 radno neangažovanih ispitanika.

Na osnovu podataka u tabeli 1, zaključujemo da u obrazovnoj strukturi **uzorka preovlađuju osuđenici sa završenom srednjom (67,6%), a zatim i osnovnom školom (22,5%).**

**Tabela 1:**  
Obrazovna struktura uzorka

škola	f	%
nezavršena osnovna škola	4	2.8
osnovna škola	32	22.5
srednja škola	96	67.6
viša škola	4	2.8
fakultet	6	4.2
ukupno	142	100.0

Ukupan uzorak činila su 142 osuđenika (tabela 2), a poduzorke: 72 radno angažovana (50,7%) i 70 radno neangažovanih počinitelja krivičnih dela (49,3%).

**Tabela 2:**

Poduzorcji na osnovu radnog angažovanja

	f	%
radno angažovani	72	50.7
radno neangažovani	70	49.3
ukupno	142	100.0

Kada je o bračnom, odnosno porodičnom statusu reč, prevlađuju oženjeni osuđenici (38%), a u neznatno manjem broju su neoženjeni (35,9 %), o čemu svedoči tabela 3:

**Tabela 3:**

Bračni/porodični status

	f	%
u braku	54	38.0
bili su u braku	37	26.1
nisu se ženili	51	35.9
Ukupno	142	100.0

Po mestu stanovanja (tabela 4) najzastupljeniji su stanovnici grada (73,9%):

**Tabela 4:**

Struktura uzorka po mestu stanovanja

	f	%
grad	105	73.9
prigradsko naselje	11	7.7
selo	26	18.3
Ukupno	142	100.0

Prosečna starost ispitanika u uzorku je 39,7 godina. Prosečna dužina kazne na koju su osuđeni je 7,36 godina, a kada je reč o vremenu proteklom od početka izdržavanja kazne, u proseku je prošlo 3,83 godine, dok je u proseku preostalo 3,54 godine (tabela 5):

**Tabela 5:**

Opis starosti osuđenika, dužine kazne: vremena proteklog i preostalog

	Minimum	Maksimum	AS	SD
Starost	35	50	39.70	4.719
Dužina kazne na koju su osuđeni	.8	26.0	7.36	2.843
Vreme proteklo od početka izdržavanja kazne	.4	17.0	3.83	2.099
Vreme preostalo do kraja izdržavanja kazne	.4	15.0	3.54	2.245

**Opis uzorka po grupama:**

U poduzorcima radno angažovanih i neangažovanih osuđenika najveća je distribucija (i gotovo približno jednaka) srednjoškolaca i osuđenika sa završenom osnovnom školom (tabela 6):

**Tabela 6:**

Struktura uzorka s obzirom na obrazovanje

nivo obrazovanja	f i %	Radna angažovanost		
		Da	Ne	ukupno
nezavršena OŠ	f	1	3	4
	% unutar radne angažovanosti	1.4%	4.3%	2.8%
završena OŠ	f	16	16	32
	% unutar radne angažovanosti	22.2%	22.9%	22.5%
završena SŠ	f	49	47	96
	% unutar radne angažovanosti	68.1%	67.1%	67.6%
završena VŠ	f	3	1	4
	% unutar radne angažovanosti	4.2%	1.4%	2.8%
završen fakultet	f	3	3	6
	% unutar radne angažovanosti	4.2%	4.3%	4.2%
ukupno	f	72	70	142
	% unutar radne angažovanosti	100.0%	100.0%	100.0%

Struktura uzorka u pogledu bračnog statusa je u kategoriji radno angažovanih osuđenika najviše oženjenih (43,1%), dok su radno neangažovani mahom neoženjeni pojedinci (tabela 7):



**Tabela 7:**  
Struktura uzorka s obzirom na bračni status

Bračni status	f i %	Radno angažovanje		
		DA	NE	ukupno
u braku	f	31	23	54
	% unutar radnog angažovanja	43.1%	32.9%	38.0%
bili su u braku	f	19	18	37
	% unutar radnog angažovanja	26.4%	25.7%	26.1%
nisu se ženili	f	22	29	51
	% unutar radnog angažovanja	30.6%	41.4%	35.9%

Po mestu stanovanja, u oba poduzorka prednjače osuđenici sa prebivalištem u gradu (tabela 8):

**Tabela 8:**  
Struktura uzorka s obzirom na mesto stanovanja

Mesto stanovanja	f i %	Radno angažovanje		
		DA	NE	ukupno
grad	f	50	55	105
	% unutar radnog angažovanja	69.4%	78.6%	73.9%
prigradsko naselje	f	6	5	11
	% unutar radnog angažovanja	8.3%	7.1%	7.7%
selo	f	16	10	26
	% unutar radnog angažovanja	22.2%	14.3%	18.3%

U poduzorku radno angažovanih osuđenika prosečna starost je 40,9 godina, a prosečna dužina trajanja izdržavanja kazne je 6,9 godina; među neangažovanim osuđenicima prosečna starost je nešto niža i iznosi 38,46 godina, dok je prosečna kazna u trajanju od 7,8 godina (tabela 9):

**Tabela 9:**  
Opis uzorka po radnom angažmanu, starosti i zatvorskoj kazni

Radno angažovanje		Starost	Dužina kazne	Od početka kazne	Do kraja kazne
DA	AS	40.92	6.90	3.73	3.23
	SD	4.608	1.853	1.636	1.758
NE	AS	38.46	7.84	3.92	3.86
	SD	4.532	3.53950	2.4965	2.6285

## **INSTRUMENTI**

### **Stres i prevladavanje stresa: COPE**

**COPE** – *Coping Orientation to Problems Experienced* (Carver et al, 1989): Originalna COPE skala zasniva se na teoriji prevladavanja koja podrazumeva da se „koping” (prevladavanje) definiše kao proces odgovaranja na stres (Carver et al, 1989). U kontekstu bazičnih teorijskih modela treba dodati i Lazarusov model stresa i suočavanja ali i teoriju samoregulacije ponašanja (Carver & Scheier, 1981, prema: Hudek-Knežević i Kardum, 2006). COPE verzija je proširena na 60 ajtema koji se skoruju na četvorostepenoj Likertovoj skali (4 ajtema u svakoj od 15 skala), u odnosu na primarnu originalnu verziju sa 53 ajtema. Skale koje uključuju potencijalne disfunkcionalne i adaptivne odgovore su: pozitivna reinterpetacija i rast, mentalno neangažovanje, fokus na emocije i ventilacija, upotreba instrumentalne socijalne podrške, aktivni koping, negiranje, religiozni koping, humor, bihejvioralno neangažovanje, ograničenje, upotreba instrumentalne emocionalne podrške, upotreba supstanci, prihvatanje, supresija takmičarskih aktivnosti i planiranje. Instrument predstavlja višedimenzionalni upitnik suočavanja namenjen za merenje stilova suočavanja ali i situaciono specifičnih strategija (Hudek-Knežević i Kardum, 2006). Kombinacijom teorijskog i empirijskog pristupa dobijen je upitnik dobrih metrijskih karakteristika, koji po merenju individualnih razlika u suočavanju prevazilazi instrumente prethodnike (Schwarzer & Schwarzer, 1996: prema Hudek-Knežević i Kardum, 2006).

### **Vremenske perspektive: Zimbardov Upitnik o vremenskoj perspektivi (ZTPI)**

U istraživanju je korišćena adaptirana verzija Zimbardovog Upitnika o vremenskoj perspektivi (ZTPI – Zimbardo Time Perspective Inventory; Zimbardo & Boyd, 1999, adaptacija Kostić i Nedeljković, 2008). Originalnu verziju *Upitnika o vremenskoj perspektivi* (Zimbardo Time Perspective Inventory; Zimbardo & Boyd, 1999) čini 56 stavki o ljudskom doživljaju vremena i iskustvu. To su politomni ajtemi koji mere ispitanikove preferencije, verovanja i vrednosti i time ga „opredeljuju” za orijentisanost ka prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti. Adaptirana, „srpska” verzija sadrži 52 stavke, odnosno tvrdnje za koje ispitanici procenjuju svoj vlastiti stepen slaganja mereći na taj način svoje temporalne vrednosti na Likertovoj petostepenoj skali (od „uopšte se ne slažem sa tvrdnjom” do „potpuno se slažem sa tvrdnjom”). Za naše

područje upitnik adaptirale Kostić i Nedeljković (2008). Pouzdanost upitnika u celini, na našem uzorku, iznosi 0.74 (Kostić i Nedeljković, 2013). Sledećih pet dimenzija ga identifikuje: *Negativna prošlost* podrazumeva generalno negativan stav prema prošlim iskustvima a karakterističan je otpor i strah prema promenama kod ljudi sa ovom dominantnom dimenzijom; *Hedonistička sadašnjost*, kao što se može zaključiti iz samog naziva dimenzije, definiše stav i odnos prema životu ljudi sklonih uživanjima, zadovoljstvima, rizicima, i uzbuđenjima; *Budućnost* podrazumeva odricanje trenutnog uživanja zarad planova i ciljeva u budućnosti; *Pozitivnu prošlost* generalno karakteriše pozitivan stav prema prošlosti zastupljen kod ljudi koji se smatraju emocionalno stabilnim, porodičnim, tradicionalnim tipovima; *Fatalistička sadašnjost*, uz prisutnost beznađa, odražava „sudbinski” predodređenu budućnosti na koju se, zbog toga, ne može uticati svojom voljom. U pogledu dimenzija nema razlika između originalne i adaptirane verzije upitnika. Broj stavki i koeficijent pouzdanosti dobijen u ovom istraživanju: Negativna prošlost – 8 stavki, koeficijent pouzdanosti 0.73, Hedonistička sadašnjost – 16 stavki, koeficijent pouzdanosti 0.83, Budućnost – 11 stavki, koeficijent pouzdanosti 0.60, Pozitivna prošlost – 13 stavki, koeficijent pouzdanosti 0.73 i Fatalistička sadašnjost – 4 stavke, koeficijent pouzdanosti 0.72.

### **Nivo psihopatološke devijacije: SCL-90-R**

SCL-90-R sadrži 90 stavki koje čine samoizveštavajući inventar simptoma konstruisan za merenje psiholoških pokazatelja simptoma društvenog, medicinskog i psihijatrijskog konteksta; sa petostepenom skalom Likertovog tipa važi za dobro potvrđen instrument u širokoj upotrebi (Derogatis & Fitzpatrick, 2004), sa konzistentno visokom pouzdanošću (Groth-Marnat, 2009) i visokom konvergentnom i divergentnom valjanošću. Naročito treba naglasiti činjenicu da se ovaj inventar upotrebljava u dijagnostici i lečenju širokog medicinskog spektra (kardiovaskularni, onkološki, endokrini, neurološki, hirurški, psihički poremećaji), a zbirna procena nivoa psihopatologije i nivoa psihološkog stresa obezbeđuje veću fleksibilnost u konačnoj proceni psihopatološkog statusa pacijenta (Derogatis, 2004). SCL-90-R nije test ličnosti, rezultira karakterističnim profilom definisanim kroz primarne dimenzije simptoma subjektivnih psiholoških smetnji i kao veoma osetljiv na terapijske promene može se koristiti za pojedinačne i ponovljene procene. Smatra se merom trenutnog psihološkog statusa, stanja i prisustva simptoma, a boduje se i interpretira u rasponima devet primarnih dimenzija simptoma (i tri generalna indeksa uznemirenosti):

1. Somatizacija (SOM);
2. Opsesivno-kompulzivan (O-C);
3. Interpersonalna osetljivost/senzitivnost (I-S);
4. Depresija (DEP);
5. Anksioznost (ANX);
6. Hostilnost (HOS);
7. Fobična anksioznost (PHOB);
8. Paranoidna ideacija (PAR);
9. Psihoticizam (PSY).

Lista simptoma (*The Symptom Check-List 90-R, SCL-90-R*) obuhvata pitanja koja se odnose na pokazatelje psihijatrijskih poremećaja populacije od 13 do 70 godina starosti, i popunjava se oko 15 minuta.

## **POUZDANOST INSTRUMENATA**

Tačnost merenja primenjenim psihološkim testovima predstavljena je Kronbahovim- $\alpha$  koeficijentom interne konzistencije. Svi primenjeni testovi su višedimenzionalni, pa je urađena i prikazana pouzdanost svake dimenzije posebno. Takođe, u tabelama su prikazani podaci sa originalnih instrumenata, kao i na našem uzorku istraživanja.

### *Upitnik modaliteta prevazilaženja stresa (COPE)*

Kada je reč o pouzdanosti Upitnika COPE, dobijena Kronbahovim (Cronbach) alfa ( $\alpha$ ) koeficijentom u aktuelnom istraživanju i istraživanju iz 2000. godine prikazana je u tabeli 10:

**Tabela 10:**

Interna konzistentnost Upitnika COPE na uzorku počinitelaca krivičnih dela u aktuelnom istraživanju i originalnoj verziji upitnika

Koeficijent interne konzistencije $\alpha$ dimenzija COPE		
	Aktuelno istraživanje	Istraživanje iz 2000.god. <sup>1</sup>
Pozitivna reinterpetacija	.71	.60
Mentalno neangažovanje	.60	.53
Fokus na emocije	.68	.76
Socijalna podrška	.77	.84
Aktivni koping	.74	.73
Negiranje	.61	.65
Religiozni koping	.89	.92
Humor	.81	.93
Bihev. neangažovanje	.58	.64
Ograničenje	.61	.49
Upotreba emoc. podrške	.77	.81
Upotreba supstanci	.96	.95
Prihvatanje	.70	.71
Supresija	.70	.67
Planiranje	.83	.75

<sup>1</sup> Istraživanje iz 2000. godine – Kallasmaa & Pulver (2000), “The structure and properties of the Estonian COPE inventory”, jedno je od retkih istraživanja odnosno radova gde su prikazane vrednosti pouzdanosti svih skala.

### *Zimbardov Upitnik vremenskih perspektiva (ZTPI) – adaptirana verzija*

Pouzdanost skale merenja Upitnika ZTPI na našem uzorku počinitelaca krivičnih dela niža je od originalne, ali ne i niža od adaptirane verzije upitnika Kostićeve i Nedeljkovićeve (Kostić i Nedeljković, 2013):

**Tabela 11:**

Interna konzistentnost Upitnika ZTPI na uzorku počinitelaca krivičnih dela

	Koeficijent interne konzistencije $\alpha$ dimenzija vremenske perspektive		
	Aktuelno istraživanje	Zimbardo i Bojd, 1999.	Nedeljković i Kostić, 2013
Negativna prošlost	.73	.82	.77
Hedonistička sadašnjost	.83	.79	.76
Pozitivna prošlost	.73	.80	.62
Fatalistička sadašnjost	.72	.74	.67
Budućnost	.60	.77	.51

Može se zaključiti da je dobijena pouzdanost bolja nego na studentskoj populaciji (u istraživanju Kostić i Nedeljković, 2013), što za sobom povlači bolju eksternu i internu valjanost, a samim tim može se istaći i bolja kontrola istraživanja.

### *Upitnik SCL-90-R*

Merena pouzdanost upitnika SCL-90-R u ovom istraživanju, izražena Kronbahovim (Cronbach) alfa ( $\alpha$ ) koeficijentom ima neznatna odstupanja tj. razlike (tabela 12), dakle, konstatujemo sličnu pouzdanost u odnosu na američku studiju iz 1976.godine (Derogatis, 1993):

**Tabela 12:**

Interna konzistentnost Upitnika SCL-90-R na uzorku počinitelaca krivičnih dela

Koeficijent interne konzistencije  $\alpha$  dimenzija SCL-90-R

	Aktuelno istraživanje	Američka studija, 1976. godine*
Somatizacija	.90	.86
Opsesivno-kompulzivno	.84	.86
Interpersonalna senzitivnost	.86	.86
Depresija	.89	.90
Anksioznost	.89	.85
Hostilnost	.83	.84
Fobična anksioznost	.73	.82
Paranoidna ideacija	.83	.80
Psihoticizam	.83	.77

## POSTUPAK ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je u celosti realizovano u Kazнено-popravnom zavodu Niš, pod nadzorom stručnog osoblja zaposlenog u Zavodu. Testiranje je trajalo od februara do maja 2019. godine, ali je prethodno, po ustaljenoj praksi, za njegovu realizaciju pribavljena dozvola Ministarstva pravde Republike Srbije. Uzorak, odnosno, poduzorci radno angažovanih i neangažovanih osuđenika formirani su na osnovu kriterijuma definisanih nacrtom istraživanja, a koji se odnose na starosno doba i dužinu trajanja kazne, odnosno vreme koje je proteklo i vreme koje je preostalo u Kazнено-popravnom zavodu. Takođe, treba napomenuti i kriterijume za isključenje nekih ispitanika. Naime, podrazumevalo se da ispitanici moraju biti pismeni i sposobni da razumeju pitanja i odgovore na njih. Nakon usmenog upoznavanja sa sadržinom i ciljevima istraživanja, ispitanici su dali usmenu informativnu saglasnost i dobrovoljno pristupali popunjavanju upitnika: individualno ili u manjim grupama, od 5 do 10 ispitanika u grupi, u kancelariji vaspitača ili prostorijama za zajednički boravak osuđenih. Vreme ispitivanja je usklađivano sa rasporedom dnevnih aktivnosti i obavezama osuđenih, a samo testiranje je trajalo u proseku oko dva sata. Obezbeđeni su optimalni uslovi u smislu osvetljenja, bez buke ili prekidanja u toku popunjavanja upitnika. Vaspitač se ponekad uključivao u deo istraživačkog postupka prikupljanja podataka, prilikom zadavanja upitnika u grupnom testiranju. U pojedinim slučajevima bile su potrebne intervencije i dodatna objašnjenja u vezi sa određenim pitanjima iz upitnika, ali takve situacije ni u čemu nisu remetile niti uticale na tok i ishod ispitivanja.

## STATISTIČKE TEHNIKE ZA OBRADU PODATAKA

Strukturu prikaza rezultata istraživanja čini na prvom mestu opis uzorka u celini i po osnovnim grupama. Zatim su predstavljeni pokazatelji tačnosti merenja primenjenim psihološkim instrumentima. Kronbahov alfa koeficijent interne konzistencije je pokazatelj pouzdanosti, a za opis uzorka korišćene su frekvencije, procenti, aritmetičke sredine i standardne devijacije. Takođe, Kolmogorov-Smirnovim testom (K-S) proverena su odstupanja empirijski dobijenih distribucija od normalne. Pošto je utvrđeno da statistički značajnih odstupanja nema, za opisivanje varijabli i testiranje istraživačkih pitanja korišćene su parametrijske statističke tehnike. Psihološke varijable su opisane minimalnim i maksimalnim vrednostima, merama proseka i standardnim odstupanjima. Za proveru postavljenih istraživačkih pitanja primenjene su tehnike utvrđivanja razlika između aritmetičkih sredina, t-test za nezavisne uzorke dveju grupa i jednofaktorska Anova za utvrđivanje razlika između aritmetičkih sredina tri grupe. Bonferonijevim post-hoc testom utvrđene su i pokazane razlike grupa kod kojih je Anovom dobijena statistički značajna razlika. Za odgovor na ključna istraživačka pitanja primenjena je diskriminativna kanonička analiza (enter i stepwise metod) da bi se dobio što efikasniji, praktično primenljiv profil ispitanika osnovnih grupa u istraživanju. Pošto su podaci sa različitih mernih instrumenata, pre analize skorovi su transformisani na z-skalu.



### III REZULTATI ISTRAŽIVANJA

#### DESKRIPTIVNE MERE NA UKUPNOM UZORKU I NA PODUZORCIMA OSUĐENIKA

##### Mere proseka i odstupanja vremenske perspektive

**Tabela 13:**

Mere proseka i odstupanja dimenzija vremenske perspektive

	N	Minimum	Maksimum	AS	sd
Negativna prošlost	142	1.25	5.00	3.02	.728
Hedonistička sadašnjost	142	1.56	5.00	3.19	.668
Pozitivna prošlost	142	1.85	5.00	3.37	.594
Fatalistička sadašnjost	142	1.00	5.00	2.27	.939
Budućnost	142	2.18	5.00	3.48	.527

Najveća aritmetička sredina na ispitivanom uzorku dobijena je na varijabli *Budućnost*, a najniža na varijabli *Fatalistička sadašnjost* (tabela 13).

Na istim varijablama (tabela 14) Kostić i Nedeljković (2013) dobile su obratne rezultate u odnosu na aktuelno istraživanje: varijabla *Budućnost* ima najnižu, a *Fatalistička sadašnjost* najvišu vrednost. U oba slučaja radi se o uzorku odraslih ispitanika, a s obzirom na to da je u aktuelnom reč o osuđenim licima – može se reći da bi obratni nalazi u pomenutim uzorcima bili logičniji.

**Tabela 14:**

Deskriptivne karakteristike i pouzdanost dimenzija ZTPI (Kostić i Nedeljković, 2013)

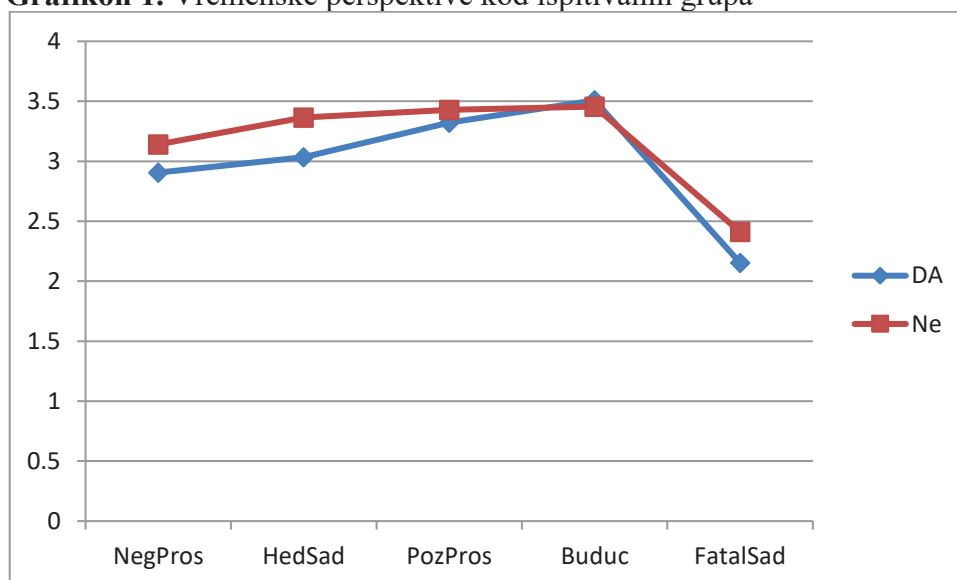
	AS	SD
Negativna prošlost	2,98	0,72
Hedonistička sadašnjost	3,44	0,51
Pozitivna prošlost	3,47	0,54
Fatalistička sadašnjost	3,71	0,64
Budućnost	2,37	0,60

U nastavku su tabelarno i grafički prikazane aritmetičke sredine na poduzorcima osuđenika.

**Tabela 15:**

Mere proseka i odstupanja vremenske perspektive na poduzorcima osuđenika		Negativna prošlost	Hedonistička sadašnjost	Pozitivna prošlost	Budućnost	Fatalistička sadašnjost
radno angažovanje						
Da	as	2.90	3.03	3.32	3.51	2.15
	sd	.782	.674	.636	.557	1.011
Ne	as	3.13	3.36	3.42	3.45	2.41
	sd	.651	.623	.546	.497	.848

Poduzorci radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela razlikuju se u dimenzijama vremenskih perspektiva osim perspektive *Budućnost* – u kojoj je tačka preseka:

**Grafikon 1.** Vremenske perspektive kod ispitivanih grupa

Pokazuje se da radno angažovani i neangažovani ispitanici imaju istu percepciju *Budućnosti*, malo je niža vrednost *Fatalističke sadašnjosti* kod radno angažovanih, a najveća razlika između radno angažovanih i neangažovanih osuđenika ispoljena je na perspektivi *Hedonistička sadašnjost*.

## Mere proseka i odstupanja strategija suočavanja sa stresom

**Tabela 16:**

Mere proseka i odstupanja testa COPE na celom uzorku

	N	Minimum	Maksimum	AS	sd	AS*
Pozitivna reinterpretacija	142	4	16	11.78	2.721	11.65
Mentalno neangažovanje	142	4	16	8.11	2.580	9.14
Fokus na emocije	142	4	16	7.93	2.756	8.56
Socijalna podrška	142	4	16	10.61	3.185	10.16
Aktivni koping	142	4	16	11.89	2.971	11.46
Negiranje	142	4	12	6.16	2.252	6.00
Religiozni koping	142	4	16	8.66	3.886	5.72
Humor	142	4	16	6.82	2.938	9.67
Bihev. neangažovanje	142	4	14	5.96	2.199	6.94
Ograničenje	142	4	16	9.80	2.829	9.79
Upotreba emoc. podrške	142	4	16	8.89	3.081	9.17
Upotreba supstanci	142	4	16	6.18	3.499	5.66
Prihvatanje	142	4	16	10.87	3.148	10.70
Supresija	142	4	16	9.48	3.107	10.14
Planiranje	142	4	16	11.18	3.430	13.27

*Legenda:* AS\* – aritmetička sredina u istraživanju: Kallasmaa & Pulver (2000), “The structure and properties of the Estonian COPE inventory”, jedno je od retkih istraživanja odnosno radova u kome su prikazane vrednosti mera proseka i odstupanja svih skala.

Uočljiva je značajno viša vrednost aritmetičke sredine na strategiji *Humor* na estonskom uzorku, dok je na našem uzorku izraženija aritmetička sredina strategije *Religiozni koping*.

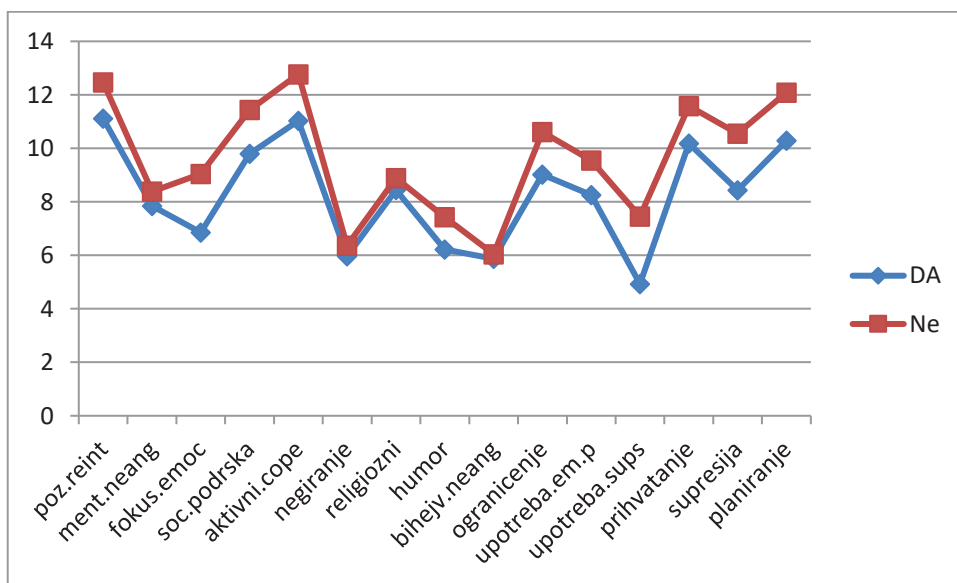
**Tabela 17:**

Mere proseka i odstupanja testa COPE na poduzorcima angažovanih i neangažovanih

	Mentalno neangaž.	Focus na emocije	Socijalna podrška	Aktivni koping	Negiranje	Religiozni koping	Humor	Bihev. neang.	Ograničen	Emoc. podrška	Upotreba supstanci	Prihvatanje	Supresija	Planiranje
DA	7.84	6.84	9.79	11.02	5.97	8.44	6.22	5.87	9.01	8.25	4.93	10.18	8.43	10.29
NE	8.38	9.04	11.44	12.77	6.35	8.88	7.43	6.04	10.61	9.54	7.45	11.58	10.55	12.08

U tabeli 17 prikazane su vrednosti odstupanja na poduzorcima radno angažovanih i neangažovanih osuđenika. Kao što se može videti, *Upotreba supstanci* je značajno niža kod radno angažovanih, dok su *Fokus na emocije* i *Supresija* izraženiji kod neangažovanih. U vrednosti *Religiozni koping* gotovo da nema razlike, pa možemo zaključiti da ga osuđenici ne koriste kao koping mehanizam. Tabela je predstavljena grafikonom 2:

**Grafikon 2:** Koping mehanizmi s obzirom na radno angažovanje



## Mere proseka i odstupanja psihopatoloških dimenzija

U narednoj tabeli prikazane su mere proseka i odstupanja testa SCL-90-R na celom ispitivanom uzorku:

**Tabela 18:**

Mere proseka i odstupanja testa SCL-90-R na celom uzorku

	N	Minimum	Maksimum	AS	sd
Somatizacija	142	.00	3.17	.77	.739
Opsesivno-kompulzivni	142	.00	2.70	.93	.729
Interpersonalna senzitivnost	142	.00	3.11	.72	.697
Depresija	142	.00	3.15	.97	.757
Anksioznost	142	.00	2.90	.68	.759
Hostilnost	142	.00	3.33	.74	.816
Fobična anksioznost	142	.00	2.71	.34	.480
Paranoidna ideacija	142	.00	4.00	1.29	.933
Psihoticizam	142	.00	3.30	.58	.628
GSI	142	.00	2.74	.79	.634
PST	142	0	90	37.56	23.004
PSDI	141	1.00	4.00	1.81	.575

Osuđenici su lica koja izdržavaju kaznu zatvora zbog počinjenog krivičnog dela i smatraju se pripadnicima zdrave populacije zbog čega se, zdravorazumski zaključujući, očekuju njihove slične vrednosti pa čak i poklapanja. Međutim, tabela 18 pokazuje da je razlika u aritmetičkim sredinama ogromna što se može protumačiti njihovim velikim psihičkim opterećenjem. Tačnije rečeno, između pacijenata i nepacijenata – nalaze se osuđenici aktuelnog istraživanja.

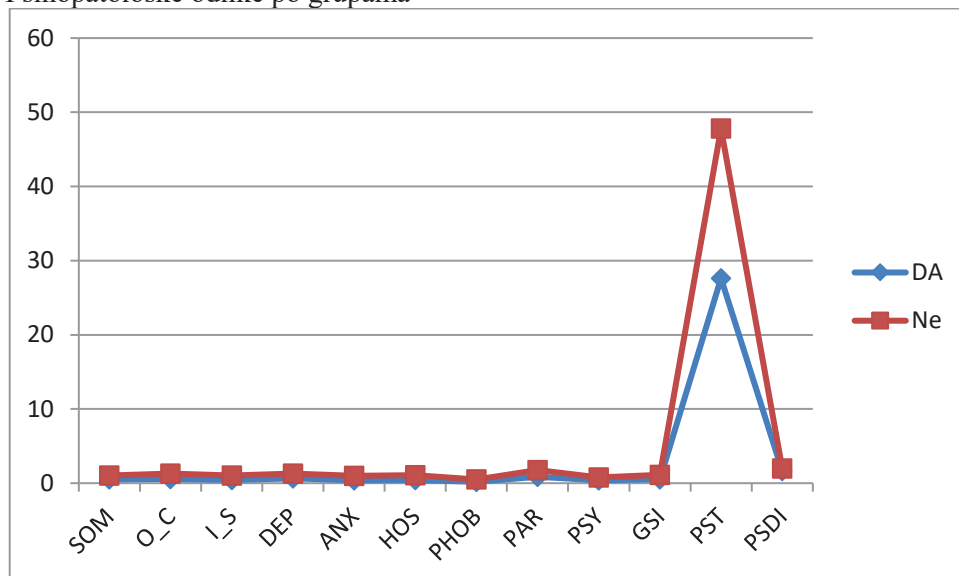
**Tabela 19:**

Mere proseka i odstupanja testa SCL-90-R na poduzorcima angažovanih i neangažovanih

radno angažovani	SOM	O_C	I_S	DEP	ANX	HOS	PHOB	PAR	PSY	GSI	PST	PSDI
DA	0.5	0.57	0.42	0.65	0.37	0.42	0.18	0.85	0.4	0.50	27.61	1.64
NE	1.05	1.31	1.04	1.30	1.01	1.08	0.49	1.75	0.76	1.10	47.8	1.97

Najveća razlika između radno angažovanih i neangažovanih osuđenika je u vrednosti indeksa PST (Positive Symptom Total), a tabela 19 „pretočena” u grafikon 3 to potvrđuje:

**Grafikon 3:**  
Psihopatološke odlike po grupama



### STATISTIKA ZAKLJUČIVANJA (odgovori na istraživačka pitanja)

U nastavku prikaza rezultata biće predstavljene odgovori na istraživačka pitanja.

#### **1. Da li postoji statistički značajna povezanost psihopatoloških odstupanja, stresa i vremenskih perspektiva kod počinitelja krivičnih dela?**

Odgovor na ovo osnovno istraživačko pitanje dobijeno je odgovorima na sledeća specifična istraživačka pitanja:

- Da li postoji statistički značajna povezanost između dimenzija vremenskih perspektiva i radnog angažovanja počinitelja krivičnih dela?
- Da li postoji statistički značajna povezanost između strategija prevladavanja stresa i radnog angažovanja počinitelja krivičnih dela?
- Da li postoji statistički značajna povezanost između psihopatoloških indikatora i radnog angažovanja počinitelja krivičnih dela?

## Povezanost psihopatoloških odstupanja, stresa i vremenskih perspektiva kod počinilaca krivičnih dela

- a. *Da li postoji statistički značajna povezanost između dimenzija vremenskih perspektiva i radnog angažovanja počinilaca krivičnih dela?*

**Tabela 20:** Povezanost između radnog angažovanja zatvorenika i vremenskih perspektiva

		NP	HS	PP	B	FS
Radno angažovanje	r	.161	.249	.089	-.049	.138
	sig	.056	.003	.290	.561	.102
	N	142	142	142	142	142

Legenda: Radno angažovanje (u matrici kodirano tako da je DA=1, a NE=2);

Dobijena je statistički značajna pozitivna korelacija između varijable radno angažovanje i hedonističke sadašnjosti koja je izraženija kod zatvorenika koji nisu radno angažovani (tabela 20).

- b. *Da li postoji statistički značajna povezanost između strategija prevladavanja stresa i radnog angažovanja počinilaca krivičnih dela?*

**Tabela 21:** Povezanost između radnog angažovanja zatvorenika i koping mehanizama

Koping mehanizmi		Radno angažovanje
Pozitivna reinterpretacija	r	.251
	sig	.003
	N	142
Mentalno neangažovanje	r	.105
	sig	.215
	N	142
Fokus na emocije	r	.400
	sig	.000
	N	142
Upotreba soc. podrške	r	.260
	sig	.002

	N	142
Aktivni koping	r	.295
	sig	.000
	N	142
Negiranje	r	.086
	sig	.310
	N	142
Religiozni koping	r	.057
	sig	.501
	N	142
Humor	r	.206
	sig	.014
	N	142
Bihevioralno neangažovanje	r	.038
	sig	.651
	N	142
Ograničenje	r	.284
	sig	.001
	N	142
Upotreba emoc. podrške	r	.211
	sig	.012
	N	142
Upotreba supstanci	r	.362
	sig	.000
	N	142
Prihvatanje	r	.224
	sig	.007
	N	142
Supresija	r	.343
	sig	.000
	N	142
Planiranje	r	.262
	sig	.002
	N	142

Legenda: Radno angažovanje (u matrici kodirano tako da je DA=1, a NE=2);

Dobijene su statistički značajne pozitivne korelacije između varijable radno angažovanje i sledećih mehanizama prevladavanja stresa: *Pozitivna reinterpretacija, Fokus na emocije, Socijalna podrška, Aktivni koping, Humor, Ograničenje, Upotreba emocionalne podrške, Upotreba supstanci, Prihvatanje, Supresija* i *Planiranje* (tabela 21). Svi koping mehanizmi su izraženiji kod grupe radno neangažovanih zatvorenika.



c. *Da li postoji statistički značajna povezanost između psihopatoloških indikatora i radnog angažovanja počinitelaca krivičnih dela?*

**Tabela 22:** Povezanost između radnog angažovanja zatvorenika i psihopatoloških indikatora

Psihopatološki indikatori		Radno angažovanje
Somatizacija	r	.375
	sig	.000
	N	142
Opsesivno-kompulzivni	r	.510
	sig	.000
	N	142
Interpersonalna senzitivnost	r	.442
	sig	.000
	N	142
Depresija	r	.429
	sig	.000
	N	142
Anksioznost	r	.421
	sig	.000
	N	142
Hostilnost	r	.402
	sig	.000
	N	142
Fobična anksioznost	r	.325
	sig	.000
	N	142
Paranoidna ideacija	r	.479
	sig	.000
	N	142
Psihoticizam	r	.294
	sig	.000
	N	142
Add	r	.440
	sig	.000
	N	142
GSI	r	.472
	sig	.000
	N	142
PST	r	.440
	sig	.000
	N	142

PSDI	r	.296
	sig	.000
	N	141

Legenda: Radno angažovanje (u matrici kodirano tako da je DA=1, a NE=2)

Dobijene su statistički značajne pozitivne korelacije između *radnog angažovanja* i **svih psihopatoloških indikatora**. S obzirom na način kodiranja u matrici podataka, zaključujemo da su svi psihopatološki indikatori viši kod zatvorenika koji **nisu radno angažovani**.

S ciljem da detaljnije rasvetlimo relacije između karakteristika kazne i psiholoških varijabli, u nastavku su prikazane korelacije urađene na poduzorcima zatvorenika posebno.

### ***Povezanost vremenske perspektive i karakteristika kazne na poduzorcima***

Opis odnosa između varijabli započet je prikazom povezanosti relevantnih varijabli za izdržavanje kazne zatvorenika sa merenim psihološkim konstruktima kod radno angažovanih i radno neangažovanih zasebno.

**Tabela 23:**

Povezanost dužine trajanja kazne, njenog početka i završetka sa vremenskim perspektivama

Vremenske perspektive		Radno angažovani			Nisu radno angažovani		
		Kazna	Početak kazne	Završetak kazne	Kazna	Početak kazne	Završetak kazne
Negativna prošlost	r	-.040	-.105	-.098	.203	.056	.087
	sig	.743	.394	.431	.091	.648	.477
Hedonistička sadašnjost	r	.103	-.111	-.060	.044	.210	-.179
	sig	.391	.368	.630	.718	.083	.142
Pozitivna prošlost	r	-.010	-.156	-.136	.002	.142	-.078
	sig	.933	.205	.274	.986	.244	.522
Fatalistička sadašnjost	r	-.139	-.105	.014	<b>.244</b>	.328	-.011
	sig	.246	.396	.910	<b>.042</b>	.006	.930
Budućnost	r	-.176	.077	-.012	.158	.090	.076
	sig	.142	.531	.926	.193	.460	.537

Kod grupe radno angažovanih zatvorenika ne postoji statistički značajna povezanost dimenzija vremenske perspektive sa dužinom kazne na koju su osuđeni, vremenom koje je proteklo od početka izdržavanja kazne i vremenom koje je ostalo do kraja određene kazne.

Kod grupe radno neangažovanih zatvorenika dobijena je jedna statistički značajna pozitivna korelacija između *Fatalističke sadašnjosti* i dužine kazne na koju su osuđeni. Više vrednosti na *Fatalističkoj sadašnjosti* imaju zatvorenici koji su osuđeni na duže vremenske kazne.

### ***Povezanost koping mehanizama i karakteristika kazne na poduzorcima***

U sledećoj tabeli prikazan je korelativni odnos *koping mehanizama* sa dužinom kazne na koju su osuđeni, vremenom koje je proteklo od početka izdržavanja kazne i vremenom koje je ostalo do kraja određene kazne.

**Tabela 24:**  
Povezanost dužine trajanja kazne, njenog početka i završetka sa koping mehanizmima

		Radno angažovani			Nisu radno angažovani		
		Kazna	Početak kazne	Završetak kazne	Kazna	Početak kazne	Završetak kazne
Pozitivna reinterpretacija	r	.069	-.226	-.169	.046	.035	.032
	sig	.565	.064	.171	.704	.776	.792
Mentalno neangažovanje	r	.062	-.155	-.063	.117	.104	.046
	sig	.608	.207	.611	.334	.395	.707
Fokus na emocije	r	-.012	-.086	-.088	.006	.174	-.095
	sig	.924	.487	.480	.959	.153	.436
Socijalna podrška	r	.085	-.157	-.106	.027	.090	-.045
	sig	.479	.200	.393	.827	.463	.713
Aktivni koping	r	.076	-.153	-.130	.011	.087	.000
	sig	.527	.213	.296	.928	.479	.999
Negiranje	r	.045	-.058	-.111	.104	.065	.174
	sig	.710	.639	.373	.392	.595	.154
Religiozni koping	r	.010	-.172	-.132	.040	.031	.186
	sig	.937	.160	.286	.743	.797	.126
Humor	r	.065	-.033	.045	.046	.060	-.054
	sig	.592	.791	.716	.705	.623	.662
Bihejv. neangažovanje	r	-.052	-.125	-.130	-.167	-.106	-.107
	sig	.666	.311	.295	.167	.388	.384
Ograničenje	r	.095	-.060	-.026	-.090	.002	-.076
	sig	.431	.626	.834	.461	.987	.537
Upotreba emocionalne podrške	r	.018	-.117	-.096	-.049	.034	.028
	sig	.879	.341	.441	.689	.782	.816
Upotreba supstanci	r	.042	-.062	-.055	.047	<b>.263</b>	-.075
	sig	.727	.613	.656	.697	<b>.029</b>	.538
Prihvatanje	r	.048	-.151	-.078	-.012	.186	-.166

	sig	.689	.219	.530	.921	.126	.173
Supresija	r	-.003	-.141	-.133	-.163	.059	-.123
	sig	.977	.252	.282	.178	.630	.313
Planiranje	r	.149	-.134	-.099	-.093	.022	-.114
	sig	.215	.274	.424	.445	.860	.349

Kod grupe radno angažovanih zatvorenika ne postoji statistički značajna povezanost koping mehanizama sa dužinom kazne na koju su osuđeni, vremenom koje je proteklo od početka izdržavanja kazne i vremenom koje je ostalo do kraja određene kazne.

Kod grupe radno neangažovanih zatvorenika dobijena je jedna statistički značajna pozitivna korelacija između sklonosti *Upotrebi supstanci* i periodom od početka kazne na koju su osuđeni. Više vrednosti na dimenziji *Upotreba supstanci* imaju zatvorenici koji duže borave u zatvoru, dakle, što je više vremena prošlo od početka izdržavanja kazne, više koriste pomenuti koping mehanizam.

U narednoj tabeli prikazani su odnosi psihopatoloških dimenzija sa dužinom kazne na koju su osuđeni, vremenom koje je proteklo od početka izdržavanja kazne i vremenom koje je ostalo do kraja određene kazne.

**Tabela 25:**  
Povezanost dužine kazne, njenog početka i završetka sa psihopatološkim odstupanjima

		Radno angažovani			Nisu radno angažovani		
		Kazna	Početak	Završetak	Kazna	Početak	Završetak
		kazne			kazne		
Somatizacija	r	-.043	.119	.208	.214	.192	.110
	sig	.724	.336	.091	.075	.113	.370
Opsesivno-	r	-.107	.168	.143	.051	.186	.064
kompulzivni	sig	.374	.170	.247	.676	.125	.604
Interpersonal.	r	-.087	<b>.417</b>	<b>.436</b>	-.036	.105	-.053
senzitivnost	sig	.471	<b>.000</b>	<b>.000</b>	.765	.393	.666
Depresija	r	-.034	.190	.187	.067	.048	.158
	sig	.781	.120	.130	.584	.696	.195
Anksioznost	r	-.074	<b>.334</b>	<b>.351</b>	.072	.188	-.021
	sig	.537	<b>.005</b>	<b>.004</b>	.554	.122	.861
Hostilnost	r	.109	.234	.203	.205	<b>.290</b>	.098
	sig	.364	.055	.099	.089	<b>.016</b>	.423
Fobična	r	.087	.010	-.030	-.093	.080	-.082
anksioznost	sig	.471	.936	.807	.442	.513	.501
Paranoidna	r	-.056	.168	.176	.083	<b>.288</b>	-.054
ideacija	sig	.645	.170	.153	.494	<b>.016</b>	.662
Psihoticizam	r	-.009	.145	.191	-.010	.060	.071

	sig	.942	.237	.121	.937	.624	.563
GSI	r	-.051	<b>.244</b>	<b>.261</b>	.070	.178	.051
	sig	.673	<b>.045</b>	<b>.033</b>	.565	.144	.678
PST	r	-.058	.125	.165	-.023	.036	.037
	sig	.628	.309	.183	.853	.769	.765
PSDI	r	-.049	.142	.106	<b>.269</b>	<b>.415</b>	.073
	sig	.689	.251	.399	<b>.024</b>	<b>.000</b>	.549

Kod grupe radno angažovanih zatvorenika postoje statistički značajne pozitivne korelacije psihopatoloških dimenzija: *Interpersonalna osetljivost* (visoka), *Anksioznost* (srednje jaka) i *globalnog skora GSI* (slabija) sa vremenom proteklim od početka izdržavanja kazne i preostalim vremenom izdržavanja kazne.

Kod grupe radno neangažovanih zatvorenika dobijene su statistički značajne pozitivne korelacije dimenzija *Hostilnosti* (slaba), *Paranodnosti* (slaba) i *globalnog skora PSDI* (niska) sa ukupnom kaznom i (visoka) sa vremenom proteklim od početka izdržavanja kazne.

### **Povezanost između psiholoških varijabli na poduzorcima ispitanika**

Radi boljeg razumevanja odnosa psiholoških karakteristika zatvorenika i njihove radne angažovanosti odnosno neangažovanosti, urađene su i korelacije između psiholoških varijabli na poduzorcima zatvorenika.

U narednim tabelama prikazane su korelacije između ispitivanih psiholoških konstrukata na poduzorcima zatvorenika s obzirom na radno angažovanje.

*Povezanost vremenskih perspektiva i koping mehanizama*

**Tabela 26:** Povezanost vremenskih perspektiva i koping mehanizama kod ispitivanih grupa

		Radno angažovani					Nisu radno angažovani				
		NP	HS	PP	FS	B	NP	HS	PP	FS	B
Pozitivna	r	<b>.265</b>	.217	.206	-.008	.161	-.091	.202	.173	-.143	.228
reinterpretacija	sig	<b>.024</b>	.067	.082	.948	.177	.452	.093	.153	.238	.058
Mentalno	r	<b>.382</b>	<b>.454</b>	<b>.377</b>	<b>.336</b>	.128	.233	.100	.160	-.002	<b>.256</b>
neangažovanje	sig	<b>.001</b>	<b>.000</b>	<b>.001</b>	<b>.004</b>	.285	.052	.410	.187	.984	<b>.032</b>
Fokus na emocije	r	<b>.493</b>	<b>.366</b>	<b>.414</b>	.105	.192	.080	.209	<b>.260</b>	-.042	.002
	sig	<b>.000</b>	<b>.002</b>	<b>.000</b>	.381	.106	.508	.083	<b>.030</b>	.729	.988
Socijalna podrška	r	<b>.306</b>	<b>.235</b>	<b>.316</b>	.091	.186	.120	.055	.218	-.109	.220
	sig	<b>.009</b>	<b>.047</b>	<b>.007</b>	.449	.117	.322	.649	.070	.368	.068
Aktivni koping	r	<b>.239</b>	.151	.168	-.167	.098	.108	.228	.178	-.126	.204
	sig	<b>.044</b>	.204	.157	.162	.414	.373	.058	.141	.297	.090
Negiranje	r	<b>.297</b>	<b>.270</b>	<b>.332</b>	<b>.288</b>	.094	.065	.066	.187	-.053	-.058
	sig	<b>.011</b>	<b>.022</b>	<b>.004</b>	<b>.014</b>	.430	.593	.587	.122	.660	.635
Religiozni koping	r	<b>.354</b>	<b>.252</b>	<b>.387</b>	<b>.428</b>	.072	.127	-.134	.167	.045	.154
	sig	<b>.002</b>	<b>.033</b>	<b>.001</b>	<b>.000</b>	.546	.293	.270	.166	.711	.203
Humor	r	.031	<b>.325</b>	-.009	.129	-.153	-.182	<b>.448</b>	.181	-.134	.052
	sig	.794	<b>.005</b>	.941	.278	.199	.131	<b>.000</b>	.133	.269	.668
Bihevioralno	r	<b>.406</b>	<b>.356</b>	<b>.279</b>	<b>.232</b>	.100	.055	-.100	.094	.045	-.187
neangažovanje	sig	<b>.000</b>	<b>.002</b>	<b>.018</b>	<b>.050</b>	.405	.652	.412	.438	.710	.122
Ograničenje	r	<b>.432</b>	<b>.285</b>	<b>.350</b>	.145	.187	.014	.009	.091	-.154	.155
	sig	<b>.000</b>	<b>.015</b>	<b>.003</b>	.223	.115	.910	.941	.453	.203	.199
Upotreba emoc.	r	<b>.384</b>	.142	<b>.389</b>	<b>.238</b>	.194	.064	-.035	.223	.018	.110
podrške	sig	<b>.001</b>	.235	<b>.001</b>	<b>.044</b>	.103	.596	.771	.064	.885	.365
Upotreba	r	.107	<b>.254</b>	.097	.126	-.101	.002	<b>.243</b>	<b>.267</b>	.043	-.197
supstanci	sig	.370	<b>.031</b>	.418	.293	.399	.989	<b>.043</b>	<b>.025</b>	.726	.102
Prihvatanje	r	<b>.241</b>	.203	.094	.124	.059	-.008	<b>.257</b>	.146	-.030	.099
	sig	<b>.041</b>	.087	.430	.301	.620	.949	<b>.032</b>	.229	.808	.415
Supresija	r	.204	.038	.141	.000	.068	.175	.165	<b>.243</b>	-.038	.186
	sig	.086	.753	.238	1.000	.573	.147	.173	<b>.043</b>	.752	.123
Planiranje	r	.129	.105	.108	-.158	.027	-.048	<b>.361</b>	.100	<b>-.334</b>	.094
	sig	.281	.378	.368	.184	.821	.691	<b>.002</b>	.412	<b>.005</b>	.437

Na prvi pogled može se zapaziti da je kod grupe radno angažovanih veći broj statistički značajnih odnosa između dimenzija vremenske perspektive i koping mehanizama.

Kod grupe **radno angažovanih** zatvorenika dobijene su sledeće statistički značajne pozitivne korelacije:

- *Negativna prošlost* je slabijim intenzitetom povezana sa koping mehanizmima *Pozitivna reinterpretacija, Aktivni koping, Negiranje i Prihvatanje*; srednje jakim intenzitetom korelira sa *Mentalnim neangažovanjem, Upotrebom socijalne podrške, Religioznošću i Upotrebom emocionalne podrške*; najjače korelacije su sa koping mehanizmima *Fokus na emocije, Bihevioralno neangažovanje i Ograničenje*.
- *Hedonistička sadašnjost* je slabijim intenzitetom povezana sa koping mehanizmima *Upotreba socijalne podrške, Negiranje, Religiozni koping, Ograničenje i Upotreba supstanci*; srednje jak intenzitet povezanosti je sa *Fokusom na emocije i Bihevioralnim neangažovanjem*. Najjača povezanost je sa mehanizmom prevladavanja stresa *Mentalno neangažovanje*.
- *Pozitivna prošlost* slabijim intenzitetom korelira sa *Bihevioralnim neangažovanjem*; srednje jake korelacije su sa koping mehanizmima *Mentalno neangažovanje, Upotreba socijalne podrške, Negiranje, Religiozni koping, Ograničenje i Upotreba emocionalne podrške*; najjača povezanost je sa *Fokusom na emocije*.
- *Fatalistička sadašnjost* slabim intenzitetom korelira sa *Negiranjem, Bihevioralnim neangažovanjem i Upotrebom emocionalne podrške*; srednje jak intenzitet korelacije je sa *Mentalnim neangažovanjem*, a najjača povezanost je sa mehanizmom prevladavanja *Religiozni koping*.
- Sa *Budućnošću* nema statistički značajnih korelacija.

Kod grupe **radno neangažovanih** dobijene su sledeći statistički značajni korelativni odnosi:

- *Negativna prošlost* ne korelira statistički značajno ni sa jednim koping mehanizmom.
- *Hedonistička sadašnjost* je slabijim intenzitetom pozitivno povezana sa koping mehanizmima *Upotreba supstanci i Prihvatanje*; srednje jako je povezana sa *Planiranjem i najjača povezanost je sa Humorom*.
- *Pozitivna prošlost* je slabije pozitivno povezana sa mehanizmima prevladavanja *Fokus na emocije, Upotreba supstanci i Supresija*.

- *Fatalistička sadašnjost* je negativno i srednjeg inteziteta povezana sa *Planiranjem*. *Planiranje* kao koping mehanizam je viši kod zatvorenika koji imaju niže skorove na ovoj vremenskoj perspektivi.
- *Budućnost* je statistički značajno pozitivno povezana sa koping mehanizmom *Mentalno neangažovanje*. Ta veza je slabije jačine.

### ***Povezanost vremenskih perspektiva i psihopatoloških odlika osuđenika***

U nastavku biće predstavljeni i prokomentarisani korelativni odnosi dimenzija vremenske perspektive i psihopatoloških dimenzija, kao i globalnih pokazatelja SCL.

**Tabela 27:**  
Povezanost vremenskih perspektiva i psihopatoloških odstupanja

		Radno angažovani					Nisu radno angažovani				
		NP	HS	PP	FS	B	NP	HS	PP	FS	B
Somatizacija	r	.214	<b>.261</b>	<b>.259</b>	.198	.147	<b>.296</b>	.018	.133	.110	-.143
	sig	.071	<b>.027</b>	<b>.028</b>	.096	.219	<b>.013</b>	.884	.271	.363	.237
Opsesivno-kompulzivni	r	<b>.359</b>	<b>.328</b>	<b>.306</b>	<b>.237</b>	.206	.222	.035	<b>.252</b>	-.014	-.014
	sig	<b>.002</b>	<b>.005</b>	<b>.009</b>	<b>.045</b>	.082	.065	.772	<b>.035</b>	.909	.908
Interpersonalna senzitivnost	r	.212	.170	.215	.225	.126	.226	-.098	.189	-.007	.056
	sig	.074	.153	.069	.058	.293	.060	.419	.117	.953	.646
Depresija	r	<b>.376</b>	<b>.297</b>	<b>.409</b>	<b>.390</b>	.192	<b>.311</b>	-.124	.129	.087	.019
	sig	<b>.001</b>	<b>.011</b>	<b>.000</b>	<b>.001</b>	.106	<b>.009</b>	.306	.288	.472	.879
Anksioznost	r	<b>.282</b>	<b>.295</b>	<b>.364</b>	<b>.255</b>	.198	<b>.354</b>	.053	.192	.095	-.015
	sig	<b>.016</b>	<b>.012</b>	<b>.002</b>	<b>.031</b>	.095	<b>.003</b>	.665	.111	.433	.905
Hostilnost	r	.076	.150	.037	-.017	-.112	<b>.264</b>	.130	.086	-.028	.021
	sig	.527	.210	.757	.888	.347	<b>.027</b>	.285	.478	.816	.861
Fobična anksioznost	r	<b>.322</b>	.201	<b>.302</b>	<b>.256</b>	.086	.111	-.170	-.069	-.002	-.083
	sig	<b>.006</b>	.091	<b>.010</b>	<b>.030</b>	.473	.361	.159	.568	.987	.494
Paranoidna ideacija	r	<b>.281</b>	<b>.269</b>	<b>.251</b>	.169	.119	<b>.336</b>	.160	<b>.271</b>	.038	.082
	sig	<b>.017</b>	<b>.022</b>	<b>.034</b>	.155	.319	<b>.004</b>	.187	<b>.023</b>	.758	.502
Psihoticizam	r	<b>.375</b>	<b>.357</b>	<b>.414</b>	<b>.341</b>	.154	.187	-.051	.193	-.009	-.023
	sig	<b>.001</b>	<b>.002</b>	<b>.000</b>	<b>.003</b>	.197	.121	.674	.109	.944	.851
GSI	r	<b>.355</b>	<b>.333</b>	<b>.371</b>	<b>.295</b>	.185	<b>.314</b>	.000	.191	.051	-.017
	sig	<b>.002</b>	<b>.004</b>	<b>.001</b>	<b>.012</b>	.119	<b>.008</b>	.999	.114	.677	.887
PST	r	<b>.343</b>	<b>.412</b>	<b>.354</b>	<b>.307</b>	.100	<b>.306</b>	-.025	.163	-.037	-.117
	sig	<b>.003</b>	<b>.000</b>	<b>.002</b>	<b>.009</b>	.403	<b>.010</b>	.836	.178	.764	.333
PSDI	r	.070	-.153	.010	-.037	.212	<b>.252</b>	.043	.152	.225	.133
	sig	.560	.203	.933	.759	.076	<b>.035</b>	.725	.209	.062	.271



Kod grupe **radno angažovanih** zatvorenika dobijene su sledeće statistički značajne pozitivne korelacije:

- *Negativna prošlost* slabije je povezana sa dimenzijama *Anksioznost* i *Paranoidnost*; srednje jaki odnosi su sa dimenzijama *Opsesivno-kompulzivni poremećaj*, *Depresivnost*, *Fobičnost*, *Psihoticizam*, kao i sa *globalnim indeksima GSI* i *PST*.
- *Hedonistička sadašnjost* ima slabiju korelaciju sa *Somatizacijom*, *Depresijom*, *Anksioznošću* i *Paranoidnošću*; srednje jaka povezanost je sa *Opsesivnom-kompulzivnošću* i *Psihoticizmom*, kao i sa indeksom *GSI*; najjača povezanost je sa indeksom *PST*.
- *Pozitivna prošlost* slabije korelira sa *Somatizacijom* i *Paranoidnošću*; srednje jako je povezana sa dimenzijama *Opsesivna-kompulsivnost*, *Anksioznost*, *Fobičnost*, kao i sa indeksima *GSI* i *PST*; najjače korelacije su sa mehanizmima prevladavanja *Depresivnost* i *Psihoticizam*.
- *Fatalistička sadašnjost* je slabijim intenzitetom povezana sa dimenzijom *Opsesivna-kompulsivnost*, *Anksioznost*, *Fobičnost* i indeksom *GSI*; srednje jake veze su sa *Depresijom*, *Psihoticizmom* i indeksom *PST*.
- Orijentacija ka *budućnosti* nije statistički značajno povezana sa dimenzijama i indeksima instrumenta SCL.

Kod grupe **radno neangažovanih** zatvorenika dobijene su sledeće pozitivne korelacije vremenskih perspektiva i dimenzija psihopatoloških odstupanja:

- *Negativna prošlost* je slabijim intenzitetom povezana sa *Somatizacijom*, *Hostilnošću* i indeksom *PSDI*; srednje jaka povezanost je sa *Depresijom*, *Anksioznošću*, *Paranoidnom ideacijom* i sa dva indeksa *GSI* i *PST*.
- *Pozitivna prošlost* korelira sa dimenzijama *Opsesivna kompulzivnost* i *Paranoidna ideacija* i intenzitet veze je slabiji.
- *Hedonistička* i *Fatalistička sadašnjost*, kao i *Budućnost* nisu statistički značajno povezane sa psihopatološkim dimenzijama i indeksima.

## *Povezanost koping mehanizama i psihopatoloških odlika osuđenika*

U nastavku prikaza odnosa psiholoških konstrukata biće predstavljene korelacije mehanizama prevladavanja stresa i dimenzija SCL. Rezultati su predstavljeni u dve odvojene tabele, za radno angažovane i one koji to nisu, zbog velikog broja interkorelacija.

**Tabela 28:**

Povezanost koping mehanizama i psihopatoloških odstupanja kod radno angažovanih

		SOM	O_C	I_S	DEP	ANX	HOS	PHOB	PAR	PSY	GSI	PST	PSDI
Pozitivna	r	.052	.217	.093	.158	.065	.052	<b>.277</b>	<b>.318</b>	.099	.165	<b>.279</b>	-.198
reinterpretac.	sig	.666	.067	.439	.185	.588	.666	<b>.019</b>	<b>.006</b>	.409	.167	<b>.018</b>	.097
Mentalno	r	<b>.250</b>	<b>.349</b>	.199	<b>.414</b>	<b>.302</b>	.125	<b>.457</b>	<b>.356</b>	<b>.262</b>	<b>.372</b>	<b>.446</b>	-.080
neang.	sig	<b>.034</b>	<b>.003</b>	.093	<b>.000</b>	<b>.010</b>	.296	<b>.000</b>	<b>.002</b>	<b>.026</b>	<b>.001</b>	<b>.000</b>	.508
Fokus na	r	.214	<b>.336</b>	<b>.260</b>	<b>.344</b>	<b>.275</b>	<b>.270</b>	<b>.492</b>	<b>.466</b>	<b>.397</b>	<b>.408</b>	<b>.418</b>	.078
emocije	sig	.071	<b>.004</b>	<b>.027</b>	<b>.003</b>	<b>.019</b>	<b>.022</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.001</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	.516
Upotreba soc.	r	.154	<b>.244</b>	.157	<b>.263</b>	.121	.069	<b>.403</b>	<b>.351</b>	.205	<b>.265</b>	<b>.311</b>	-.031
podrške	sig	.196	<b>.039</b>	.187	<b>.026</b>	.310	.567	<b>.000</b>	<b>.002</b>	.084	<b>.024</b>	<b>.008</b>	.796
Aktivni	r	<b>.242</b>	<b>.325</b>	.117	.217	.102	.209	<b>.256</b>	<b>.397</b>	.216	<b>.300</b>	<b>.290</b>	.063
koping	sig	<b>.041</b>	<b>.005</b>	.327	.067	.393	.078	<b>.030</b>	<b>.001</b>	.069	<b>.011</b>	<b>.013</b>	.602
Negiranje	r	<b>.271</b>	<b>.279</b>	.165	<b>.302</b>	<b>.387</b>	.170	<b>.446</b>	<b>.363</b>	<b>.341</b>	<b>.369</b>	<b>.443</b>	-.011
	sig	<b>.021</b>	<b>.018</b>	.165	<b>.010</b>	<b>.001</b>	.155	<b>.000</b>	<b>.002</b>	<b>.003</b>	<b>.001</b>	<b>.000</b>	.929
Religiozni	r	<b>.305</b>	<b>.279</b>	.197	<b>.392</b>	<b>.347</b>	.152	<b>.399</b>	<b>.261</b>	<b>.418</b>	<b>.389</b>	<b>.326</b>	.194
koping	sig	<b>.009</b>	<b>.018</b>	.096	<b>.001</b>	<b>.003</b>	.202	<b>.001</b>	<b>.027</b>	<b>.000</b>	<b>.001</b>	<b>.005</b>	.105
Humor	r	.107	.126	.110	.184	.107	.080	.118	.207	.137	.156	<b>.241</b>	-.141
	sig	.370	.290	.360	.122	.371	.505	.323	.081	.252	.190	<b>.041</b>	.240
Bihevioralno	r	.124	<b>.377</b>	<b>.286</b>	<b>.416</b>	.288	.076	.424	.426	.330	.371	.494	-.078
neang.	sig	.300	<b>.001</b>	<b>.015</b>	<b>.000</b>	.014	.524	.000	.000	.005	.001	.000	.515
Ograničenje	r	.120	<b>.348</b>	.210	<b>.354</b>	.131	.183	<b>.451</b>	<b>.430</b>	<b>.307</b>	<b>.332</b>	<b>.389</b>	.048
	sig	.315	<b>.003</b>	.077	<b>.002</b>	.271	.123	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.009</b>	<b>.004</b>	<b>.001</b>	.692
Upotreba	r	.097	.278	.274	.377	.155	.049	<b>.415</b>	<b>.347</b>	<b>.358</b>	<b>.318</b>	<b>.368</b>	.058
emoc.	sig	.416	.018	.020	.001	.194	.684	<b>.000</b>	<b>.003</b>	<b>.002</b>	<b>.006</b>	<b>.001</b>	.630
podrške													
Upotreba	r	.126	<b>.264</b>	<b>.284</b>	<b>.299</b>	.174	.229	.223	<b>.311</b>	.161	<b>.285</b>	<b>.375</b>	-.060
supstanci	sig	.293	<b>.025</b>	<b>.016</b>	<b>.011</b>	.144	.053	.060	<b>.008</b>	.176	<b>.015</b>	<b>.001</b>	.620
Prihvatanje	r	-.014	.201	.086	.174	-.061	.158	.188	<b>.352</b>	.110	.153	.229	-.040
	sig	.906	.091	.471	.145	.613	.184	.115	<b>.002</b>	.358	.201	.053	.741
Supresija	r	.183	<b>.365</b>	.144	<b>.245</b>	.173	.115	<b>.279</b>	<b>.423</b>	.077	.288	.316	.108
	sig	.123	<b>.002</b>	.227	<b>.038</b>	.145	.337	<b>.018</b>	<b>.000</b>	.521	.014	.007	.370
Planiranje	r	.120	.223	.095	.167	.074	.121	.113	<b>.364</b>	.045	.193	.239	-.012
	sig	.317	.059	.428	.160	.539	.312	.344	<b>.002</b>	.710	.105	.044	.924

Kod grupe zatvorenika koji su **radno angažovani** dobijene su sledeće pozitivne statistički značajne korelacije:

- Mehanizam prevladavanja stresa *Pozitivna reinterpretacija* slabijim intenzitetom korelira sa *Fobičnom anksiošnošću* i *indeksom PST*, a srednje jakim intenzitetom sa *Paranoidnom ideacijom*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Mentalno neangažovanje* korelira slabijim intenzitetom sa *Somatizacijom* i *Psihoticizmom*; srednje jakim intenzitetom povezan je sa dimenzijama *Opsesivna kompulzivnost*, *Anksioznost*, *Paranoidna ideacija* i *indeksom GSI*, dok su najjače korelacije sa *Depresijom*, *Fobičnom anksiožnošću* i *indeksom PST*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Fokus na emocije* korelira slabijim intenzitetom sa *Interpersonalnom osetljivošću*, *Anksiožnošću* i *Hostilnošću*; srednje jakim intenzitetom je povezan sa dimenzijama: *Opsesivna kompulzivnost*, *Depresija* i *Psihoticizam*; najjače korelacije su sa *Fobičnom anksiožnošću*, *Paranoidnom ideacijom* i sa *indeksima GSI* i *PST*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Upotreba socijalne podrške* slabije je povezan sa *Opsesivnom kompulzivnošću*, *Depresijom* i *indeksom GSI*; srednje jaka korelacija je sa dimenzijom *Paranoidna ideacija* i *indeksom PST*, najjača korelacija je sa *Fobičnom anksiožnošću*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Aktivni koping* ima slabiju korelaciju sa *Somatizacijom*, *Fobičnom anksiožnošću* i *indeksom PST*, a srednje jako korelira sa *Opsesivnom kompulzijom*, *Paranoidnom ideacijom* i *indeksom GSI*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Negiranje* ima slabiju korelaciju sa *Somatizacijom* i *Opsesivnom kompulsivnošću*; srednje jaku sa *Depresijom*, *Anksiožnošću*, *Paranoidnom ideacijom*, *Psihoticizmom* i *indeksom GSI*; najjaču sa *Fobičnom anksiožnošću* i *indeksom PST*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Religiozni koping* ima slabiju korelaciju sa dimenzijom *Opsesivna kompulzivnost* i *Paranoidna ideacija*; srednje jaku povezanost sa dimenzijama *Somatizacija*, *Depresija*, *Anksioznost*, *Fobična anksioznost* i *indeksima GSI* i *PST*; najjača korelacija je sa *Psihoticizmom*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Humor* statistički značajno i slabo korelira samo sa *indeksom PST*.

- Mehanizam prevladavanja stresa *Bihevioralno neangažovanje* statistički značajno i slabo korelira sa *Interpersonalnom osetljivošću* i *Anksioznošću*; srednje jaka povezanost je sa dimenzijom *Opsesivna kompulzivnost*, *Psihoticizam* i *indeksom GSI*, dok su najjače korelacije sa *Depresijom*, *Fobičnom anksioznošću*, *Paranoidnom ideacijom* i *indeksom PST*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Ograničenje* statistički značajno i srednje jako korelira sa dimenzijama *Opsesivna kompulzivnost*, *Depresija*, *Psihoticizam* i *indeksima GSI* i *PST*; najjača korelacija je sa *Fobičnom anksioznošću* i *Paranoidnom ideacijom*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Upotreba emocionalne podrške* srednje jako korelira sa *Paranoidnom ideacijom*, *Psihoticizmom* i *indeksima GSI* i *PST*, dok je najjača korelacija sa *Fobičnom anksioznošću*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Upotreba supstanci* slabo korelira sa dimenzijom *Opsesivna kompulzivnost*, *Interpersonalna osetljivost*, *Depresija* i *indeksom GSI*, a srednje jako sa *Paranoidnom ideacijom* i *indeksom PST*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Prihvatanje* srednje jako korelira sa *Paranoidnom ideacijom*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Supresija* slabo korelira sa *Depresijom* i *Fobičnom anksioznošću*, srednje jako sa *Opsesivnom kompulzijom*, a najjača povezanost je sa *Paranoidnom ideacijom*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Planiranje* srednje jako korelira samo sa *Paranoidnom ideacijom*.

**Tabela 29:**

Povezanost koping mehanizama i psihopatoloških odlika kod radno neangažovanih

		SOM	O_C	I_S	DEP	ANX	HOS	PHOB	PAR	PSY	GSI	PST	PSDI
Pozitivna	r	.046	<b>.251</b>	.139	.085	.104	.188	-.001	<b>.249</b>	.057	.145	.183	.069
reinterpretac.	sig	.704	<b>.036</b>	.252	.485	.393	.119	.991	<b>.038</b>	.641	.230	.129	.570
Mentalno	r	<b>.238</b>	<b>.404</b>	<b>.335</b>	<b>.267</b>	<b>.387</b>	<b>.458</b>	<b>.282</b>	<b>.419</b>	<b>.263</b>	<b>.376</b>	<b>.358</b>	<b>.319</b>
neangažov.	sig	<b>.047</b>	<b>.001</b>	<b>.005</b>	<b>.025</b>	<b>.001</b>	<b>.000</b>	<b>.018</b>	<b>.000</b>	<b>.028</b>	<b>.001</b>	<b>.002</b>	<b>.007</b>
Fokus na	r	<b>.321</b>	<b>.492</b>	<b>.375</b>	<b>.310</b>	<b>.456</b>	<b>.520</b>	<b>.301</b>	<b>.586</b>	<b>.254</b>	<b>.462</b>	<b>.447</b>	<b>.323</b>
emocije	sig	<b>.007</b>	<b>.000</b>	<b>.001</b>	<b>.009</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.011</b>	<b>.000</b>	<b>.034</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.006</b>
Upotreba soc.	r	.081	<b>.290</b>	<b>.299</b>	.213	.221	.152	.069	<b>.348</b>	.123	<b>.241</b>	.223	.231
podrške	sig	.502	<b>.015</b>	<b>.012</b>	.077	.065	.209	.570	<b>.003</b>	.310	<b>.044</b>	.064	.055
Aktivni	r	.104	<b>.229</b>	.158	<b>.191</b>	.147	<b>.216</b>	.067	<b>.391</b>	.073	<b>.218</b>	.215	<b>.206</b>

koping	sig	.391	.056	.191	.114	.226	.072	.584	<b>.001</b>	.551	.070	.073	.087
Negiranje	r	<b>.443</b>	<b>.532</b>	<b>.414</b>	<b>.538</b>	<b>.524</b>	<b>.435</b>	<b>.426</b>	<b>.328</b>	<b>.537</b>	<b>.548</b>	<b>.480</b>	<b>.458</b>
	sig	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.006</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>
Religiozni	r	.128	<b>.292</b>	<b>.276</b>	<b>.315</b>	<b>.303</b>	<b>.275</b>	<b>.249</b>	<b>.289</b>	.168	<b>.310</b>	<b>.277</b>	.218
koping	sig	.290	<b>.014</b>	<b>.021</b>	<b>.008</b>	<b>.011</b>	<b>.021</b>	<b>.037</b>	<b>.015</b>	.164	<b>.009</b>	<b>.020</b>	.070
Humor	r	.132	.157	-.005	.042	.070	.142	.049	.045	.071	.089	.025	.148
	sig	.277	.195	.968	.732	.566	.241	.689	.709	.560	.464	.837	.222
Bihejv.	r	<b>.377</b>	<b>.352</b>	<b>.347</b>	<b>.432</b>	<b>.423</b>	<b>.266</b>	<b>.433</b>	.171	<b>.388</b>	<b>.418</b>	<b>.382</b>	<b>.278</b>
neang.	sig	<b>.001</b>	<b>.003</b>	<b>.003</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	<b>.026</b>	<b>.000</b>	.157	<b>.001</b>	<b>.000</b>	<b>.001</b>	<b>.020</b>
Ograničenje	r	.171	<b>.364</b>	.223	.163	.151	.126	.092	<b>.389</b>	.120	.228	.193	<b>.263</b>
	sig	.156	<b>.002</b>	.064	.178	.213	.297	.447	<b>.001</b>	.321	.058	.109	<b>.028</b>
Upotreba	r	.080	<b>.391</b>	<b>.379</b>	<b>.359</b>	<b>.257</b>	.201	<b>.239</b>	<b>.417</b>	.223	<b>.335</b>	<b>.365</b>	.234
emoc.	sig	.512	<b>.001</b>	<b>.001</b>	<b>.002</b>	<b>.032</b>	.095	<b>.047</b>	<b>.000</b>	.064	<b>.005</b>	<b>.002</b>	.051
podrške													
Upotreba	r	<b>.408</b>	<b>.399</b>	<b>.269</b>	<b>.271</b>	<b>.406</b>	<b>.423</b>	.184	<b>.284</b>	<b>.301</b>	<b>.389</b>	<b>.419</b>	.201
supstanci	sig	<b>.000</b>	<b>.001</b>	<b>.024</b>	<b>.023</b>	<b>.000</b>	<b>.000</b>	.127	<b>.017</b>	<b>.011</b>	<b>.001</b>	<b>.000</b>	.096
Prihvatanje	r	.005	.134	.147	.056	.052	.189	-.024	.302	.055	.116	.100	.199
	sig	.967	.269	.224	.642	.669	.117	.844	.011	.652	.341	.409	.098
Supresija	r	.188	<b>.360</b>	<b>.331</b>	<b>.289</b>	<b>.262</b>	<b>.316</b>	<b>.259</b>	<b>.545</b>	.218	<b>.360</b>	<b>.290</b>	<b>.344</b>
	sig	.120	<b>.002</b>	<b>.005</b>	<b>.015</b>	<b>.028</b>	<b>.008</b>	<b>.030</b>	<b>.000</b>	.070	<b>.002</b>	<b>.015</b>	<b>.004</b>
Planiranje	r	.104	.172	-.013	-.033	.034	.220	-.083	.315	-.019	.099	.120	.053
	sig	.394	.156	.913	.787	.783	.067	.496	.008	.875	.416	.324	.665

Kod grupe zatvorenika koji **nisu radno angažovani** dobijene su sledeće pozitivne statistički značajne korelacije:

- Mehanizam prevladavanja stresa *Pozitivna reinterpretacija* slabijim intenzitetom korelira sa dimenzijama *Opsesivna kompulzivnost* i *Paranoidna ideacija*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Mentalno neangažovanje* korelira sa svim dimenzijama SCL. Slabijim intenzitetom povezan je sa *Somatizacijom*, *Depresijom*, *Fobičnom anksioznošću* i *Psihoticizmom*; srednje jakim intenzitetom povezan je sa *Interpersonalnom osetljivošću* i *Anksioznošću*, *Paranoidnom ideacijom* i sa sva tri indeksa *GSI*, *PST* i *PSDI*; najjače korelacije su sa *Opsesivno-kompulzivnom dimenzijom*, *Hostilnošću* i *Paranoidnom ideacijom*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Fokus na emocije*, takođe, korelira sa svim dimenzijama i indeksima SCL: slabijim intenzitetom sa *Psihoticizmom*; srednje jakim intenzitetom je povezan sa *Somatizacijom*, *Interpersonalnom osetljivošću*, *Depresijom*, *Fobičnom anksioznošću* i *indeksom PSDI*; najjače korelacije su sa *Paranoidnom crtom*, *Hostilnošću*, *Opsesivnom kompulzijom*, *Anksioznošću* i sa indeksima *GSI* i *PST*.

- Mehanizam prevladavanja stresa *Upotreba socijalne podrške* slabije je povezan sa dimenzijom *Opsesivna kompulzija*, *Interpersonalnom osetljivošću* i *indeksom GSI*; srednje jaka korelacija je sa *Paranoidnošću*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Aktivni koping* ima srednje jaku korelaciju sa *Paranoidnošću*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Negiranje* statistički značajno korelira sa svim dimenzijama i indeksima SCL. Srednje jaka povezanost je sa *Paranoidnošću*, dok su ostale korelacije jakog srednjeg i visokog intenziteta – *Interpersonalna osetljivost*, *Fobična anksioznost*, *Hostilnost*, *Somatizacija*, *indeksi PSDI*, *PST* i *GSI*, *Anksioznost*, *Opsesivna kompulzivnost*, *Psihoticizam*, *Depresija*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Religiozni koping* ima slabiju korelaciju sa *Opsesivnom kompulzijom*, *Interpersonalnom osetljivošću*, *Hostilnošću*, *Fobičnom anksioznošću* i *indeksom PST*; srednje jaku povezanost sa *Depresijom*, *Anksioznošću* i *indeksom GSI*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Humor* nije statistički značajno povezan ni sa jednom dimenzijom i indeksima SCL.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Bihevioralno neangažovanje* statistički značajno i slabo korelira sa *Hostilnošću* i *indeksom PSDI*; srednje jaka povezanost je sa *Somatizacijom*, *Opsesivnom kompulzijom*, *Interpersonalnom osetljivošću*, *Psihoticizmom* i *indeksom PST*, dok su najjače korelacije sa *Depresijom*, *Anksioznošću*, *Fobičnom anksioznošću* i *indeksom GSI*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Ograničenje* statistički značajno i slabo korelira sa *indeksom PSDI*, dok srednje jako korelira sa *Opsesivnom kompulzijom* i *Paranoidnošću*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Upotreba emocionalne podrške* slabo korelira sa *Anksioznošću* i *Fobičnom anksioznošću*; srednje jako korelira sa *Opsesivnom kompulzijom*, *Interpersonalnom osetljivošću*, *Depresijom*, *indeksima GSI* i *PST*; najjača korelacija je sa *Paranoidnošću*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Upotreba supstanci* slabo korelira sa *Interpersonalnom osetljivošću*, *Depresijom* i *Paranoidnošću*; srednje jako sa *Opsesivnom kompulsivnošću*,

*Psihoticizmom i indeksom GSI; najjače korelacije su sa Somatizacijom, Anksioznošću, Hostilnošću i indeksom PST.*

- Mehanizam prevladavanja stresa *Prihvatanje* korelira srednje jako samo sa *Paranoidnom crtom*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Supresija* slabo korelira sa *Depresijom, Anksioznošću, Fobičnom anksioznošću i indeksom PST*; srednje jako sa *Opsesivnom kompulzijom, Interpersonalnom osetljivošću, Hostilnošću i indeksima GSI i PSDI*; najjača povezanost je sa *Paranoidnošću*.
- Mehanizam prevladavanja stresa *Planiranje* srednje jako korelira samo sa *Paranoidnošću*.

## **2. Da li su psihopatološka odstupanja osuđenika statistički značajni prediktori vremenskih perspektiva i strategija prevladavanja stresa?**

Kao odgovor na ovo, drugo osnovno istraživačko pitanje, biće prikazani rezultati – odgovori na sledeća specifična istraživačka pitanja:

d. Da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori dimenzija vremenskih perspektiva?

e. Da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori strategija prevladavanja stresa?

### **Vremenska perspektiva**

Jedan od ciljeva proučavanja vremenskih perspektiva jeste i tendencija ka balansu, odnosno menjanju odnosa ka vremenskim perspektivama (Kostić i Nedeljković, 2013).

***Da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori dimenzija vremenskih perspektiva zatvorenika?***

**Prediktorske varijable:** psihopatološke dimenzije zatvorenika.

**Kriterijumske varijable:** dimenzije vremenske prespektive.

## Negativna prošlost

Dobijen je statistički značajan prediktivni model,  $R^2 = 0,193$ ,  $F_{(9, 132)} = 3,511$  sig = 0,001.

Modelom je moguće objasniti 19,3% varijanse u *Negativnoj prošlosti*. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 30:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Negativne prošlosti*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		23,564	,000
Somatizacija	-,098	-,627	,532
Opsesivno-kompulzivni	,027	,155	,877
Interpersonalna senzitivnost	-,364	-2,042	,043
Depresija	,367	2,041	,043
Anksioznost	,353	1,674	,096
Hostilnost	-,109	-,833	,407
Fobična ansioznost	-,208	-1,483	,140
Paranoidna ideacija	,263	1,840	,068
Psihoticizam	,113	,759	,449

Kao značajni prediktori izdvojile su se *Interpersonalna senzitivnost* ( $\beta = -,364$ ) i *Depresija* ( $\beta = ,367$ ). Niži skorovi na *Interpersonalnoj senzitivnosti* i viši skorovi na *Depresivnosti* doprinose višim skorovima na *Negativnoj prošlosti*.

Model sačinjen od dimenzija psihopatoloških odstupanja statistički značajno predviđa 19,3% varijanse vremenske perspektive *Negativna prošlost*.

Kao statistički značajni prediktori vremenske perspektive *Negativna prošlost* izdvojili su se *Interpersonalna senzitivnost* i *Depresivnost*. Psihopatološki indikator *Interpersonalna senzitivnost* ima negativan predznak, a *Depresivnost* pozitivan. Na osnovu toga može se zaključiti da ispitanici koji imaju više skorove na *Interpersonalnoj senzitivnosti* teže nižim skorovima na dimenziji *Negativna prošlost*, dok ispitanici koji su *depresivniji* imaju veću sklonost ka dimenziji *Negativna prošlost*.



### Pozitivna prošlost

Dobijen je statistički značajan prognostički model,  $R^2 = 0,227$ ,  $F_{(9, 132)} = 4,302$  sig = 0,000.

Modelom je moguće objasniti 22,7% varijanse u *Pozitivnoj prošlosti*. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 31:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Pozitivne prošlosti*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		35,201	,000
Somatizacija	-,220	-1,433	,154
Opsesivno-kompulzivni	,196	1,129	,261
Interpersonalna senzitivnost	-,252	-1,444	,151
Depresija	,081	,460	,646
Anksioznost	,443	2,145	,034
Hostilnost	-,322	-2,510	,013
Fobična anksioznost	-,417	-3,040	,003
Paranoidna ideacija	,259	1,848	,067
Psihoticizam	,441	3,032	,003

Značajni prediktori u ovom modelu su *Anksioznost* ( $\beta = ,443$ ), *Hostilnost* ( $\beta = -,322$ ), *Fobična anksioznost* ( $\beta = -,417$ ) i *Psihoticizam* ( $\beta = ,441$ ). Viši skorovi na *Anksioznosti* i *Psihoticizmu*, kao i niži skorovi na *Hostilnosti* i *Fobičnoj anksioznosti*, doprinose višim skorovima na dimenziji vremenske perspektive *Pozitivna prošlost*.

### Hedonistička sadašnjost

Dobijen je statistički značajan prediktivni model,  $R^2 = 0,195$ ,  $F_{(9, 132)} = 3,559$  sig = 0,001.

Modelom je moguće objasniti 19,5% varijanse hedonističke sadašnjosti. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 32:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Hedonističke sadašnjosti*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		28,622	,000
Somatizacija	-,129	-,826	,410
Opsesivno-kompulzivni	,253	1,432	,154
Interpersonalna senzitivnost	-,463	-2,599	,010
Depresija	-,055	-,306	,760
Anksioznost	,372	1,766	,080
Hostilnost	,006	,047	,963
Fobična anksioznost	-,336	-2,400	,018
Paranoidna ideacija	,352	2,467	,015
Psihoticizam	,220	1,485	,140

Kao značajni prediktori izdvojile su se *Interpersonalna senzitivnost* ( $\beta = -,463$ ), *Fobična anksioznost* ( $\beta = -,336$ ) i *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,352$ ). Niži skorovi na *Interpersonalnoj senzitivnosti* i na *Fobičnoj anksioznosti* i viši skorovi na *Paranoidnoj ideaciji* doprinose višim skorovima na *Hedonističkoj sadašnjosti*.

#### Fatalistička sadašnjost

Dobijen je regresioni model koji nije statistički značajan  $F_{(9, 132)} = 1,855$  sig = 0,064.

#### Budućnost

Dobijen je regresioni model koji nije statistički značajan  $F_{(9, 132)} = 0,884$  sig = 0,542. Rezultati su pokazali da nijedna dimenzija psihopatoloških odstupanja nije statistički značajan prediktor vremenskih dimenzija *Fatalistička sadašnjost* i *Budućnost*. Takođe, rezultati su pokazali da ni model u celini, sačinjen od dimenzija psihopatoloških indikatora, ne predviđa statistički značajno vremenske perspektive *Fatalistička sadašnjost* i *Budućnost*.

## Strategije prevladavanja stresa

*Da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori strategija prevladavanja stresa zatvorenika?*

**Prediktorske varijable:** psihopatološke dimenzije zatvorenika.

**Kriterijumske varijable:** modaliteti prevazilaženja stresa.

### Pozitivna reinterpretacija

Dobijen je statistički značajan prediktivni model,  $R^2 = 0,196$ ,  $F_{(9, 132)} = 3,576$  sig = 0,001. Modelom je moguće objasniti 19,6% varijanse u *Pozitivnoj reinterpretaciji*. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 33:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Pozitivne reinterpretacije*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		24,745	,000
Somatizacija	-,188	-1,204	,231
Opsesivno-kompulzivni	,517	2,927	,004
Interpersonalna senzitivnost	-,162	-,911	,364
Depresija	,004	,021	,984
Anksioznost	-,143	-,678	,499
Hostilnost	-,025	-,192	,848
Fobična anksioznost	,046	,331	,742
Paranoidna ideacija	,375	2,629	,010
Psihoticizam	-,140	-,945	,346

Kao značajni prediktori izdvojile su se *Opsesivna kompulzivnost* ( $\beta = ,517$ ) i *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,375$ ). Više skorove na *Opsesivnoj kompulzivnosti* i *Paranoidnoj ideaciji* prate i viši skorovi na *Pozitivnoj reinterpretaciji*.

### Mentalno neangažovanje

Dobijen je statistički značajan prediktivni model,  $R^2 = 0,199$ ,  $F_{(9, 132)} = 3,655$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 19,9% varijanse u *Mentalnom neangažovanju*. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 34:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Mentalnog neangažovanja*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		17,207	,000
Somatizacija	-,192	-1,228	,222
Opsesivno-kompulzivni	,300	1,699	,092
Interpersonalna senzitivnost	-,335	-1,886	,062
Depresija	,114	,636	,526
Anksioznost	,173	,826	,410
Hostilnost	,038	,290	,772
Fobična anksioznost	,179	1,280	,203
Paranoidna ideacija	,238	1,674	,096
Psihotizam	-,098	-,666	,507

Nijedan prediktor psihopatoloških karakteristika nije samostalno statistički značajan u predviđanju *Mentalnog neangažovanja*.

### Fokus na emocije

Dobijen je statistički značajan prognostički model,  $R^2 = 0,44$ ,  $F_{(9, 132)} = 11,539$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 44% varijanse u *Fokusu na emocije*. U tabeli 35 prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 35:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Fokusa na emocije*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		16,012	,000
Somatizacija	-,130	-,997	,321
Opsesivno-kompulzivni	,337	2,284	,024
Interpersonalna senzitivnost	-,228	-1,533	,128
Depresija	-,066	-,444	,658

Anksioznost	,118	,671	,504
Hostilnost	,123	1,127	,262
Fobična anksioznost	,133	1,139	,257
Paranoidna ideacija	,499	4,191	,000
Psihoticizam	-,141	-1,141	,256

Značajni prediktori su *Opsesivna kompulzivnost* ( $\beta = ,337$ ) i *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,499$ ). Viši skorovi na *Opsesivnoj kompulzivnosti* i *Paranoidnoj ideaciji* odgovaraju višim skorovima na *Fokusu na emocije*.

### Socijalna podrška

Dobijen je statistički značajan prognostički model,  $R^2 = 0,217$ ,  $F_{(9, 132)} = 4,075$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 21,7% varijanse u *Socijalnoj podršci*. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 36:**  
Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Socijalne podrške*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		17,882	,000
Somatizacija	-,115	-,743	,459
Opsesivno-kompulzivni	,290	1,661	,099
Interpersonalna senzitivnost	,003	,016	,987
Depresija	,075	,421	,674
Anksioznost	-,082	-,395	,693
Hostilnost	-,208	-1,609	,110
Fobična anksioznost	,067	,485	,629
Paranoidna ideacija	,457	3,251	,001
Psihoticizam	-,125	-,857	,393

Pojedinačno značajan prediktor jedino je psihopatološka odlika *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,457$ ). Viši skorovi na ovoj karakteristici odgovaraju višim skorovima na *Socijalnoj podršci*.

### Aktivni koping

Dobijen je statistički značajan prognostički model,  $R^2 = 0,289$ ,  $F_{(9, 132)} = 5,970$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 28,9 % varijanse u *Aktivnom koping*u. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 37:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Aktivnog kopinga*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		22,336	,000
Somatizacija	,099	,671	,504
Opsesivno-kompulzivni	,282	1,697	,092
Interpersonalna-senzitivnost	-,270	-1,613	,109
Depresija	,171	1,014	,312
Anksioznost	-,411	-2,080	,039
Hostilnost	,028	,226	,821
Fobična anksioznost	,052	,392	,696
Paranoidna ideacija	,598	4,459	,000
Psihoticizam	-,118	-,848	,398

Značajni prediktori su *Anksioznost* ( $\beta = -,411$ ) i *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,598$ ). Niži skorovi na *Anksioznosti* i viši na *Paranoidnoj ideaciji* odgovaraju višim skorovima na *Aktivnom koping*u kao načinu prevazilaženja stresa.

### Negiranje

Dobijen je statistički značajan prognostički model negiranja kao načina prevladavanja stresa,  $R^2 = 0,287$ ,  $F_{(9, 132)} = 5,914$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 28,7 % varijanse u *Negiranju*. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 38:**Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Negiranja*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		15,706	,000
Somatizacija	-,183	-1,244	,216
Opsesivno-kompulzivni	,199	1,194	,235
Interpersonalna senzitivnost	-,476	-2,839	,005
Depresija	,223	1,322	,188
Anksioznost	,387	1,951	,053
Hostilnost	,000	-,003	,998
Fobična anksioznost	,088	,672	,503
Paranoidna ideacija	-,017	-,123	,902
Psihotizam	,268	1,924	,057

Značajan prediktor je *Interpersonalna senzitivnost* ( $\beta = -,476$ ). Niži skorovi na *Interpersonalnoj senzitivnosti* prate viši skorovi na *Negiranju* kao načinu prevazilaženja stresa.

#### Religiozni koping

Dobijen je statistički značajan prognostički model,  $R^2 = 0,142$ ,  $F_{(9, 132)} = 2,432$  sig = 0,014. Modelom je moguće objasniti 14,2% varijanse u kriterijumu. Nema pojedinačno značajnih prediktora u ovom modelu.

#### Humor

Regresioni model sa psihopatološkim odlikama zatvorenika nije statistički značajan u predikciji *Humora* kao modaliteta prevazilaženja stresa,  $F_{(9, 132)} = 1,211$  sig = 0,293.

#### Bihevioralno neangažovanje

Dobijen je statistički značajan prognostički model *Bihevioralnog neangažovanja* kao načina prevladavanja stresa,  $R^2 = 0,216$ ,  $F_{(9, 132)} = 4,029$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 21,6% varijanse u kriterijumu. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 39:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Bihevioralnog neangažovanja*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		15,425	,000
Somatizacija	-,164	-1,062	,290
Opsesivno-kompulzivni	,182	1,040	,300
Interpersonalna senzitivnost	-,252	-1,431	,155
Depresija	,277	1,562	,121
Anksioznost	,182	,875	,383
Hostilnost	-,175	-1,352	,179
Fobična anksioznost	,281	2,034	,044
Paranoidna ideacija	-,030	-,216	,830
Psihoticizam	,088	,601	,549

Jedini statistički značajan prediktor je *Fobična anksioznost* ( $\beta = ,281$ ). Viši skorovi na ovom prediktoru odgovaraju višim skorovima na *Bihevioralnom neangažovanju*.

### Ograničenje

Dobijen je statistički značajan prognostički model ograničenja kao načina prevladavanja stresa,  $R^2 = 0,345$ ,  $F_{(9, 132)} = 7,720$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 34,5% varijanse u kriterijumu. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 40:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Ograničenja*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		19,264	,000
Somatizacija	-,044	-,313	,755
Opsesivno-kompulzivni	,570	3,571	,000
Interpersonalna senzitivnost	-,183	-1,138	,257
Depresija	,031	,189	,850
Anksioznost	-,462	-2,431	,016
Hostilnost	-,194	-1,639	,104
Fobična anksioznost	,192	1,525	,130
Paranoidna ideacija	,565	4,387	,000
Psihoticizam	-,035	-,263	,793



Značajni prediktori u ovom modelu su *Opsesivna kompulzivnost* ( $\beta = ,570$ ), *Anksioznost* ( $\beta = -,462$ ) i *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,565$ ). Viši skorovi na *Opsesivnoj kompulzivnosti* i *Paranoidnoj ideaciji* kao i niži skorovi na *Anksioznosti* odgovaraju višim skorovima na modalitetu prevazilaženja stresa *Ograničenje*.

#### Upotreba emocionalne podrške

Dobijen je statistički značajan prognostički model,  $R^2 = 0,312$ ,  $F_{(9, 132)} = 6,650$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 31,2 % varijanse u *Upotrebi emocionalne podrške*. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 41:**  
Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Upotrebe emocionalne podrške*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		15,464	,000
Somatizacija	-,373	-2,573	,011
Opsesivno-kompulzivni	,405	2,479	,014
Interpersonalna senzitivnost	-,049	-,300	,765
Depresija	,300	1,805	,073
Anksioznost	-,178	-,913	,363
Hostilnost	-,223	-1,839	,068
Fobična anksioznost	,124	,956	,341
Paranoidna ideacija	,355	2,694	,008
Psihoticizam	,036	,259	,796

Značajni prediktori u predikciji emocionalne podrške su *Somatizacija* ( $\beta = -,373$ ), *Opsesivna kompulzija* ( $\beta = ,405$ ) i *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,355$ ). Niži skorovi na *Somatizaciji* i viši na *Opsesivnoj kompulziji* i *Paranoidnosti* odgovaraju višim skorovima na sklonosti ka *Upotrebi emocionalne podrške*.

## Upotreba supstanci

Dobijen je statistički značajan prognostički model,  $R^2 = 0,278$ ,  $F_{(9, 132)} = 5,659$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 27,8% varijanse u *Upotrebi supstanci* kao načinu reagovanja na stres. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 42:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Upotrebe supstanci*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		7,778	,000
Somatizacija	,031	,209	,835
Opsesivno-kompulzivni	,261	1,559	,121
Interpersonalna senzitivnost	-,050	-,297	,767
Depresija	,108	,634	,527
Anksioznost	,161	,809	,420
Hostilnost	,286	2,305	,023
Fobična anksioznost	-,179	-1,353	,178
Paranoidna ideacija	,007	,053	,958
Psihoticizam	-,106	-,755	,452

Jedini značajan prediktor u ovom modelu je *Hostilnost* ( $\beta = ,286$ ). Ispitanici sa višim skorovima na *Hostilnosti* imaju i više skorove na modalitetu prevazilaženja stresa *Upotreba supstanci*.

## Prihvatanje

Dobijen je statistički značajan prognostički model,  $R^2 = 0,232$ ,  $F_{(9, 132)} = 4,430$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 27,8% varijanse u *Prihvatanju* kao načinu reagovanja na stres. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 43:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Prihvatanja*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		18,978	,000
Somatizacija	-,081	-,531	,597
Opsesivno-kompulzivni	,214	1,241	,217
Interpersonalna senzitivnost	<u>-,032</u>	-,186	<u>,852</u>

Depresija	,099	,567	,572
Anksioznost	-,496	-2,414	,017
Hostilnost	,125	,978	,330
Fobična anksioznost	-,034	-,248	,804
Paranoidna ideacija	,533	3,825	,000
Psihoticizam	-,030	-,209	,835

Značajni prediktori u ovom modelu su *Anksioznost* ( $\beta = -,496$ ) i *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,533$ ). Niži skorovi na *Anksioznosti* i viši na *Paranoidnoj ideaciji* odgovaraju višim skorovima na *Prihvatanju*.

### Supresija

Dobijen je statistički značajan prognostički model,  $R^2 = 0,407$ ,  $F_{(9, 132)} = 10,081$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 40,7% varijanse u *Supresiji* kao načinu reagovanja na stres. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 44:**  
Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Supresije*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		16,577	,000
Somatizacija	-,013	-,095	,925
Opsesivno-kompulzivni	,387	2,552	,012
Interpersonalna senzitivnost	-,141	-,924	,357
Depresija	,068	,443	,659
Anksioznost	-,253	-1,401	,164
Hostilnost	-,103	-,916	,361
Fobična anksioznost	,235	1,954	,053
Paranoidna ideacija	,665	5,432	,000
Psihoticizam	-,325	-2,552	,012

Značajni prediktori u ovom regresionom modelu su *Opsesivna kompulzivnost* ( $\beta = ,387$ ), *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,665$ ) i *Psihoticizam* ( $\beta = -,325$ ). Više skorove na *Opsesivnoj kompulzivnosti* i *Paranoidnoj ideaciji* kao i niže skorove na *Psihoticizmu* imaju zatvorenici sa višim skorovima na *Supresiji*.

## Planiranje

Dobijen je statistički značajan prediktivni model,  $R^2 = 0,286$ ,  $F_{(9, 132)} = 5,873$  sig = 0,000. Modelom je moguće objasniti 28,6% varijanse u *Planiranju* kao načinu reagovanja na stres. U narednoj tabeli prikazani su pojedinačni doprinosi psihopatoloških odlika.

**Tabela 45:**

Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Planiranja*

	$\beta$	t	sig
(Constant)		17,932	,000
Somatizacija	,127	,861	,391
Opsesivno-kompulzivni	,300	1,799	,074
Interpersonalna senzitivnost	-,287	-1,712	,089
Depresija	,006	,033	,974
Anksioznost	-,300	-1,512	,133
Hostilnost	,079	,640	,523
Fobična anksioznost	-,058	-,442	,659
Paranoidna ideacija	,640	4,765	,000
Psihoticizam	-,195	-1,398	,164

Jedini značajan prediktor je *Paranoidna ideacija* ( $\beta = ,640$ ). Zatvorenici sa višim skorovima na *Paranoidnoj ideaciji* imaju i više skorove na *Planiranju*.

### **3. Da li postoje razlike između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela u pogledu psihopatoloških odstupanja, prevladavanja stresa i vremenskih perspektiva?**

Kao odgovor na ovo osnovno istraživačko pitanje, biće prikazani rezultati - odgovori na sledeća specifična istraživačka pitanja:

- f. Da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela u pogledu psihopatoloških indikatora?
- g. Da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela u pogledu dimenzija vremenskih perspektiva?
- h. Da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela u pogledu strategija prevladavanja stresa?

**f. Da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu psihopatoloških indikatora?**

**Tabela 46:**

Razlika između radno angažovanih i neangažovanih osuđenika u psihopatološkim odstupanjima

	Radno ang	N	AS	SD	t <sub>(140)</sub>	sig	ε <sup>2</sup>
Somatizacija	DA	72	.50	.563	-4.786	<b>.000</b>	.141
	NE	70	1.05	.795			
Opsesivno-kompulzivni	DA	72	.56	.501	-7.023	<b>.000</b>	<b>.261</b>
	NE	70	1.31	.738			
Interpersonalna senzitivnost	DA	72	.42	.409	-5.837	<b>.000</b>	.196
	NE	70	1.04	.792			
Depresija	DA	72	.65	.519	-5.625	<b>.000</b>	.184
	NE	70	1.30	.823			
Anksioznost	DA	72	.37	.473	-5.496	<b>.000</b>	.177
	NE	70	1.01	.859			
Hostilnost	DA	72	.42	.529	-5.199	<b>.000</b>	.162
	NE	70	1.08	.924			
Fobična anksioznost	DA	72	.18	.279	-4.069	<b>.000</b>	.106
	NE	70	.49	.584			
Paranoidna ideacija	DA	72	.85	.689	-6.458	<b>.000</b>	<b>.230</b>
	NE	70	1.75	.939			
Psihoticizam	DA	72	.40	.500	-3.641	<b>.000</b>	.087
	NE	70	.76	.692			
GSI	DA	72	.50	.403	-6.334	<b>.000</b>	<b>.223</b>
	NE	70	1.10	.686			
PST	DA	72	27.61	18.477	-5.803	<b>.000</b>	.194
	NE	70	47.80	22.812			
PSDI	DA	71	1.63	.583	-3.655	<b>.000</b>	.088
	NE	70	1.97	.516			

*Legenda:* SOM – somatizacija, O-C – opsesivno-kompulsivni, I-S – interpersonalna senzitivnost, DEP – depresivni, ANX – anksiozni, HOS – hostilni, PHOB – fobični, PAR – paranoidni, PSY – psihotični, GSI, PST, PSDI – indeksi.

Dobijene su statistički značajne razlike između radno angažovanih i radno neangažovanih osuđenika na svim psihopatološkim dimenzijama (SCL) kao i na opštim indeksima. **Sve dimenzije i indeksi su izraženiji kod grupe koja nije radno angažovana.** Veličina efekta razlika je najveća na *Opsesivnoj kompulzivnosti*, *Paranoidnoj ideaciji* i indeksu GSI. Efekat razlika je, takođe visok i na ostalim dimenzijama psihopatoloških odstupanja, a najniži je na *Psihoticizmu* i indeksu PSDI.

**g. Da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu dimenzija vremenskih perspektiva?**

**Tabela 47:**

Razlika između radno angažovanih i neangažovanih osuđenika u vremenskim perspektivama

	Radno angažovanje	N	AS	SD	t <sub>(140)</sub>	sig	ε <sup>2</sup>
Negativna prošlost	DA	72	2.91	.782	-1.925	.056	.026
	NE	70	3.14	.651			
Hedonistička sadašnjost	DA	72	3.03	.674	-3.036	<b>.003</b>	.062
	NE	70	3.36	.623			
Pozitivna prošlost	DA	72	3.32	.636	-1.062	.290	.008
	NE	70	3.42	.546			
Budućnost	DA	72	3.50	.557	-1.062	.290	.002
	NE	70	3.45	.497			
Fatalistička sadašnjost	DA	72	2.15	1.010	-1.645	.102	.019
	NE	70	2.41	.848			

Dobijena je statistički značajna razlika između radno angažovanih i radno neangažovanih osuđenika samo na *Hedonističkoj sadašnjosti* koja je izraženija kod grupe koja nije radno angažovana. Veličina efekta razlika je srednja.

**h. Da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelaca krivičnih dela u pogledu strategija prevladavanja stresa?**

**Tabela 48:**

Razlika između radno angažovanih i neangažovanih osuđenika u suočavanju sa stresom

	Radno ang.	N	AS	SD	t <sub>(140)</sub>	sig	ε <sup>2</sup>
Pozitivna reinterpretacija	DA	72	11.11	2.619	-3.065	<b>.003</b>	.063
	NE	70	12.47	2.669			
Mentalno neangažovanje	DA	72	7.85	2.705	-1.246	.215	.011
	NE	70	8.39	2.433			
Fokus na emocije	DA	72	6.85	2.218	-5.159	<b>.000</b>	<b>.160</b>
	NE	70	9.04	2.826			
Socijalna podrška	DA	72	9.79	3.193	-3.188	<b>.002</b>	.068
	NE	70	11.44	2.972			
Aktivni koping	DA	72	11.03	3.076	-3.646	<b>.000</b>	.087
	NE	70	12.77	2.594			
Negiranje	DA	72	5.97	2.096	-1.018	.310	.007

Religiozni koping	NE	70	6.36	2.402			
	DA	72	8.44	3.885	-.675	.501	.003
Humor	NE	70	8.89	3.903			
	DA	72	6.22	2.508	-2.491	<b>.014</b>	042
Bihejv. neangažovanje	NE	70	7.43	3.228			
	DA	72	5.88	2.034	-.454	.651	.001
Ograničenje	NE	70	6.04	2.368			
	DA	72	9.01	2.791	-3.502	<b>.001</b>	.081
Upotreba emoc. podrške	NE	70	10.61	2.650			
	DA	72	8.25	2.996	-2.548	<b>.012</b>	.044
Upotreba supstanci	NE	70	9.54	3.049			
	DA	72	4.93	2.440	-4.599	<b>.000</b>	<b>.131</b>
Prihvatanje	NE	70	7.46	3.951			
	DA	72	10.18	3.073	-2.718	<b>.007</b>	.050
Supresija	NE	70	11.59	3.086			
	DA	72	8.43	2.852	-4.326	<b>.000</b>	<b>.118</b>
Planiranje	NE	70	10.56	3.005			
	DA	72	10.29	3.538	-3.218	<b>.002</b>	.069
	NE	70	12.09	3.082			

Statistički značajne razlike između radno angažovanih i radno neangažovanih osuđenika pokazale su se na sledećim mehanizmima prevladavanja stresa: *Pozitivnoj reinterpretaciji, Fokus na emocije, Socijalnoj podršci, Aktivnom koping, Humoru, Ograničenju, Upotrebi emocionalne podrške, Upotrebi supstanci, Prihvatanju, Supresiji i Planiranju*. Sve dimenzije su izraženije kod grupe koja nije radno angažovana. Veličina efekta razlika je najveća na *Fokusu na emocije, Upotrebi supstanci i Supresiji*.

### Odnos bračnog statusa zatvorenika i psiholoških varijabli

Sociodemografsku varijablu *Bračni status zatvorenika* odabrala sam kao faktor razlika u psihološkim varijablama zbog pretpostavke da su motivisaniji za rad i radno angažovanje osuđenici koji su u bračnom statusu (imaju partnera) ili su u van/bračnoj zajednici. To je rezultatima i potvrđeno.

Za testiranje odnosa bračnog statusa i psiholoških odlika zatvorenika, prvo je proverena razlika na ukupnom uzorku učesnika u istraživanju.

**Tabela 49:**

Bračni status kao faktor razlika u mehanizmima prevladavanja stresa

	F <sub>(2, 139)</sub>	sig
Pozitivna reinterpretacija	.609	.545
Mentalno neangažovanje	1.582	.209
Fokus na emocije	.290	.748
Socijalna podrška	.694	.501
Aktivni koping	.114	.893
Negiranje	.903	.408
Religiozni	2.578	.080
Humor	.947	.390
Bihevioralno neangažovanje	.441	.644
Ograničenje	.114	.893
Upotreba emoc. podrške	.248	.781
<b>Upotreba supstanci</b>	<b>4.704</b>	<b>.011</b>
Prihvatanje	.117	.890
Supresija	.961	.385
Planiranje	.197	.822

Bračni status je faktor razlika jedino na *Upotreba supstanci* kao modalitetu prevazilaženja stresa (tabela 49).

**Tabela 50:**

Rezultati naknadnog testiranja razlika AS kod podgrupa

(I) brak	(J) brak	Razlika u AS (I-J)	sig
bili su u braku	u braku	1.782	.047
nisu se ženili	u braku	1.827	.021

Zatvorenici koji imaju rasturene bračne zajednice (razvedeni ili udovci), kao i oni koji nikada nisu oformili bračnu zajednicu imaju veće prosečne vrednosti na mehanizmu prevladavanja stresa *Sklonost upotrebi supstanci*.

**Tabela 51:**

Bračni status kao faktor razlika u vremenskim perspektivama

	F <sub>(2, 139)</sub>	sig
Negativna prošlost	.820	.443
Hedonistička sadašnjost	1.637	.198
Pozitivna prošlost	.055	.946
Fatalistička sadašnjost	.255	.775
Budućnost	3.045	.051



Iz tabele 51 vidimo da bračni status zatvorenika nije statistički značajan faktor razlika u vremenskim perspektivama iako je na dimenziji odnos prema *Budućnosti* razlika vrlo blizu statističke značajnosti na nivou  $p=0.05$ .

**Tabela 52:**

Bračni status kao faktor razlika u psihopatološkim odlikama zatvorenika

	F <sub>(2, 139)</sub>	sig
Somatizacija	.568	.568
Opsesivno-kompulzivni	.591	.555
Interpersonalna senzitivnost	.419	.659
Depresija	.391	.677
Anksioznost	.447	.640
Hostilnost	1.161	.316
Fobična anksioznost	.637	.531
Paranoidna ideacija	.974	.380
Psihoticizam	.633	.532
GSI	.445	.642
PST	1.210	.301
PSDI	.554	.576

Na dimenzijama i indeksima psihopatoloških odstupanja nema statistički značajnih razlika između zatvorenika s obzirom na njihov bračni status (tabela 52).

## DODATNI REZULTATI

U okviru dodatnih rezultata istraživanja biće prikazani rezultati diskriminativne kanoničke analize (enter i korak po korak metod) koje su sprovedene zbog utemeljenja praktičnog značaja istraživanja, odnosno da se dobije funkcija kojom bi se sa najmanjim brojem psiholoških varijabli uradio odabir zatvorenika za radno angažovanje na vremenski ograničenom zadatku.

### REZULTATI DISKRIMINATIVNE KANONIČKE ANALIZE (enter metod) – SA SVIM DIMENZIJAMA VREMENSKE PERSPEKTIVE, KOPING MEHANIZAMA

**Tabela 53:**

Pokazatelji značajnosti diskriminativne funkcije sa dimenzijama SCL

Funkcija	jedinstvena vrednost	% varijanse	kanonička korelacija	Vilksova Lambda	$\chi^2$	sig
1	.851	100.0	.678	.540	77.266	.000

Dobijena je jedna statistički značajna kanonička diskriminativna funkcija sa visokim koeficijentom kanoničke korelacije od 0.678.

U sledećoj tabeli mogu se videti standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije:

**Tabela 54:** Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije

	Function
	1
Somatizacija	-.198
Opsesivno-kompulzivni	.467
Interpersonalna senzitivnost	.076
Depresija	.449
Anksioznost	.147
Hostilnost	.046
Fobična anksioznost	.016
Paranoidna ideacija	.024
Psihoticizam	-.279
Negativna prošlost	.166
Hedonistička sadašnjost	.282
Pozitivna prošlost	-.387
Budućnost	-.162
Fatalistička sadašnjost	.271
Pozitivna reinterpretacija	.356
Mentalno neangažovanje	-.504
Fokus na emocije	.328
Socijalna podrška	.209
Aktivni koping	-.177
Negiranje	-.260
Religiozni	-.167
Humor	.259
Bihejv. neangažovanje	-.400
Ograničenje	.276
Upotreba emoc. podrške	-.098
Upotreba supstanci	.244
Prihvatanje	-.280
Supresija	.296
Planiranje	-.177

Dobijena kanonička diskriminativna funkcija može se izraziti na sledeći način: Skor diskriminativne funkcije = 0.467\* O\_C + 0.449\* DEP + 0.356\* Pozitivna reinterpretacija+ 0.328\*Fokus na emocije + 0.296\*Supresija + 0.276\*Ograničenje + 0.271\*Fatalistička sadašnjost+ 0.282\*Hedonistička sadašnjost + 0.259\*Humor + 0.244\*Upotreba supstanci + 0.209\*Socijalna podrška + 0.166\*Negativna prošlost + 0.147\*ANX + 0.076\*I\_S + 0.046\*HOS + 0.024\*PAR +0.016\*PHOB – 0.504\*Mentalno angažovanje – 0.400\*Bihevioralno neangažovanje – 0.387\*Pozitivna prošlost – 0.280\*Prihvatanje – 0.279\*PSY –0.260\*Negiranje –0.198\*SOM –

0.177\*Aktivni koping – 0.177\*Planiranje – 0.167\*Religiozni koping – 0.162\*Budućnost – 0.098\*Upotreba emocionalne podrške.

U narednoj tabeli prikazane su, u opadajućem nizu, korelacije uključenih dimenzija sa dobijenom funkcijom.

**Tabela 55:**  
Matrica strukture kanoničke diskriminativne funkcije:

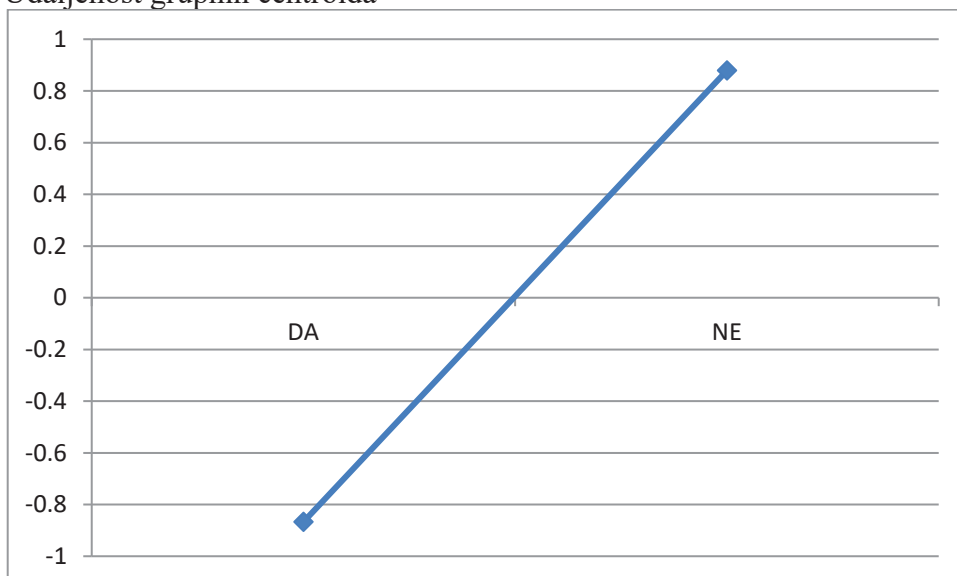
	Function
	1
Opsesivno-kompulzivni	.643
Paranoidna ideacija	.592
Interpersonalna senzitivnost	.535
Depresija	.515
Anksioznost	.504
Hostilnost	.476
Fokus na emocije	.473
Somatizacija	.438
Upotreba supstanci	.421
Supresija	.396
Fobična anksioznost	.373
Aktivni koping	.334
Psihoticizam	.334
Ograničenje	.321
Planiranje	.295
Socijalna podrška	.292
Pozitivna reinterpretacija	.281
Hedonistička sadašnjost	.278
Prihvatanje	.249
Upotreba emoc. podrške	.233
Humor	.228
Negativna prošlost	.176
Fatalistička sadašnjost	.151
Mentalno neangažovanje	.114
Pozitivna prošlost	.097
Negiranje	.093
Religiozni koping	.062
Budućnost	-.053
Bihejv. neangažovanje	.042

**Tabela 56:**

Grupni centroidi dobijene funkcije	
Radno angažovanje	Function
	1
DA	-.903
NE	.929

**Grafikon 4:**

Udaljenost grupnih centroida



U opisu profila uzete su korelacije veće od 0.30. Radno angažovani osuđenici imaju niže skorove u poređenju sa radno neangažovanim osuđenicima na dimenzijama *Opsesivna kompulzija, Paranoidnost, Interpersonalna osetljivost, Depresija, Anksioznost, Hostilnost, Fokus na emocije, Somatizacija, Upotreba supstanci, Supresija, Fobična anksioznost, Aktivni koping, Psihoticizam i Ograničenje*.

**Tabela 57:**

Procenat predviđanja pripadnosti grupama na osnovu rezultata

		Radno angažovanje	Prognozirana pripadnost grupi		Total
			DA	NE	
Original	f	DA	63	9	72
		NE	16	54	70
	%	DA	87.5	12.5	100.0
		NE	22.9	77.1	100.0
Kros -validacija	Count	DA	51	21	72
		NE	27	43	70
	%	DA	70.8	29.2	100.0
		NE	38.6	61.4	100.0

b 82.4% of original grouped cases correctly classified; c 66.2% of cross-validated grouped cases correctly classified.

Može se videti da je tačnost predviđanja na osnovu skupa varijabli koje grade kanoničku diskriminativnu funkciju za nešto više od 16% manja od originalne pripadnosti grupama. To je razlog zbog kog je tragano za funkcijom u koju su uključeni globalni indeksi SCL, a ne njene zasebne komponente.

### REZULTATI DISKRIMINATIVNE KANONIČKE ANALIZE (enter metod) – SA GLOBALNIM INDEKSIMA ZASEBNO

**Tabela 58:**

Pokazatelji značajnosti diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

Funkcija	jedinstvena vrednost	% varijanse	kanonička korelacija	Vilksova Lambda	$\chi^2$	sig
1	.773	100.0	.660	.564	72.995	.000

Dobijena je jedna statistički značajna kanonička diskriminativna funkcija sa visokim koeficijentom kanoničke korelacije od 0.660.

U sledećoj tabeli mogu se videti standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije:

**Tabela 59:**

Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

	Function
	1
Negativna prošlost	.205
Hedonistička sadašnjost	.330
Pozitivna prošlost	-.440
Budućnost	-.177
Fatalistička sadašnjost	.247
Pozitivna reinterpretacija	.537
Mentalno neangažovanje	-.541
Fokus na emocije	.291
Socijalna podrška	.190
Aktivni koping	-.296
Negiranje	-.347
Religiozni koping	-.183
Humor	.246
Bihev. neangažovanje	-.370
Ograničenje	.332
Upotreba emoc. podrške	.008
Upotreba supstanci	.307
Prihvatanje	-.357
Supresija	.412
Planiranje	-.230
GSI	.508
PST	.093
PSDI	.155

Dobijena kanonička diskriminativna funkcija može se izraziti na sledeći način: Skor diskriminativne funkcije = 0.537\* Pozitivna reinterpretacija + 0.508\* GSI + 0.412\* Supresija + 0.332\*Ograničenje + 0.330\*Hedonistička sadašnjost + 0.307\*Upotreba supstanci + 0.291\*Fokus na emocije + 0.247\* Fatalistička sadašnjost + 0.246\* Humor + 0.205\* Negativna prošlost + 0.190\*Socijalna podrška + 0.155\*PSDI + 0.093\*PST + 0.008\*Upotreba emocionalne podrške – 0.541\*Mentalno neangažovanje – 0.440\*Pozitivna prošlost – 0.370\*Bihevioralno neangažovanje – 0.357\*Prihvatanje – 0.347\*Negiranje – 0.296\*Aktivni koping – 0.230\*Planiranje – 0.183\*Religiozni koping.

U narednoj tabeli prikazane su, u opadajućem nizu, korelacije uključenih dimenzija sa dobijenom funkcijom.

**Tabela 60:**

Matrica strukture kanoničke diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

	Function
	1
GSI	.601
PST	.549
Fokus na emocije	.489
Upotreba supstanci	.438
Supresija	.409
PSDI	.353
Aktivni koping	.340
Ograničenje	.328
Planiranje	.303
Socijalna podrška	.299
Pozitivna reinterpretacija	.288
Hedonistička sadašnjost	.286
Prihvatanje	.255
Upotreba emoc. podrške	.237
Humor	.233
Negativna prošlost	.178
Fatalistička sadašnjost	.148
Mentalno neangažovanje	.108
Pozitivna prošlost	.093
Negiranje	.091
Budućnost	-.071
Religiozni koping	.056
Bihev. neangažovanje	.037

**Tabela 61:**

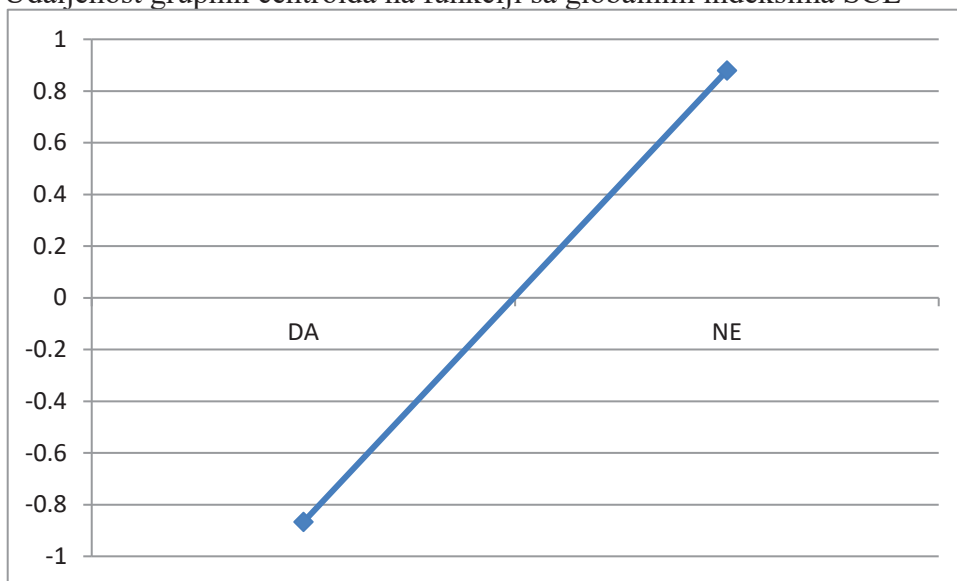
Grupni centroidi dobijene funkcije

Radno angažovanje	Function
	1
DA	-.867
NE	.879



**Grafikon 5:**

Udaljenost grupnih centroida na funkciji sa globalnim indeksima SCL



U opisu profila uzete su korelacije veće od 0.30. Radno angažovani osuđenici imaju niže skorove u poređenju sa radno neangažovanim osuđennicima na *indeksu GSI i PST, Fokus na emocije, Upotrebi supstanci, Supresiji, indeksu PSDI, Aktivnom kopingju, Ograničenju i Planiranju* kao modalitetu prevazilaženja stresa.

**Tabela 62:**

Procenat predviđanja pripadnosti grupama na osnovu rezultata

		Radno angažovanje	Prognozirana pripadnost grupi		Total
			DA	NE	
Original	f	DA	60	11	71
		NE	17	53	70
	%	DA	84.5	15.5	100.0
		NE	24.3	75.7	100.0
Cross-validated(a)	f	DA	52	19	71
		NE	22	48	70
	%	DA	73.2	26.8	100.0
		NE	31.4	68.6	100.0

a Cross validation is done only for those cases in the analysis. In cross validation, each case is classified by the functions derived from all cases other than that case; b 80.1% of original grouped cases correctly classified; c 70.9% of cross-validated grouped cases correctly classified.

Može se videti da je tačnost predviđanja na osnovu skupa varijabli koje grade kanoničku diskriminativnu funkciju za 9.2% manja od originalne pripadnosti grupama.

To je razlog zbog kog je tragano za funkcijom koja je još uspešnija u razlikovanju grupa na osnovu informacija sadržanih u skupu varijabli ovog istraživanja. Stoga su naredne dve analize urađene metodom „korak po korak” (Stepwise), za razliku od prethodne dve koje su rađene enter metodom diskriminativne analize. U svakom koraku ove metode minimalizovan je procenat neobjašnjene varijanse za svaki par varijabli u obe grupe.

### REZULTATI DISKRIMINATIVNE KANONIČKE ANALIZE (korak po korak metod) – SA DIMENZIJAMA VREMENSKE PERSPEKTIVE, KOPING MEHANIZAMA I SA GLOBALNIM INDEKSIMA ZASEBNO

**Tabela 63:**

Pokazatelji značajnosti diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL:

Funkcija	jedinstvena vrednost	% varijanse	kanonička korelacija	Vilksova Lambda	$\chi^2$	sig
1	.438	100.0	.552	.695	49.751	.000

Dobijena je jedna statistički značajna kanonička diskriminativna funkcija koju sačinjavaju modaliteti prevazilaženja stresa *Fokus na emocije, Humor, Bihevioralno neangažovanje* i ukupan indeks *GSI* sa *SCL*.

**Tabela 64:**

Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

	Function
	1
Fokus na emocije	.465
Humor	.331
Bihevioralno neangažovanje	-.559
GSI	.780

Dobijena kanonička diskriminativna funkcija može se izraziti na sledeći način: skor diskriminativne funkcije =  $0.780 * GSI + 0.465 * Fokus\ na\ emocije + 0.331 * Humor - 0.559 * Bihevioralno\ neangažovanje$ .

**Tabela 65:**

Matrica strukture funkcije sa indeksima SCL

	Function
	1
GSI	.799
PST(a)	.700
Fokus na emocije	.650
PSDI(a)	.464
Aktivni koping (a)	.424
Supresija (a)	.406
Mentalno neangažovanje (a)	.375
Upotreba emoc. podrške (a)	.357
Pozitivna reinterpretacija (a)	.342
Socijalna podrška (a)	.340
Planiranje (a)	.339
Upotreba supstanci (a)	.338
Religiozni koping (a)	.327
Humor	.309
Ograničenje (a)	.309
Negiranje (a)	.306
Prihvatanje (a)	.290
Hedonistička sadašnjost (a)	.284
Pozitivna prošlost (a)	.268
Negativna prošlost (a)	.213
Budućnost (a)	.090
Bihev. neangažovanje	.049
Fatalistička sadašnjost (a)	.040

a This variable not used in the analysis.

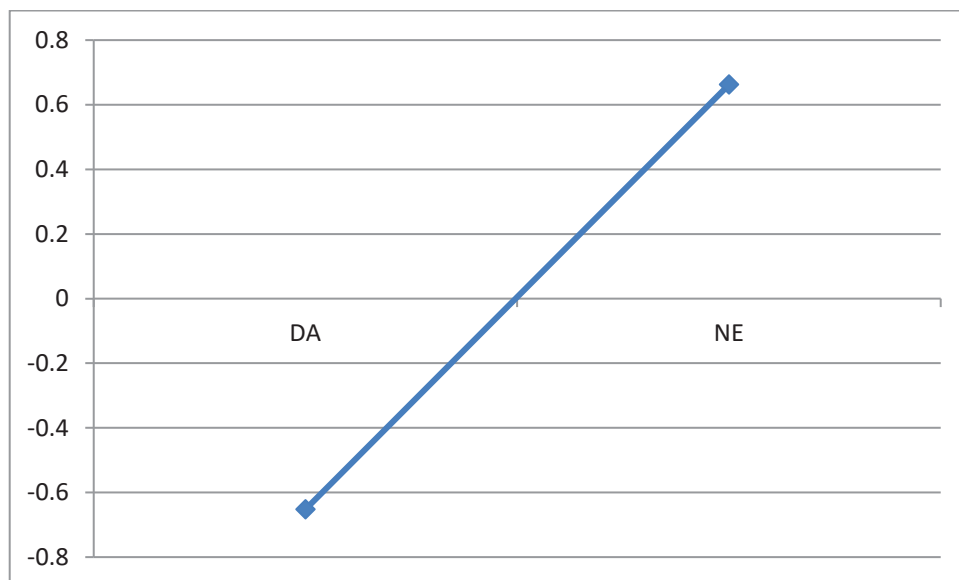
**Tabela 66:**

Grupni centroidi dobijene funkcije

Radno angažovanje	Function
	1
DA	-.652
NE	.662

**Grafikon 6:**

Udaljenost grupnih centroida na funkciji sa globalnim indeksima SCL



U opisu profila uzete su u obzir samo varijable koje grade diskriminativnu funkciju. Radno angažovani osuđenici imaju niže skorove u poređenju sa radno neangažovanim osuđencima na indeksu *GSI*, *Fokusu na emocije*, *Humoru* kao modalitetu prevazilaženja stresa i *Bihevioralnom neangažovanju*.

**Tabela 67:** Uspešnost diskriminativne funkcije u razlikovanju grupa

		Radno angažovanje	Prognozirana pripadnost grupi		Total
			DA	NE	
Original	f	DA	59	13	72
		NE	18	52	70
	%	DA	81.9	18.1	100.0
		NE	25.7	74.3	100.0
Cross- validated(a)	f	DA	57	15	72
		NE	20	50	70
	%	DA	79.2	20.8	100.0
		NE	28.6	71.4	100.0

a Cross validation is done only for those cases in the analysis. In cross validation, each case is classified by the functions derived from all cases other than that case; b 78.2% of original grouped cases correctly classified; c 75.4% of cross-validated grouped cases correctly classified.

Može se videti da je tačnost predviđanja na osnovu skupa varijabli koje grade kanoničku diskriminativnu funkciju za 2.8% manja od originalne pripadnosti grupama.

**REZULTATI DISKRIMINATIVNE KANONIČKE ANALIZE (korak po korak metod) – SA DIMENZIJAMA VREMENSKE PERSPEKTIVE, KOPING MEHANIZAMA I SA DIMENZIJAMA SCL**

**Tabela 68:**

Pokazatelji značajnosti diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

Funkcija	jedinstvena vrednost	% varijanse	kanonička korelacija	Vilksova Lambda	$\chi^2$	sig
1	.457	100.0	.560	.687	52.089	.000

Dobijena je jedna statistički značajna kanonička diskriminativna funkcija koju sačinjavaju modaliteti prevazilaženja stresa *Fokus na emocije*, *Bihevioralno neangažovanje* i dimenzija *Opsesivna kompulsivnost*.

**Tabela 69:**

Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije sa skalama SCL

	Function
	1
Fokus na emocije	.452
Bihejv. neangažovanje	-.424
Opsesivno-kompulzivni	.834

Dobijena kanonička diskriminativna funkcija može se izraziti na sledeći način: Skor diskriminativne funkcije =  $0.834 * O\_C + 0.452 * Fokus\ na\ emocije - 0.424 * Bihevioralno\ neangažovanje$ .

**Tabela 70:**

Matrica strukture funkcije sa indeksima SCL

	Function
	1
Opsesivno-kompulzivni	.878
Paranoidna ideacija (a)	.706
Anksioznost (a)	.670
Fokus na emocije	.645
Interperson.senzitivnost (a)	.637
Hostilnost (a)	.633
Somatizacija (a)	.629
Depresivnost (a)	.589
Psihoticizam (a)	.583
Fobična anksioznost (a)	.488
Supresija (a)	.420
Upotreba emoc. podrške (a)	.414
Aktivni koping (a)	.387
Ograničenje (a)	.358
Socijalna podrška (a)	.356
Mentalno neangažovanje (a)	.347
Upotreba supstanci (a)	.331
Religiozni koping (a)	.321
Pozitivna reinterpretacija (a)	.295
Planiranje (a)	.293
Pozitivna prošlost (a)	.292
Negiranje (a)	.279
Negativna prošlost (a)	.255
Prihvatanje (a)	.213
Hedonistička sadašnjost (a)	.205
Budućnost (a)	.127
Humor (a)	.063
Bihevioralno neangažovanje	.057
Fatalistička sadašnjost (a)	.034

a This variable not used in the analysis.

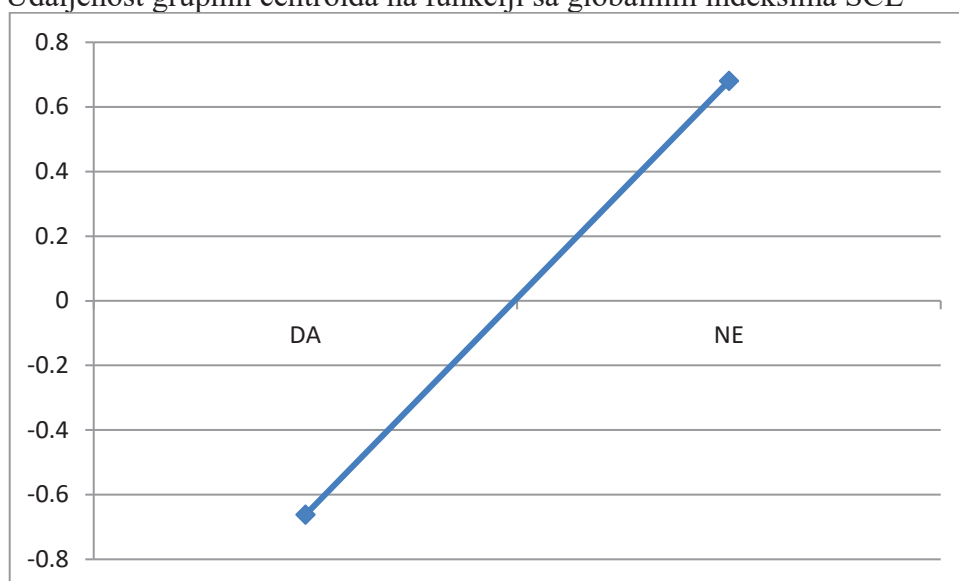
**Tabela 71:**

Grupni centriodi dobijene funkcije

Radno angažovanje	Function
	1
DA	-.662
NE	.680

**Grafikon 7:**

Udaljenost grupnih centroida na funkciji sa globalnim indeksima SCL



U opisu profila uzete su u obzir samo varijable koje grade diskriminativnu funkciju. Radno angažovani osuđenici imaju niže skorove u poređenju sa radno neangažovanim osuđenicima na *Opsesivnoj kompulziji*, *Fokusu na emocije* i *Bihevioralnom neangažovanju* kao modalitetu prevazilaženja stresa.

**Tabela 72:**

Uspešnost diskriminativne funkcije u razlikovanju grupa

		Radno angažovanje	Prognozirana pripadnost grupi		Total
			DA	NE	
Original	f	DA	59	13	72
		NE	21	49	70
	%	DA	81.9	18.1	100.0
		NE	30.0	70.0	100.0
Cross-validated	f	DA	59	13	72
		NE	22	48	70
	%	DA	81.9	18.1	100.0
		NE	31.4	68.6	100.0

b 76.1% of original grouped cases correctly classified; c 75.4% of cross-validated grouped cases correctly classified.

Poslednji model kanoničke diskriminativne funkcije tačno predviđa pripadnost grupama na osnovu informacija iz skupa varijabli koje grade funkciju samo za 0.7% slabije od originalne pripadnosti grupama.

Može se zaključiti da je u radu sa osuđenima najbolje krenuti od poslednjeg modela, a u nastavku produbljivati saznanja o njima i njihovoj veri u resocijalizaciju po odsluživanju kazne, radi pružanja podrške u pripremi za povratak u svet socijalnih normi za čije su rušenje kažnjeni.



## IV DISKUSIJA REZULTATA

Prema Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srbije (član 43), svrha izdržavanja zatvorske kazne je da „*osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela*”. Ipak, činjenica je da zatvorsko okruženje često menja život, navike i planove zatvorenika, na način koji ne doprinosi uspešnoj resocijalizaciji, kao i da dovodi do posledica koje ostaju prisutne i nakon završetka izdržavanja zatvorske kazne (Jamieson & Grounds, 2006). Osim potrebe za prilagođavanjem na novonastale okolnosti, zatvorenici se često suočavaju i sa određenim zdravstvenim, kako fizičkim tako i psihičkim odstupanjima što dovodi do potrebe za lečenjem i rehabilitacijom (Fazel & Danesh, 2002; Fazel & Lubbe, 2005; Singleton et al., 2000, prema: Mandhouj et al, 2014; Sušić i sar, 2013). Istraživanja pokazuju da kod zatvorenika često postoje psihopatološka odstupanja koja najčešće uključuju zavisnost od alkohola ili droga i/ili poremećaje ličnosti (Sušić i sar, 2013). Pored psihopatoloških odstupanja i visoke stope mentalnih poremećaja, istraživanja ukazuju i na to da su zatvorenici generalno lošeg opšteg zdravstvenog stanja (Fazel & Danesh, 2002; Fazel & Lubbe, 2005; Singleton et al., 2000, prema: Mandhouj et al., 2014).

Sam početak izdržavanja zatvorske kazne predstavlja period u kome su zatvorenici skloniji problemima sa prilagođavanjem koji se manifestuju putem različitih oblika reaktivnih stanja i stresom izazvanih poremećaja, ali mogu dovesti i do krajnje neprilagođenih oblika ponašanja poput teškog samopovređivanja (Harding & Zimmerman, 1989, prema: Farkaš i Žakman-Ban, 2006). Jedan od osnovnih zadataka psihologije u penologiji ogleda se upravo u definisanju i implementaciji individualnog pristupa koji će povećati efikasnost procesa prevaspitavanja, resocijalizacije i ponovne integracije zatvorenika u društvo. U skladu s tim, vrši se kontinuirano korigovanje kaznene politike kako bi se pronašao model koji omogućava što veću efikasnost po tom pitanju. U ovom istraživanju, akcenat je na izučavanju značaja i uloge radne angažovanosti zatvorenika i osvetljavanju veze između te angažovanosti i psiholoških stanja i mentalnog zdravlja zatvorenika.

Radna angažovanost u zatvorima predstavlja dobrovoljnu aktivnost koja, iako garantuje mesečnu nadoknadu, nije usmerena ka sticanju materijalne koristi već ima za cilj da zatvorenici stiču, održavaju ili povećavaju svoje radne navike, radne sposobnosti i stručna znanja kako bi po izlasku iz zatvora mogli što uspešnije da se integrišu u društvo. Vrsta posla određuje se prema

psihičkim i fizičkim sposobnostima koje procenjuje stručni tim Zavoda, zatim prema stručnim kvalifikacijama, izraženim željama osuđenog i prema mogućnostima Zavoda (*Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS*, član 100). Smatra se da upravo rad zatvorenika ima jednu od glavnih uloga u procesu reintegracije i rehabilitacije zatvorenika i da dovodi do revidiranja ličnih stavova zatvorenika, promene ponašanja zatvorenika, zatim do osposobljavanja za rad i život nakon izlaska iz zatvora, kao i do adekvatnijeg prilagođavanja društvenim normama.

Kroz istoriju, radna angažovanost zatvorenika prošla je kroz tri osnovne etape. Najpre, radna angažovanost služila je kao kazna. Nakon toga, rad je bio korišćen kao dopunski element kazne. Naposljetku, radna angažovanost postala je rasprostranjena u obliku u kojem je izučavamo i u ovom istraživanju – kao sredstvo u procesu resocijalizacije zatvorenika. Zbog ključne uloge koja joj se pripisuje u procesu resocijalizacije i osposobljavanja zatvorenika za vođenje normalnog i socijalno usklađenog života po izlasku iz zatvora govori se o „socijalizaciji radom” (Milutinović, 1981). Neka od postojećih istraživanja efekata rada zatvorenika pokazuju da su zatvorenici većinski zadovoljni radnom angažovanošću i da veliki broj njih smatra da će im radno iskustvo stečeno u zatvoru biti od koristi u budućnosti, po izlasku iz zatvora (Šućur i Žakman-Ban, 2005). Međutim, uprkos značaju radnog angažovanja u procesu resocijalizacije zatvorenika, primetan je manjak dostupnih istraživanja o toj temi, naročito u našoj zemlji. Iz tog razloga, cilj ovog istraživanja je upravo pokušaj da se dođe do odgovora na pitanje da li se ispitanici koji su radno angažovani razlikuju od onih koji to nisu u pogledu izraženosti određenih psiholoških varijabli; tačnije, da se odgovori na pitanje da li radna angažovanost, osim efekata koje ostvaruje na resocijalizaciju, može biti povezana i sa boljim psihičkim stanjem zatvorenika za vreme izdržavanja zatvorske kazne. Opšti ciljevi bili su usmereni na ispitivanje postojanja povezanosti između radnog angažovanja zatvorenika i izraženosti vremenskih perspektiva, strategija suočavanja sa stresom i psihopatoloških indikatora, kao i na ispitivanje razlika u izraženosti navedenih varijabli između zatvorenika koji su radno angažovani i onih koji to nisu.

### **Utvrđiti da li postoji statistički značajna povezanost između dimenzija vremenskih perspektiva i radnog angažovanja počilaca krivičnih dela.**

Dobijena je statistički značajna pozitivna korelacija između varijable radno angažovanje i vremenske perspektive *Hedonistička sadašnjost*, koja je izraženija kod zatvorenika koji **nisu radno angažovani**.

U istraživanjima, *Hedonistička sadašnjost* potvrđena je kao dominantna vremenska orijentacija kod pripadnika srpske nacionalnosti, što se može opravdati njihovim doživljajem traumatične prošlosti, anomične sadašnjosti i nesigurne budućnosti ali i tranzicija i trendova zapada (Kostić i Nedeljković, 2013).

Navedeni istraživački cilj podrazumevao je proveru postojanja statistički značajne povezanosti između dužine kazne i vremenskih perspektiva kod radno angažovanih i neangažovanih počinilaca krivičnih dela. Rezultati su pokazali da kod grupe radno angažovanih zatvorenika ne postoji statistički značajna povezanost dimenzija vremenske perspektive sa dužinom kazne na koju su osuđeni, vremenom koje je proteklo od početka izdržavanja kazne i vremenom koje je ostalo do kraja određene kazne. Sa druge strane, kod grupe zatvorenika koji nisu radno angažovani dobijena je statistički značajna pozitivna korelacija između *Fatalističke sadašnjosti* i dužine kazne na koju su osuđeni. Više vrednosti na *Fatalističkoj sadašnjosti* imaju zatvorenici koji su osuđeni na duže vremenske kazne. Ovi rezultati ukazuju na to da oni zatvorenici koji će duže vreme biti u zatvoru, u većoj meri imaju fatalistički stav prema životu i budućnosti, veruju da su bespomoćni i da spoljašnje sile kontrolišu njihov život (Boniwell & Zimbardo, 2004), a da oni sami nemaju nikakvu kontrolu nad onim što će se desiti jer je sve unapred predodređeno dok je čovek samo marioneta vlastite sudbine. Ukoliko se uzme u obzir to da uslovi u zatvoru onemogućuju donošenje većine ličnih odluka i ne podržavaju autonomnu motivaciju koja je, po rezultatima jednog istraživanja, blizu nulte vrednosti (Avila & Sanjuan, 2018), bilo bi smisleno očekivati povezanost između vremenske perspektive *Fatalistička sadašnjost* i dužine kazne kod svih zatvorenika. Međutim, zanimljiv je podatak da se statistički značajna pozitivna korelacija između vremenske perspektive *Fatalistička sadašnjost* i dužine kazne javlja samo kod ispitanika koji *nisu radno angažovani*. Dakle, oni ispitanici koji nisu radno angažovani, imaju doživljaj prepuštenosti „višim silama”, bespomoćnosti i nedostatka kontrole, dok oni koji su radno angažovani nemaju taj problem, odnosno ne osećaju se bespomoćno i smatraju da, u izvesnom stepenu i u ograničenim uslovima, imaju kontrolu nad svojim životom. Ovaj nalaz, da su zatvorenici koji nisu radno angažovani skloniji fatalističkim uverenjima, u skladu je sa nalazima istraživanja koja pokazuju da je osoba koja je sklona *Fatalističkoj sadašnjosti* sklona i odustajanju, odnosno neulaganju napora da se postigne određeni cilj, sklona odbacivanju stvarnosti i negiranju postojanja stresnih okolnosti, a karakteriše je i sklonost pasivnom suočavanju, tj. čekanju (Kostić i Nedeljković, 2013). Iako se bespomoćnost i pasivnost koje karakterišu fatalističku sadašnjost mogu očekivati na samom početku izdržavanja kazne, njihov duži boravak može da ugrozi mentalno, pa čak i fizičko zdravlje pojedinca. Prema

mišljenju Filipa Zimbarda (Nedeljković, 2012), idealan profil vremenskih perspektiva podrazumeva nisku izraženost dimenzije *Fatalistička sadašnjost*. U suprotnom, kada je izražena u većoj meri, *Fatalistička sadašnjost* prediktor je neuroticizma, nedostatka samokontrole, lične odgovornosti i otežanih međuljudskih odnosa, a povezana je i sa sklonošću ka suicidalnom razmišljanju i činu samoubistva (Nedeljković, 2012).

S obzirom na to da nije moguće uticati na promenu objektivnih okolnosti u zatvoru, određeni autori (Mefoh et al, 2015; VanHarreveld et al, 2007) smatraju da je promena lične percepcije situacije zatvorenika lakše, a pritom i delotvorno rešenje. U ovom slučaju, neophodno je raditi na promeni percepcije zatvorenika koja se tiče njihovog odnosa prema životu, sa posebnim naglaskom na fatalistička uverenja. Budući da je radno angažovanje u zatvoru na dobrovoljnoj bazi, potrebno je fokusirati se na ohrabrivanje i usmeravanje zatvorenika u pravcu prihvatanja radnog angažovanja. Na taj način, zatvorenik ne samo stiže, održava ili povećava svoje radne sposobnosti, radne navike ili stručno znanje, već utiče na poboljšanje svog mentalnog, ali i fizičkog stanja, pošto njegovi dani u zatvoru dobijaju određenu strukturu. Brojna istraživanja pokazuju da fizička aktivnost pozitivno utiče na fizičko zdravlje, uključujući i prevenciju kardiovaskularnih bolesti, dijabetesa, hipertenzije osteoporoze, gojaznosti, ali i kancera (Macera, Hootman & Sniezek, 2003; Pérez-Moreno et al., 2007; Reiner et al., 2013; Warburton et al., 2006). Pored doprinosa fizičkom zdravlju, fizička aktivnost doprinosi i poboljšanju kvaliteta života i smanjenju depresivnosti (Pérez-Moreno et al., 2007; Warburton et al., 2006). Ova dva faktora mogu biti jako važna, naročito ako uzmemo u obzir činjenicu da su rezultati ovog istraživanja pokazali da zatvorenici koji nisu radno angažovani imaju statistički značajno izraženija psihopatološka odstupanja od onih koji su radno angažovani, kao i nalaze nekih drugih istraživanja u kojima zatvorenici ocenjuju kvalitet života u zatvoru kao loš (Alzua, Rodriguez & Villa, 2010; Johnsen, Granheim & Helgesen, 2011; Kalonji et al., 2017). Pritom, tendencija da se kvalitet života u zatvoru ocenjuje kao loš zajednička je zatvorenicima iz različitih delova sveta, a samim tim i iz zatvora koji imaju različite uslove života, na primer u Južnoj Americi, Norveškoj, Kongu, itd. (Alzua et al., 2010; Johnsen et al., 2011; Kalonji et al., 2017). Objektivne zatvorske okolnosti ne mogu se promeniti, ali percepcija zatvorenika i njihov stav da su bespomoćni, sa druge strane, mogu. Na taj način, postiže se višestruko pozitivan efekat: poboljšanje fizičkog i mentalnog zdravlja, radno osposobljavanje i, što je najvažnije – socijalizacija.

## **Utvrđiti da li postoji statistički značajna povezanost između strategija prevladavanja stresa i radnog angažovanja počinitelja krivičnih dela.**

Svaki mentalni i bihevioralni napor koji se ulaže u borbu zvanu *prevladavanje stresa*, predstavlja individualni odgovor pojedinca na nametnuti zahtev spoljašnje sredine, *koping mehanizmom*, kao rezultatom subjektivne procene situacije. U utvrđivanju njihove povezanosti sa radnim angažovanjem počinitelja krivičnih dela dobijene su statistički značajne pozitivne korelacije između varijable radno angažovanje i sledećih mehanizama prevladavanja stresa: *Pozitivna reinterpretacija, Fokus na emocije, Socijalna podrška, Aktivni koping, Humor, Ograničenje, Upotreba emocionalne podrške, Upotreba supstanci, Prihvatanje, Supresija i Planiranje*. Svi koping mehanizmi su izraženiji kod grupe **radno neangažovanih zatvorenika**. Treba naglasiti da se navedeni specifični cilj istraživanja odnosio i na proveru postojanja statistički značajne povezanosti između dužine kazne i strategija prevladavanja stresa kod radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela.

Rezultati su pokazali da kod grupe radno angažovanih zatvorenika ne postoji statistički značajna povezanost strategija suočavanja sa stresom sa dužinom kazne na koju su osuđeni, vremenom koje je proteklo od početka izdržavanja kazne i vremenom koje je ostalo do kraja određene kazne. Sa druge strane, kod grupe zatvorenika koji nisu radno angažovani dobijena je jedna statistički značajna pozitivna korelacija između sklonosti upotrebi supstanci i periodom od početka kazne na koju su osuđeni. Više vrednosti na sklonosti upotrebi supstanci imaju zatvorenici koji duže borave u zatvoru. Ovi rezultati ukazuju na to da oni zatvorenici koji duže vreme borave u zatvoru, više su skloni konzumiranju psihoaktivnih supstanci kao načinu suočavanja sa stresnim situacijama. Pritom, zatvorenici koji imaju rasturene bračne zajednice (razvedeni ili udovci), kao i oni koji nikada nisu oformili bračnu zajednicu, takođe imaju veću sklonost ka upotrebi supstanci kao strategiji suočavanja sa stresom.

Ovaj podatak u skladu je sa nalazima istraživanja koja pokazuju da je veliki broj zatvorenika, u jednom istraživanju čak 57% njih, zavistan od alkohola ili droga (Sušić i sar., 2013). Sličan procenat zatvorenika koji zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance, ovaj put 50% njih, dobijen je i u istraživanju koje je sprovedeno u dva zatvora u SAD (Simpler & Langhinrichsen-Rohling, 2005). Jedno istraživanje koje je sprovedeno u Danskoj potvrdilo je da su sindromi zavisnosti veći u zatvorskoj nego u opštoj populaciji (Andersen, 2004).

Rezultati istraživanja koje je za cilj imalo ispitivanje povezanosti strategija suočavanja sa stresom sa problematičnim ponašanjem u zatvoru, pokazali su da je kršenje zatvorskih normi, gde svakako spada i upotreba psihoaktivnih supstanci, povezano sa težnjom da se drugi ljudi okrivljuju

za njihovu situaciju (Sappington, 1996, prema: Rocheleau, 2014). Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da je utvrđena povezanost između fatalističkog stava prema životu (bespomoćnost, nedostatak kontrole nad svojim životom, dejstvo „viših sila” i drugih ljudi, i sl.) sa dužinom kazne, ali samo kod zatvorenika koji nisu radno angažovani, možemo zaključiti da je ovaj nalaz potvrđen i u ovom istraživanju. Kod zatvorenika koji nisu radno angažovani, što je duža zatvorska kazna, veća je sklonost pomenutim fatalističkim uverenjima, ali i upotreba psihoaktivnih supstanci kao način da prevladaju stanje stresa.

Faktor koji statistički značajno smanjuje upotrebu psihoaktivnih supstanci, kao i drugih prekršaja povezanih sa upotrebom psihoaktivnih supstanci, jeste upravo lečenje za vreme i nakon izdržavanja zatvorske kazne (Chandler, Fletcher & Volkow, 2009). Ipak, bez obzira na ovaj podatak, statistika pokazuje da tek između jedne petine i jedne četvrtine zatvorenika koji su okarakterisani kao zavisnici od neke vrste psihoaktivnih supstanci, učestvuju u grupama samopomoći (na primer, „Anonimni alkoholičari”) dok su u zatvoru, a manje od jedne petine zatvorenika sa problemom zavisnosti biva podvrgnuto lečenju (Chandler et al., 2009). Ovaj podatak važi za Sjedinjene Američke Države, dok za zatvore u našoj zemlji ne raspolažemo zvaničnim statističkim podacima. U skladu sa tim, potrebno je omogućiti adekvatno lečenje zatvorenicima koji su skloni zloupotrebi supstanci. Važno je i pružanje psihološke pomoći podrške i osnaživanja, poput grupa samopomoći i psihoterapije. Uzimajući u obzir činjenicu da rezultati pokazuju da oni zatvorenici koji nisu u braku imaju veću sklonost ka zloupotrebi supstanci kao strategiji prevladavanja stresa, bilo bi od koristi staviti poseban akcenat na suportivnu terapiju, ali i na druge vrste terapija putem kojih bi se kod zatvorenika osnaživale druge, adaptivnije, strategije suočavanja sa stresom.

### **Utvrđiti da li postoji statistički značajna povezanost između psihopatoloških indikatora i radnog angažovanja počilaca krivičnih dela.**

Dobijene su statistički značajne pozitivne korelacije između *radnog angažovanja* i svih *psihopatoloških indikatora*, a na osnovu prikaza rezultata u prethodnom poglavlju rada, možemo zaključiti da su svi psihopatološki indikatori viši kod zatvorenika koji **nisu radno angažovani**. Imajući u vidu kompleksnost situacije ograničavanja slobode i stresogenost faktora sa kojim se suočavaju osuđenici prilikom boravka u zatvoru, logično je i zdravorazumsko i naučno očekivanje da će psihopatološka odstupanja biti izražena upravo na ovom uzorku ispitanika.

Formulisan specifični cilj podrazumevao je proveru postojanja statistički značajne povezanosti između dužine kazne i psihopatoloških indikatora kod radno angažovanih i

neangažovanih počinitelja krivičnih dela. Rezultati su pokazali da kod grupe radno angažovanih zatvorenika postoje statistički značajne povezanosti između psihopatoloških dimenzija *Interpersonalna senzitivnost*, *Anksioznost* i *Globalni skor*, sa vremenom proteklom od početka izdržavanja kazne i preostalim vremenom izdržavanja kazne. Sve korelacije su sa pozitivnim predznakom, što znači da radno angažovani zatvorenici koji su duže u zatvoru i kojima je preostalo više vremena do završetka kazne imaju veće sklonosti ka *Interpersonalnoj senzitivnosti*, *Anksioznosti* i psihološkim tegobama generalno. Sa druge strane, kod grupe zatvorenika koji nisu radno angažovani, postoje statistički značajne korelacije između vremena koje je proteklo od početka kazne i *Hostilnosti* (agresivnosti), *Paranoidnih ideacija* i *Globalnog skora PSDI*, dok je poslednji u statistički značajnoj korelaciji i sa ukupnom dužinom kazne. Sve korelacije su sa pozitivnim predznakom, što znači da zatvorenici koji nisu radno angažovani i koji su duže u zatvoru imaju veće sklonosti ka *Hostilnosti*, *Paranoidnosti* i psihološkim tegobama generalno.

Dakle, radno angažovani zatvorenici koji su duže vremena u zatvoru i koji imaju više vremena do završetka kazne skloniji su *Interpersonalnoj senzitivnosti*, *Anksioznosti* i psihološkim tegobama u celini, dok oni koji nisu radno angažovani imaju veće sklonosti ka *Hostilnosti* i *Paranoidnosti*.

*Anksioznost* je očekivana u zatvoru i predstavlja jedan od glavnih emocionalnih odgovora kod zatvorenika po dolasku u zatvor (Lester, Hamilton-Kirkwood & Jones, 2003). Promenjeni uslovi života, drugačija pravila, skup pojedinaca od kojih veliki broj ima problema sa ponašanjem, mogu činiti zatvor veoma stresnim mestom (Crewe, 2009). Veliki broj zatvorenika dolazi iz sredina sa nepovoljnim uslovima života (Walsh, 2006). Mnogi od njih su živeli u vrlo siromašnim okruženjima, nisu dovoljno obrazovani niti su bili zaposleni. Pored toga, mnogi od njih su i pre zatvora imali problema sa psihičkim zdravljem, pa čak i sa zavisnošću (Borzycki & Baldry, 2003). Po dolasku u zatvor suočavaju se sa ograničenom slobodom, smanjenom autonomijom odlučivanja, a neretko i sa nasiljem i agresivnošću (Lawrence & Andrews, 2004). Zbog svega navedenog, zatvorenici imaju problem sa smanjenim samopouzdanjem, usamljenošću, ljutnjom, strahom, stresom, ali i sa anksioznošću, pa čak i sa depresijom i to u značajnijoj meri nego što je slučaj sa opštom populacijom (Castellano & Soderstrom, 1997; Mills & Kroner, 2005). Ukoliko uzmemo u obzir sve navedeno, postaje razumljivo i zašto postoji veća sklonost ka *Anksioznosti*, *Interpersonalnoj senzitivnosti* (izražena negativna očekivanja u odnosu sa drugima i u vezi sa percepcijom sopstvene ličnosti od drugih), ali i psihološkim tegobama generalno uzimajući, kod zatvorenika.

Za razliku od onih koji su radno angažovani i koje muče anksioznost i nepoverenje u druge ljude, oni koji nisu radno angažovani suočavaju se sa, uslovno rečeno, težim psihopatološkim odstupanjima poput *Paranoidnosti* i *Hostilnosti* (agresivnost, razdražljivost, srdžba, ogorčenost).

Brojna istraživanja potvrdila su rasprostranjenost agresivnosti i impulsivnosti u populaciji zatvorenika (Barrat, Stanford & Felthous, 1997; Dolan & Anderson, 2002; Edens, 2009; Prentky et al., 1995). Sama agresivnost često ima korene u pojačanoj razdražljivosti koja je karakteristična za zatvorske uslove. Određeni autori su eksperimentima potvrdili postojanje visokih nivoa buke koja direktno utiče na nivo razdražljivosti i prisustvo ljutnje kod zatvorenika (Gusten, 1977; Wacquant, 2002). O tesnoj vezi između emocije ljutnje i agresivnih ponašanja govore i istraživanja u kojima su analizirani napadi među samim zatvorenicima, ali napadi zatvorenika na čuvaru (Lahm, 2008; Tartaro & Levy, 2007), kao i istraživanja u kojima je analizirana eskalacija agresivnosti i kriminala u zatvoru (Chemtob et al., 1997; Novaco & Chemtob, 1998). Navedena istraživanja potvrdila su tesnu povezanost ovih agresivnih ponašanja i osećanja ljutnje koja inicira agresivni akt.

Pored autora koji agresivnost objašnjavaju prisustvom ekstremnih situacionih faktora karakterističnih za zatvorske uslove, postoje i autori koji govore o tome da predispozicija za agresivnost nastaje mnogo ranije. Brojni autori ističu značaj ranih traumatičnih iskustava za razvoj delinkvencije i agresivnosti (Dutton & Hart, 1992; Sarchiapone et al., 2009; Weeks & Widom, 1998; Widom, 1989). Određeni autori idu korak dalje, pa tvrde da jedna vrsta agresivnosti, impulsivnost, može imati naslednu osnovu i to u iznosu od 44% do čak 72% (Coccaro et al., 1997; Seroczynski, Bergeman & Coccaro, 1999). Kao spoj dva stava, jednog koji naglašava uticaj situacije i drugog koji naglašava uticaj nasleđa, nastao je model koji govori o interakciji situacije i nasleđa i ističe važnost oba faktora u objašnjavanju nastanka agresivnosti i antisocijalnog ponašanja (Moffett, 2005).

Osim agresivnosti, istraživanja potvrđuju i prisustvo paranoidnosti kod zatvorenika (Wood & Dennard, 2017). Rasvetljavajući uzročno-posledičnu vezu između paranoidnosti, anksioznosti i agresivnog ponašanja, određeni autori govore o postojanju začaranog kruga koji počinje paranojom, ona potom dovodi do anksioznosti, anksioznost dovodi do anticipacije opasnosti, to za posledicu ima pogrešno tumačenje tuđeg ponašanja kao opasnog ili ugrožavajućeg, što na kraju može dovesti do agresivnog ponašanja, čak i kada opasnost realno nije bila prisutna (Freeman et al., 2013; Gilbert et al., 2005; O’Kane & Bentall, 2000).



### **Utvrđiti da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori dimenzija vremenskih perspektiva.**

Modelom je moguće objasniti 19,3% varijanse u *Negativnoj prošlosti*. Kao statistički značajni prediktori ove vremenske perspektive izdvojili su se *Interpersonalna senzitivnost* i *Depresivnost*. Psihopatološki indikator *Interpersonalna senzitivnost* ima negativan predznak, a depresivnost pozitivan. To znači da ispitanici koji imaju više skorove na *Interpersonalnoj senzitivnosti* imaju niže skorove na dimenziji *Negativna prošlost*, dok ispitanici koji imaju veću sklonost *Depresiji*, orijentisani su u većoj meri ka pomenutoj dimenziji vremenskih perspektiva.

Kada je o *Pozitivnoj prošlosti* reč, modelom je moguće objasniti 22,7% varijanse u ovoj dimenziji vremenske perspektive, a ostali značajni prediktori u ovom modelu su *Anksioznost*, *Hostilnost*, *Fobična anksioznost* i *Psihoticizam*. Viši skorovi na *Anksioznosti* i *Psihoticizmu*, kao i niži skorovi na *Hostilnosti* i *Fobiji* doprinose višim skorovima na dimenziji *Pozitivna prošlost*.

Modelom je moguće objasniti 19,5% varijanse *Hedonističke sadašnjosti*. Značajni prediktori koji su izdvojeni: *Interpersonalna senzitivnost*, *Fobična anksioznost* i *Paranoidna ideacija* ukazuju na to da niži skorovi na *Interpersonalnoj senzitivnosti* i *Fobičnoj anksioznosti*, i viši skorovi na *Paranoidnoj ideaciji* doprinose višim skorovima na dimenziji *Hedonistička sadašnjost*.

Rezultati su pokazali da nijedna dimenzija psihopatoloških odstupanja nije statistički značajan prediktor vremenskih dimenzija *Fatalistička sadašnjost* i *Budućnost*. Takođe, rezultati su pokazali da ni model u celini, sačinjen od dimenzija psihopatoloških indikatora, ne predviđa statistički značajno vremenske perspektive *Fatalistička sadašnjost* i *Budućnost*.

### **Utvrđiti da li su psihopatološka odstupanja statistički značajni prediktori strategija prevladavanja stresa.**

Kao značajni prediktori izdvajaju se *Opsesivna kompulzivnost* i *Paranoidna ideacija*. Viši skorovi na ovim dimenzijama podrazumevaju i više skorove na *Pozitivnoj reinterpetaciji*, u kojoj je ovim modelom moguće objasniti 19,6% varijanse.

Kada je reč o *Mentalnom neangažovanju*, modelom je moguće objasniti 19,9% varijanse u ovom kriterijumu. Međutim, nijedan prediktor psihopatoloških odstupanja nije samostalno statistički značajan u predviđanju ove dimenzije prevladavanja stresa.

Modelom je moguće objasniti 44% varijanse u *Fokusu na emocije*, pri čemu su značajni prediktori *Opsesivna kompulzivnost* i *Paranoidna ideacija*, gde viši skorovi na ovim dvema dimenzijama odgovaraju višim skorovima na dimenziji *Fokus na emocije*.

Psihopatološka odlika *Paranoidna ideacija* je jedini pojedinačno značajan prediktor dimenzije *Socijalna podrška*: viši skorovi na ovoj psihopatološkoj karakteristici odgovaraju višim skorovima na dimenziji *Socijalna podrška*. Modelom je moguće objasniti 21,7% varijanse ove dimenzije prevladavanja stresa.

Značajni prediktori strategije prevladavanja stresa *Aktivni koping* su *Anksioznost* i *Paranoidna ideacija*, pri čemu niži skorovi na *Anksioznosti* i viši na *Paranoidnoj ideaciji* odgovaraju višim skorovima na dimenziji *Aktivni koping* kao načinu prevazilaženja stresa. Model objašnjava 28,9% varijanse u *Aktivnom koping*u.

Negiranje kao dimenzija prevladavanja stresa ima značajnog prediktora u strategiji *Interpersonalna senzitivnost*; niže vrednosti *Interpersonalne senzitivnosti* prate viši skorovi na *Negiranju* kao načinu prevazilaženja stresa. Modelom je moguće objasniti 28,7% varijanse u kriterijumu.

Nema pojedinačno značajnih prediktora u modelu kojim je moguće objasniti 14,2% varijanse u kriterijumu *Religiozni koping*; regresioni model sa psihopatološkim odlikama zatvorenika nije statistički značajan u predikciji *Humora* kao modaliteta prevazilaženja stresa.

Modelom je moguće objasniti 21,6% varijanse u kriterijumu *Bihevioralno neangažovanje*. Jedini statistički značajan prediktor je *Fobična anksioznost*, pri čemu viši skorovi na ovom prediktoru odgovaraju višim skorovima na *Bihevioralnom neangažovanju*.

Regresioni model potencijalno objašnjava 34,5% varijanse u kriterijumu *Ograničenje*, sa *Opsesivnom kompulzivnošću*, *Anksioznošću* i *Paranoidnom ideacijom* kao značajnim prediktorima: više vrednosti na *Opsesivnoj kompulziji* i *Paranoidnoj ideaciji* i niži skorovi na *Anksioznosti* odgovaraju višim skorovima na modalitetu prevazilaženja stresa *Ograničenje*.

Značajni prediktori *Upotrebe emocionalne podrške* su *Somatizacija*, *Opsesivna kompulzivnost* i *Paranoidna ideacija*. Niži skorovi na *Somatizaciji* i viši na *Opsesivnoj kompulziji* i *Paranoidnosti* odgovaraju višim skorovima na sklonosti ka *Upotrebi emocionalne podrške*. Modelom je moguće objasniti 31,2 % varijanse u *Upotrebi emocionalne podrške*.

Modelom je moguće objasniti 27,8% varijanse u *Upotrebi supstanci* kao načinu reagovanja na stres. Međutim, treba naglasiti da je jedini značajan prediktor u ovom modelu *Hostilnost*; ispitanici sa višim vrednostima *Hostilnosti* imaju i više skorove na modalitetu prevazilaženja stresa *Upotreba supstanci*.

Kada je reč o *Prihvatanju* kao načinu reagovanja na stres, značajni prediktori u ovom modelu su *Anksioznost* i *Paranoidnost*, gde niži skorovi na *Anksioznosti* i viši na *Paranoidnoj ideaciji* odgovaraju višim skorovima na dimenziji *Prihvatanje*. Modelom je moguće objasniti 27,8% varijanse u kriterijumu.

Modelom je moguće objasniti i 40,7% varijanse u *Supresiji* kao načinu reagovanja na stres. Značajni prediktori u ovom regresionom modelu su *Opsesivna kompulzija*, *Paranoidna ideacija* i *Psihoticizam*. Više skorove na *Opsesivnoj kompulziji* i *Paranoidnoj ideaciji* a niže skorove na psihopatološkoj dimenziji *Psihoticizam* imaju zatvorenici sa izraženijom *Supresijom* kao dominantnim koping mehanizmom.

Jedini značajan prediktor *Planiranja* kao načina reagovanja na stres u ovom regresionom modelu je *Paranoidna ideacija*. Osuđenici sa višim vrednostima *Paranoidne ideacije* imaju više skorove na dimenziji prevladavanja stresa *Planiranje*. Model objašnjava 28,6% varijanse u kriterijumu.

### **Utvrđiti da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela u pogledu psihopatoloških indikatora.**

Ovaj specifični cilj odnosio se na proveru postojanja statistički značajnih razlika u pogledu izraženosti psihopatoloških odstupanja između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela. Dobijene su statistički značajne razlike između radno angažovanih i radno neangažovanih osuđenika na svim dimenzijama instrumenta SCL-90-R, kao i na opštim indeksima, ali na ovom mestu treba naglasiti da su sve dimenzije i indeksi izraženiji kod grupe koja nije radno angažovana.

Rezultati pokazuju statistički značajne razlike između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela u izraženosti svih psihopatoloških odstupanja. Posebno treba istaći činjenicu da su psihopatološka odstupanja češća kod počinitelja krivičnih dela koji nisu radno angažovani! To znači da su oni zatvorenici koji nisu bili radno angažovani imali više skorove na svim psihopatološkim odstupanjima. Tako su zatvorenici koji nisu radno angažovani u statistički značajno većoj meri skloniji *Somatizaciji*, *Opsesivno-kompulsivnim* simptomima, *Interpersonalnoj senzitivnosti*, *Depresivnosti*, *Anksioznosti*, *Hostilnosti* (to jest agresivnosti), *Fobičnoj anksioznosti*, *Paranoidnoj ideaciji* i *Psihoticizmu*.

Da zatvor može biti veoma stresno mesto, potvrđeno je i brojnim istraživanjima koja pokazuju da zatvorenici imaju više psihičkih tegoba u poređenju sa opštom populacijom

(Castellano & Soderstrom, 1997; Crewe, 2009; Mills & Kroner, 2005). U odnosu na opštu populaciju, zatvorenici su u većoj meri skloni stresu, depresivnosti, anksioznosti, ljutnji i strahu (Castellano & Soderstrom, 1997; Lester, Hamilton-Kirkwood & Jones, 2003; Mills & Kroner, 2005). Takođe, važno je istaći i to da je jedno istraživanje pokazalo da anksioznost kod zatvorenika nije registrovana po dolasku u zatvor, već kasnije (Lester et al., 2003). U skladu sa tim je i nalaz do kojeg su došli Kuper i Livingston (Cooper & Livingston, 1991), a koji pokazuje da je depresivnost zatvorenika generalno visoka, dok je kod nekoliko njih (na uzorku od 50 zatvorenika) prisutna teška klinička depresija.

Određena istraživanja pokazuju da je ljutnja dominantan emocionalni odgovor kod zatvorenika pri dolasku u zatvor (Gusten, 1977; Wacquant, 2002). Ovo pripisuju specifičnim zatvorskim uslovima, dok rezultati drugih istraživanja pokazuju da je upravo ljutnja u korelaciji sa agresivnim i kriminalnim ponašanjima u zatvoru (Chemtob et al, 1997; Novaco & Chemtob, 1998).

Istraživanja takođe ukazuju i na povišen nivo *Paranoidnosti* kod zatvorenika, kao i na to da upravo paranoidna ideacija dovodi do anksioznosti, anticipacije opasnosti i nasilnog ponašanja, čak i kada opasnost nije realno prisutna (Freeman et al., 2013; Gilbert et al., 2005; O’Kane & Bentall, 2000; Wood & Dennard, 2017). Paranoidnost, anticipacija opasnosti i anksioznost, mogu da objasne i povišenu paranoidnu senzitivnost koja podrazumeva izražena negativna očekivanja u odnosu sa drugima i u vezi sa percepcijom sopstvene ličnosti od drugih, kao i veću sklonost fobijama.

Na osnovu navedenih istraživanja jasno se može uočiti povišena izraženost psihopatoloških odstupanja kod zatvorenika. Međutim, ono što u prethodnim, nama dostupnim, istraživanjima nije proveravano, tiče se odnosa između psihopatoloških odstupanja i radne angažovanosti zatvorenika. Tačnije, nije proveravano da li ima razlika u izraženosti psihopatoloških odstupanja između zatvorenika koji su radno angažovani i zatvorenika koji nisu radno angažovani. Nalaz da su sva psihopatološka odstupanja statistički značajno izraženija kod zatvorenika koji nisu radno angažovani delimično se može objasniti nalazima istraživanja koji pokazuju da fizička aktivnost smanjuje depresivnost i poboljšava kvalitet života (Pérez-Moreno et al., 2007).

**Utvrđiti da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela u pogledu dimenzija vremenskih perspektiva.**

Cilj istraživanja koji je definisan na ovaj način, odnosi se na proveru postojanja statistički značajnih razlika u pogledu izraženosti vremenskih perspektiva između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela.

Najpre, važno je istaći poredak izraženosti vremenskih perspektiva kod ispitanika različite radne angažovanosti. Kod ispitanika koji su radno angažovani, najizraženija je vremenska perspektiva *Budućnost*, zatim slede *Pozitivna prošlost* i *Hedonistička sadašnjost*, pa *Negativna prošlost* i, na kraju, najslabije je izražena vremenska perspektiva *Fatalistička sadašnjost*. Sa druge strane, kod ispitanika koji nisu radno angažovani, najizraženije su *Budućnost* i *Pozitivna prošlost* koje imaju gotovo identičan skor, zatim sledi *Hedonistička sadašnjost*, potom sledi *Negativna prošlost* i, na kraju, kao najslabije izražena *Fatalistička sadašnjost*. *Hedonistička sadašnjost*, *Negativna prošlost* i *Fatalistička sadašnjost* brojčano su veće nego kod zatvorenika koji nisu radno angažovani. Međutim, rezultati su pokazali da između zatvorenika koji su radno angažovani i onih koji nisu postoji statistički značajna razlika jedino u izraženosti vremenske perspektive *Hedonistička sadašnjost*. Vrednosti na perspektivama *Negativna prošlost* i *Fatalistička sadašnjost*, iako brojčano veće, ipak nisu statistički značajne. Više vrednosti na varijabli *Hedonistička sadašnjost* imaju oni zatvorenici koji nisu radno angažovani, što znači da su oni u većoj meri usmereni na uživanje u sadašnjosti i trenutna zadovoljstva. Na prvi pogled, uživanje u sadašnjosti i trenutnim zadovoljstvima može se učiniti nespojivim sa zatvorskim okruženjem.

Pored trenutnog uživanja, za osobe kod kojih dominira hedonistički odnos prema sadašnjosti vezuje se i nebriga o budućnosti, ali i impulsivnost, kreativnost, radoznalost, neodgovornost prema obavezama, društvenost, sklonost ka rizičnom ponašanju i podložnost bolestima zavisnosti (Kostić i Nedeljković, 2013; Zimbardo & Boyd, 1999). Ove osobe, takođe, vole aktivnosti visokog intenziteta, tragaju za uzbuđenjima, otvorene su za nova prijateljstva, ne razmišljaju o posledicama ponašanja, niti o mogućim nepredvidivim situacijama (Anić i Osmanović, 2014). U tom kontekstu, veća izraženost *Hedonističke sadašnjosti* kod ispitanika koji nisu radno angažovani deluje smislenije. Ne razmišljajući o budućnosti, ne ulažu svoje vreme u radne aktivnosti, odnosno u stručna usavršavanja i sticanje i održavanje radnih navika. Umesto toga, svoje vreme provode na drugačiji način, baveći se onim aktivnostima kojima oni žele i koje su im dostupne u zatvorskim uslovima. Drugim rečima, pokušavaju da u što većoj meri budu zadovoljni u sadašnjem trenutku. Iako je njihova sadašnjost drugačija u odnosu na svakodnevicu van zatvora, određena istraživanja pokazuju da je i u zatvorskim uslovima prisutan potencijal

zatvorenika da dožive opšti nivo zadovoljstva i pored podrazumevanog, ponekad preplavljujućeg nezadovoljstva životom u zatvorskim uslovima (Diener et al., 2015). Sa druge strane, radna aktivnost u zatvoru je ipak bliža mentalnom stavu koji karakteriše orijentisanost na budućnost. Mnogi zatvorenici biraju da budu radno angažovani kako bi se stručno usavršili za neki posao, stekli praktična iskustva, radili na sticanju ili održavanju radnih navika, a sve sa ciljem da nakon izlaska iz zatvora imaju što više iskustva i znanja kako bi lakše mogli da pronađu posao. Pored toga, ne treba zanemariti ni to da veliki deo zatvorenika bira radnu angažovanost kako bi im vreme koje provode u zatvorskim uslovima prošlo brže i smislenije, kako bi bili zauzeti poslom i kako bi mogli da skrenu misli sa trenutnih okolnosti u kojima se nalaze. Sve se to ne može povezati sa *Hedonističkom sadašnjošću* koja negira planove za budućnost i fokusira se na trenutna uživanja. Iz tog ugla, podatak da je hedonistički odnos prema sadašnjosti izraženiji kod zatvorenika koji nisu radno angažovani deluje očekivano.

Osim toga, u ovom istraživanju potvrđen je i podatak da ove osobe karakteriše sklonost ka rizičnom ponašanju i podložnost bolestima zavisnosti. U nastavku će biti diskutovan podatak koji je pokazao da zatvorenici koji nisu radno angažovani u većoj meri pribegavaju korišćenju psihoaktivnih supstanci kao načinu suočavanja sa stresom.

Ipak, ostaje otvoreno pitanje koje se tiče postojanosti vremenskih perspektiva u različitim okolnostima. Autori Bonivel i Zimbardo (Boniwell & Zimbardo, 2004) tvrde da postoji mogućnost promene dominantne vremenske perspektive, to jest da postoji fleksibilnost u pogledu prilagođavanja i to nazivaju uravnoteženom vremenskom perspektivom. U skladu sa tim, ostaje otvoreno pitanje da li je ovakav odnos između vremenskih perspektiva koji je dobijen u ovom istraživanju bio prisutan i pre dolaska u zatvor ili je u zatvoru došlo do prilagođavanja i izmene odnosa između vremenskih perspektiva. Ovo pitanje zavređuje posebnu pažnju i dodatne, longitudinalne, analize kojima bi zatvorenici bili praćeni neposredno pred dolazak u zatvor (ukoliko postoji mogućnost za tako nešto), zatim u različitim vremenskim periodima u zatvoru (neposredno pred dolazak u zatvor, pred kraj izdržavanja zatvorske kazne) ali i nakon izlaska iz zatvora. Takve analize omogućile bi nam detaljniji uvid u odnos između vremenskih perspektiva, vremena provedenog u zatvoru i radne angažovanosti zatvorenika.

## **Utvrđiti da li postoji statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela u pogledu strategija prevladavanja stresa.**

Cilj istraživanja koji podrazumeva proveru postojanja statistički značajnih razlika u pogledu izraženosti strategija prevladavanja stresa između radno angažovanih i neangažovanih počinitelja krivičnih dela.

Rezultati su pokazali da između zatvorenika koji su radno angažovani i onih koji nisu postoji statistički značajna razlika u izraženosti sledećih strategija: *Pozitivna reinterpetacija, Fokus na emocije, Socijalna podrška, Aktivni koping, Humor, Ograničenje, Upotreba emocionalne podrške, Upotreba supstanci, Prihvatanje, Supresija i Planiranje*. Sve strategije su izraženije kod grupe koja nije radno angažovana.

Ovi nalazi mogu delovati protivurečno, a takvim se mogu nazvati i nalazi drugih istraživanja koja su se bavila strategijama suočavanja sa stresom kod zatvorenika (Avila & Sanjuan, 2018; Cooper & Livingstone, 2001; Davoodi & Ghahari, 2017; Gullone et al., 2000; McCrae, 1984; Mohino, Kirchner & Forns, 2004; Zamble & Porporino, 1988).

Poseban izazov predstavlja pokušaj da se objasne razlike u izraženosti strategija suočavanja sa stresom između zatvorenika koji su radno angažovani i onih koji to nisu, ako se uzme u obzir da među dostupnim istraživanjima nisu pronađena ona koja su se bavila tom tematikom. Postoje istraživanja koja proučavaju razlike u izraženosti strategija suočavanja sa stresom između mladih i starijih zatvorenika, između zatvorenika različitih intelektualnih sposobnosti, između zatvorenika iz različitih tipova zatvora (zatvoreni, poluotvoreni, otvoreni), različite dužine kazne, pa čak i između zatvorenika različite veroispovesti (Mohino et al., 2004; Reed et al., 2009; Rocheleau, 2014). Rezultati navedenih istraživanja su prilično nedosledni, u nekim segmentima čak i protivurečni, kao i u ovom istraživanju. Rezultati ovog istraživanja pokazali su najpre da zatvorenici koji nisu radno angažovani imaju veću sklonost ka *Fatalističkoj sadašnjosti*, a potom su pokazali i da su oni skloniji *Pozitivnoj reinterpetaciji* i aktivnom suočavanju sa problemima, od onih koji jesu radno angažovani. Ovu, ali i još neke nedoslednosti, može objasniti zaključak koji su izveli Zamble i Porporino (Zamble & Porporino, 1988; 1990). Oni su pošli od pretpostavke da zatvorske okolnosti utiču na razvoj maladaptivnih stilova suočavanja sa stresom, da bi nakon opsežnih intervjua o životnim problemima i načinima njihovog rešavanja došli do zaključka da se strategije suočavanja sa stresom u zatvoru nisu promenile u odnosu na prvobitne, odnosno one koje su korišćene van zatvora. Do sličnih nalaza dolaze i Simpler i Langhinrichsen-Rohling (Simpler & Langhinrichsen-Rohling, 2005) koji zaključuju da primarne

strategije suočavanja sa stresom kod zatvorenika, čak i kada su neadekvatne, ostaju nepromenjene uprkos značajnim životnim promenama koje prate boravak u zatvoru.

Ipak, s obzirom na to da su uslovi u zatvoru drugačiji i da zahtevaju izvesna prilagođavanja, predlažu se različite strategije suočavanja sa stresom za koje se smatra da će imati značajnog efekta u zatvorskim uslovima (Cooper & Berwick, 2001; Howells et al., 2004; Liebling & Maruna, 2005; Wagner et al., 1999). Ove strategije, pre svega, uključuju fizičku aktivnost i edukacione programe (Baron & Richardson, 1994; Garland, 1996). I jedno i drugo obuhvaćeno je radnom angažovanošću zatvorenika u srpskim zatvorima. Osim samog rada, zatvorenici imaju priliku i da završe određene kurseve i obuke i da nakon toga stiču praktična znanja na poslovima za koje su se obučavali. Dakle, preduslov oličen u vidu postojanja mogućnosti za edukacijom i radom je ispunjen. Drugi korak bi trebalo da bude usmeren prema ohrabrivanju radnika da se aktivno suočavaju sa stresnim okolnostima, da se u skladu sa svojim interesovanjima podvrgnu različitim prekvalifikacijama i usavršavanju, a zatim radu i planiranju budućnosti van zatvora. Na taj način će aktivno raditi na očuvanju ne samo svog mentalnog, već i fizičkog zdravlja. Pored edukacija i fizičke aktivnosti, pokazalo se da čak i slušanje opuštajuće muzike smanjuje anksioznost i ljutnju kod zatvorenika (Labbe et al., 2007).

### **Povezanost vremenskih perspektiva i strategija suočavanja sa stresom kod radno angažovanih i neangažovanih zatvorenika.**

Rezultati su pokazali da kod grupe radno angažovanih zatvorenika postoji mnogo više statistički značajnih korelacija između vremenskih perspektiva i strategija suočavanja sa stresom. Kod **radno angažovanih zatvorenika**, *Negativna prošlost* je u statistički značajnoj korelaciji sa sledećim strategijama suočavanja sa stresom: *Pozitivna reinterpretacija*, *Aktivni koping*, *Negiranje*, *Prihvatanje*, *Mentalno neangažovanje*, *Socijalna podrška*, *Religioznost*, *Upotreba emocionalne podrške*, *Fokus na emocije*, *Bihejvioralno neangažovanje* i *Ograničenje*. Sve korelacije su sa pozitivnim predznakom. Najjače su korelacije sa strategijama *Fokus na emocije*, *Bihejvioralno neangažovanje* i *Ograničenje*. Od ukupno šesnaest strategija suočavanja sa stresom koje su obuhvaćene u ovom istraživanju, *Negativna prošlost* statistički značajno korelira sa čak jedanaest. To znači da su kod onih ispitanika koji imaju izraženiju vremensku perspektivu *Negativna prošlost* u većoj meri prisutne nabrojane strategije suočavanja sa stresom.

*Pozitivna prošlost* je u statistički značajnoj i pozitivnoj korelaciji sa osam strategija suočavanja sa stresom, i to sa: *Bihejvioralnim* i *Mentalnim neangažovanjem*, *Socijalnom*



*podrškom, Negiranjem, Religioznošću, Ograničenjem, Upotrebom emocionalne podrške i Fokusom na emocije.* Najizraženije korelacije su sa strategijama *Fokus na emocije, Religioznost i Upotreba emocionalne podrške.* Za razliku od *Negativne prošlosti*, kod *Pozitivne prošlosti* izostaju statistički značajne korelacije sa *Pozitivnom reinterpretacijom, Aktivnim suočavanjem* (aktivni koping) i *Prihvatanjem.*

*Fatalistička sadašnjost* je u statistički značajnoj i pozitivnoj korelaciji sa sledećim strategijama: *Negiranje, Bihejvioralno i Mentalno neangažovanje, Upotreba emocionalne podrške,* a najjača povezanost je sa strategijom *Religioznost* kao načinom suočavanja sa stresom. Podsećanja radi, *fatalistički stav* prema životu sadrži verovanje osobe da je bespomoćna i da spoljašnje sile kontrolišu njen život, pa je osoba zbog takvih uverenja sklona i odustajanju, odnosno neulaganju napora da postigne određeni cilj, sklona je odbacivanju stvarnosti i negiranju postojanja stresnih okolnosti, a karakteriše je i sklonost pasivnom suočavanju, tj. čekanju (Boniwell & Zimbardo, 2004; Kostić i Nedeljković, 2013). Dobijeni rezultati u potpunosti su u skladu sa teorijskim očekivanjima jer su se i negiranje i neangažovanje (i bihejvioralno i mentalno) pokazali statistički značajno povezanim sa vremenskom perspektivom *Fatalistička sadašnjost.* Najjača korelacija ove vremenske perspektive je sa *Religioznošću* kao načinom suočavanja sa stresom, i taj nalaz u skladu je sa podatkom da je za ljude koji su skloni *Fatalističkoj sadašnjosti* karakteristična sklonost ka pasivnom suočavanju. Okretanje religiji karakteriše traženje utehe i spasa u veri i Bogu, a to je u potpunosti u skladu sa verovanjem koje se vezuje za *Fatalističku sadašnjost* i po kome spoljašnje sile kontrolišu život osobe.

*Hedonistička sadašnjost* statistički značajno korelira sa sledećim strategijama: *Socijalna podrška, Negiranje, Religioznost, Ograničenje, Upotreba supstanci, Fokus na emocije, Bihejvioralno neangažovanje,* a najjača korelacija je sa strategijom *Mentalno neangažovanje.* Sve korelacije su sa pozitivnim predznakom. Korelacije sa strategijama *Negiranje, Ograničenje, Bihejvioralno i Mentalno neangažovanje* u potpunosti su u skladu sa neodgovornošću prema obavezama koja se povezuje sa *Hedonizmom sadašnjosti* (Kostić i Nedeljković, 2013; Zimbardo & Boyd, 1999). *Upotreba supstanci* kao strategija suočavanja sa stresom u potpunosti je u skladu sa sklonošću ka rizičnom ponašanju, traganjem za uzbuđenjima i težnjom ka trenutnom zadovoljstvu bez razmišljanja o posledicama koje se takođe smatraju karakteristikama vremenske perspektive *Hedonistička sadašnjost* (Anić i Osmanović, 2014; Kostić i Nedeljković, 2013; Zimbardo & Boyd, 1999).

Vremenska perspektiva *Budućnost* nije u statistički značajnoj korelaciji ni sa jednom strategijom suočavanja sa stresom na poduzorku zatvorenika koji su radno angažovani.

Kod zatvorenika koji **nisu radno angažovani**, *Negativna prošlost* nije u statistički značajnoj korelaciji ni sa jednom strategijom suočavanja sa stresom, dok je *Pozitivna prošlost* u statistički značajnoj i pozitivnoj korelaciji sa sledećim strategijama: *Fokus na emocije*, *Upotreba supstanci* i *Supresija*. Ovi nalazi su kontradiktorni jer *Fokus na emocije* podrazumeva njihovo izražavanje u pokušaju da se dođe do emocionalnog pražnjenja, dakle predstavlja način suočavanja sa stresom delovanjem na emotivni aspekt. *Supresija* podrazumeva zapostavljanje svih drugih aktivnosti zarad aktivnog fokusiranja na stresnu situaciju sa ciljem njenog prevladavanja, tj. označava mobilisanje svih aktivnosti i pažnje na stresnu situaciju i njeno prevazilaženje, dok, sa druge strane, *Upotreba supstanci* predstavlja neku vrstu bekstva od problema i stresova. Pritom, radi se o bekstvu koje nije bukvalno i kojim se problem ne rešava, već se samo produbljuje. Dakle, sa jedne strane imamo *Fokus na emocije* i *Supresiju* koje po definiciji predstavljaju pristupanje stresoru kroz emocije i akcije, a sa druge strane imamo *Upotrebu supstanci* koja predstavlja neku vrstu bekstva i ignorisanja problema.

*Hedonistička sadašnjost* je u statistički značajnoj i pozitivnoj korelaciji sa sledećim strategijama: *Upotreba supstanci*, *Prihvatanje*, *Planiranje* i *Humor*. Veza između *Upotrebe supstanci* i *hedonističkog stava prema sadašnjosti* je prilično jasna. Kao što je već navedeno, ovu orijentaciju prema sadašnjosti karakteriše sklonost ka rizičnom ponašanju, traganje za uzbuđenjima i težnja ka trenutnom zadovoljstvu bez razmišljanja o budućim posledicama (Anić i Osmanović, 2014; Kostić i Nedeljković, 2013; Zimbardo & Boyd, 1999). *Prihvatanje*, na prvi pogled, možda nije strategija za koju bi se očekivalo da bude povezana sa *Hedonističkom sadašnjošću*. Međutim, da bi osoba uopšte mogla da se prepusti uživanju u sadašnjim doživljajima, čini se da mora prethodno da prihvati da se situacija u kojoj se nalazi realno događa i da se pomiri sa tim, a da tek nakon toga pokuša da iz datih okolnosti izvuče maksimum. Blisko sa ovim, povezana je i strategija suočavanja sa stresom putem *Humora*. Ova strategija, po definiciji, predstavlja zbijanje šala na račun stresora ili traženje komičnih elemenata u situaciji koja je izazvala stresnu reakciju i mehanizam prevladavanja. Da bi osoba uopšte bila sposobna da se šali na račun situacije u kojoj se nalazi i koja je stresna, najpre mora da je prihvati i da se „pomiri” sa tim. Tek kada je istinski prihvati, moći će i da se šali na račun toga. Humor u ovoj situaciji ima dvostruku funkciju: borba sa stresom i pokušaj da se realnost učini lepšom, zanimljivijom ili makar podnošljivijom. Osim toga, u statistički značajnoj vezi sa *Hedonističkom sadašnjošću* je i planiranje koje bi, makar po definiciji, trebalo da bude povezano sa vremenskom perspektivom *Budućnost*. *Planiranje* podrazumeva razmišljanje o mogućnostima suočavanja sa stresom, kao i planiranje prevazilaženja i preduzimanje adekvatnih akcija u tom smeru. Ipak, ostaje otvoreno

pitanje koliko se kod osoba sa izraženom *hedonističkom orijentacijom prema sadašnjosti* ovaj krug zatvara akcijom, a koliko se zadržava na samom razmišljanju.

*Fatalistička sadašnjost* je u statistički značajnoj korelaciji samo sa *Planiranjem*. Ova korelacija je negativna. To znači da zatvorenici kod kojih je *fatalistički stav prema sadašnjosti* izraženiji, manje razmišljaju o potencijalnom načinu suočavanja sa stresom i pokušaju da reše problem koji postoji. Ovaj rezultat u potpunosti je u skladu sa podatkom da je za *Fatalističku sadašnjost* karakterističan stav bespomoćnosti, prepuštanja, odbacivanja stvarnosti, negiranja stresne situacije, a samim tim i pasivnosti (Boniwell & Zimbardo, 2004; Kostić i Nedeljković, 2013).

Vremenska perspektiva *Budućnost* je značajno pozitivno povezana sa strategijom *Mentalno neangažovanje*. Ova strategija podrazumeva kognitivno neangažovanje za koje je karakteristično napuštanje postavljenog cilja (ako je postojao), ali i napora da se stres „savlada”, dok se osoba okupira radnjama koje će maskirati problem i postojanje stresora. To znači da zatvorenici koji nisu radno angažovani, a kod kojih je izraženija vremenska perspektiva *Budućnost*, u većoj meri odustaju, ne trude se da se izbore sa stresom, već pristupaju radnjama kojima će stanje stresa zamaskirati, uključujući i izazivače. Čini se da ova povezanost ukazuje na to da zatvorenici koji nisu radno angažovani, a koji su okrenuti budućnosti, pokušavaju da se kognitivno „isključe” i ne razmišljaju o stresnim okolnostima, prosto čekajući da dođe budućnost na koju su fokusirani, a koja se u ovom slučaju verovatno odnosi na period nakon izlaska iz zatvora.

U narednim istraživanjima bilo bi korisno proveriti odnos između vremenskih perspektiva i nivoa percipiranog stresa kod zatvorenika različite radne angažovanosti. Same strategije suočavanja sa stresom, iako predstavljaju koristan pokazatelj, ne govore ništa o nivou percipiranog stresa kod zatvorenika. Usled stresnih okolnosti u zatvoru, ali i usled važnosti subjektivnog doživljaja zatvorenika po pitanju stresa, bilo bi korisno i informativno ispitati i taj aspekt.

### **Povezanost vremenskih perspektiva i psihopatoloških odstupanja osuđenika**

Kao i u prethodnom odeljku, rezultati su pokazali da kod grupe radno angažovanih zatvorenika postoji mnogo više statistički značajnih povezanosti između vremenskih perspektiva i psihopatoloških indikatora, nego kod grupe zatvorenika koji nisu radno angažovani.

Kod radno angažovanih zatvorenika, vremenska perspektiva *Negativna prošlost* je u statistički značajnoj i pozitivnoj korelaciji sa sledećim psihopatološkim odstupanjima: *Opsesivno-*

*kompulzivni poremećaj, Depresivnost, Fobičnost, Psihoticizam*, kao i sa globalnim indeksima *GSI* i *PST*.

*Pozitivna prošlost* je u statistički značajnoj i pozitivnoj korelaciji sa sledećim psihopatološkim odstupanjima: *Somatizacija, Paranoidnost, Opsesivno-kompulzivni poremećaj, Anksioznost, Fobičnost, Depresivnost, Psihoticizam*, kao i globalni indeksi *GSI* i *PST*.

*Hedonistička sadašnjost* je u statistički značajnoj i pozitivnoj korelaciji sa *Somatizacijom, Depresijom, Anksioznošću, Paranoidnošću, Psihoticizmom, Opsesivno-kompulzivnim poremećajem*, kao i sa globalnim indeksima *GSI* i *PST*.

*Fatalistička sadašnjost* je statistički značajno povezana sa *Opsesivno-kompulzivnim poremećajem, Anksioznošću, Fobičnošću, Depresivnošću, Psihoticizmom*, kao i sa globalnim indeksima *GSI* i *PST*.

Orijentacija prema *Budućnosti* nije statistički značajno povezana ni sa jednim psihopatološkim odstupanjem.

Na poduzorku zatvorenika koji nisu radno angažovani, *Negativna prošlost* je statistički značajno povezana sa *Somatizacijom, Hostilnošću, Depresivnošću, Anksioznošću, Paranoidnim ideacijama*, kao i sa globalnim indeksima *PSDI, GSI* i *PST*. Sve korelacije su sa pozitivnim predznakom.

*Pozitivna prošlost* je statistički značajno povezana sa *Opsesivno-kompulzivnim poremećajem i Paranoidnošću*. Obe korelacije su sa pozitivnim predznakom.

*Hedonistička i Fatalistička sadašnjost*, kao ni *Budućnost*, nisu statistički značajno povezane ni sa jednim psihopatološkim odstupanjem.

Na osnovu ovih korelacija moguća je pretpostavka da kada je određena vremenska perspektiva preterano izražena i kada poprima dimenziju predominantne perspektive, ona postaje disfunkcionalna i biva povezana sa različitim psihopatološkim odstupanjima. Međutim, zbog nedoslednosti ovih nalaza, kao i usled nedostatka dostupnih istraživanja u kojima je ispitivan odnos između vremenskih perspektiva i psihopatoloških odstupanja, ne možemo da budemo sigurni u ove zaključke. U svakom slučaju, potrebno je detaljnije ispitati odnos ovih varijabli.

## Povezanost koping mehanizama i psihopatoloških odlika osuđenika

Rezultati su pokazali da postoji veliki broj statistički značajnih korelacija između strategija suočavanja sa stresom i psihopatoloških indikatora i kod radno angažovanih zatvorenika i kod onih koji nisu radno angažovani.

U prvom slučaju, kod radno angažovanih zatvorenika, registrovano je da su strategije *Mentalno neangažovanje*, *Fokusiranost na emocije*, *Negiranje* i *Religioznost* u statistički značajnoj korelaciji sa skoro svim psihopatološkim indikatorima. Pritom, indikator *Paranoidne ideacije* statistički značajno korelira sa svim strategijama suočavanja sa stresom, osim sa *Humorom* i *Bihevioralnim neangažovanjem*.

Dakle, zatvorenici koji su skloni pribegavanju strategijama suočavanja sa stresom koje možemo nazvati pasivnim jer ne podrazumevaju aktivno suočavanje i angažovanje kako bi se problem otklonio, a u ovom slučaju to su strategije: *Negiranje*, *Mentalno neangažovanje* i *Religioznost*, imaju veću sklonost ka svim psihopatološkim indikatorima. Od *Anksioznosti*, *Opsesivne kompulsivnosti*, *Interpersonalne senzitivnosti*, pa sve do *Depresije*, *Paranoidnih ideacija* i *Psihoticizma*.

U drugom slučaju, kod zatvorenika koji nisu radno angažovani, uočljivo je da su *Mentalno* i *Bihevioralno neangažovanje*, *Fokusiranost na emocije*, *Negiranje*, *Religioznost* i *Upotreba supstanci*, u statistički značajnoj korelaciji sa skoro svim psihopatološkim indikatorima. Pritom, treba naglasiti podatak da su strategije *Mentalno neangažovanje*, *Negiranje* i *Fokusiranost na emocije* u statistički značajnoj korelaciji sa svim psihopatološkim indikatorima.

I u ovom slučaju, kod zatvorenika koji nisu radno angažovani, primetna je tendencija da oni koji u većoj meri koriste uslovno rečeno pasivne strategije suočavanja sa stresom, u ovom slučaju to su *Mentalno* i *Bihevioralno neangažovanje*, *Negiranje*, *Upotreba supstanci* i *Religioznost*, u većoj meri su skloni svim psihopatološkim indikatorima.

Dakle, bez obzira na to da li su zatvorenici radno angažovani ili nisu, ukoliko su skloniji strategijama suočavanja sa stresom koje podrazumevaju *Neangažovanje* (mentalno i/ili bihevioralno), *Negiranje* i *Religioznost*, pokazuju i veću sklonost ka psihopatološkim indikatorima. S tom razlikom što je kod onih koji su radno angažovani, statistički značajna veza sa psihopatološkim indikatorima uočena samo u slučaju kada je *neangažovanje mentalno*, dok je kod onih koji nisu radno angažovani ona prisutna i kod mentalnog i kod ponašajnog neangažovanja.

Pored toga, kod onih koji nisu radno angažovani postoji i povezanost između psihopatoloških indikatora i upotrebe supstanci kao strategije suočavanja sa stresom.

Iz ovih rezultata možemo uočiti da radna angažovanost, iako ima niz pozitivnih implikacija diskutovanih u prethodnim segmentima, ipak ima i svoja ograničenja. U ovom slučaju, pokazalo se da su, bez obzira na radnu angažovanost zatvorenika, sa porastom vrednosti strategija suočavanja sa stresom koje se odnose na *Negiranje*, *Neangažovanje* i *Religioznost*, rasle i vrednosti, samim tim i sklonosti, ka psihopatološkim indikatorima. Objašnjenje ovakvih rezultata možemo potražiti u nalazima istraživanja koja su pokazala da se strategije suočavanja sa stresom koje se koriste u zatvoru ne razlikuju mnogo od onih koje su korišćene pre toga. Naime, već pomenuti Zambl i Porporino (Zamble & Porporino, 1988; 1990), u svojim istraživanjima pošli su od pretpostavke da zatvorske okolnosti utiču na razvoj maladaptivnih stilova suočavanja sa stresom, međutim nakon opsežnih intervjua sa zatvorenicima zaključili su da se strategije suočavanja sa stresom u zatvoru nisu promenile u odnosu na one koje su korišćene van zatvora. Simpler i Langhinrichsen-Rohling (Simpler & Langhinrichsen-Rohling, 2005) takođe zaključuju da primarne strategije suočavanja sa stresom kod zatvorenika, čak i kada su neadekvatne, ostaju nepromenjene uprkos značajnim životnim promenama koje prate boravak u zatvoru.

### **Odnos bračnog statusa zatvorenika i psiholoških varijabli**

Pored opisanih analiza, ispitan je i odnos bračnog statusa zatvorenika i psiholoških varijabli korišćenih u istraživanju.

Najpre, ispitane su razlike između zatvorenika različitog bračnog statusa u pogledu izraženosti strategija suočavanja sa stresom. Rezultati su pokazali da statistički značajne razlike postoje samo u izraženosti strategije *Upotreba supstanci*. *Post hoc* analiza pokazala je da ta razlika postoji između zatvorenika koji nemaju bračnog partnera (u ovu grupu spadaju kako oni koji se nisu ženili, tako i oni koji su bili u braku, ali više nisu) i onih zatvorenika koji su u braku. Veće prosečne vrednosti na strategiji *Skлонost upotrebi supstanci* imaju oni zatvorenici koji nemaju bračnog partnera.

Bračni partner predstavlja prvi krug *socijalne podrške*, a onda kada ona ne postoji traga se za podrškom na drugim mestima. U ovom slučaju, to su psihoaktivne supstance koje, osim što ne doprinose rešavanju problema, dovode do njihovog produbljivanja, pa čak i doprinose stvaranju

novih. Upravo socijalna podrška, i to bilo koje vrste (partner, porodica, prijatelji, itd.), ima značajnu ulogu u smanjenju kriminaliteta (Cullen, 1994).

Potom su ispitane razlike u izraženosti vremenskih perspektiva kod zatvorenika različitog bračnog statusa. Rezultati su pokazali da nema statistički značajnih razlika u izraženosti vremenskih perspektiva kod ispitanika različitog bračnog statusa. Ovaj nalaz se može okarakterisati očekivanim s obzirom na to da u postojećim, nama dostupnim istraživanjima nije pronađena veza između bračnog statusa i vremenskih perspektiva.

Na kraju, provereno je da li postoje statistički značajne razlike između zatvorenika različitog bračnog statusa u pogledu izraženosti psihopatoloških odstupanja. Ni ovde, kao ni u prethodnoj analizi, nisu pronađene statistički značajne razlike između zatvorenika različitog bračnog statusa u pogledu izraženosti psihopatoloških odstupanja.

### **Diskriminaciona kanonička analiza**

Sa ciljem utvrđivanja karakteristika po kojima se razlikuju zatvorenici koji su radno angažovani i oni koji to nisu, sprovedena je diskriminaciona kanonička analiza čiji će rezultati biti diskutovani u nastavku.

Prva diskriminativna funkcija bila je statistički značajna, što ukazuje na postojanje statistički značajne povezanosti između radne angažovanosti, sa jedne strane i psihopatoloških indikatora, vremenskih perspektiva i strategija suočavanja sa stresom, sa druge strane.

Rezultati su pokazali da radno angažovani zatvorenici imaju niže skorove u poređenju sa zatvorenicama koji nisu radno angažovani na *Opsesivnoj-kompulzivnosti*, *Paranoidnoj ideaciji*, *Interpersonalnoj senzitivnosti*, *Depresivnosti*, *Anksioznosti*, *Hostilnosti*, *Fokusiranosti na emocije*, *Somatizaciji*, *Upotrebi supstanci*, *Supresiji*, *Fobičnosti*, *Aktivnom suočavanju*, *Psihoticizmu* i *Ograničenju*. To znači da zatvorenike koji nisu radno angažovani karakteriše veća sklonost ka navedenim psihopatološkim indikatorima i strategijama suočavanja sa stresom. Primetno je i to da slične tendencije nisu uočljive kada su u pitanju vremenske perspektive.

Tačnost predviđanja na osnovu skupa varijabli koje grade kanoničku diskriminativnu funkciju za oko 16% je manja od originalne pripadnosti grupama. Iz tog razloga, u narednom koraku tragano je za funkcijom u kojoj su, umesto zasebnih psihopatoloških indikatora, uključeni globalni indeksi psihopatoloških indikatora.

Druga diskriminativna funkcija takođe je bila statistički značajna, što potvrđuje postojanje statistički značajne povezanosti između radne angažovanosti, sa jedne strane, i globalnih indeksa psihopatoloških indikatora, vremenskih perspektiva i strategija suočavanja sa stresom, sa druge strane.

Rezultati su pokazali da radno angažovani zatvorenici imaju statistički značajno niže skorove na sva tri *globalna indeksa psihopatoloških indikatora*, zatim na *Fokusu na emocije*, *Upotrebi supstanci*, *Supresiji*, *Aktivnom suočavanju*, *Ograničenju* i *Planiranju*. Dakle, zatvorenike koji nisu radno angažovani karakterišu veće sklonosti ka *Fokusiranosti na emocije*, *Upotrebi supstanci*, *Supresiji*, *Aktivnom suočavanju*, *Ograničenju* i *Planiranju*. I u ovom slučaju, primetan je izostanak statistički značajnih povezanosti sa vremenskim perspektivama.

Tačnost predviđanja na osnovu ovog skupa varijabli je unapređena u odnosu na prethodni model. I dok je u prethodnom modelu ona bila za oko 16% manja od originalne pripadnosti grupama, u ovom, unapređenom modelu, ona je svega 9,2% manja od originalne pripadnosti grupama. Ipak, u nastavku je tragano za funkcijom koja je još uspešnija u razlikovanju grupa na osnovu informacija sadržanih u skupu varijabli koje su korišćene u ovom istraživanju.

Naredne dve analize urađene su „stepwise” metodom i u svakom koraku ove metode minimalizovan je procenat neobjašnjene varijanse. U prvom koraku urađena je analiza u kojoj je, pored vremenskih perspektiva i strategija suočavanja sa stresom, bio uključen *globalni skor psihopatoloških indikatora GSI*, a u drugom koraku urađena je analiza koja pored globalnog skora uključuje i psihopatološke indikatore pojedinačno.

Ova diskriminativna funkcija takođe je bila statistički značajna, što potvrđuje postojanje statistički značajne povezanosti između radne angažovanosti, sa jedne strane, i globalnog indeksa psihopatoloških indikatora *GSI*, vremenskih perspektiva i strategija suočavanja sa stresom, sa druge strane.

Rezultati su pokazali da radno angažovani zatvorenici imaju statistički značajno niže skorove na globalnom indeksu psihopatoloških indikatora *GSI*, zatim na *Fokusu na emocije*, *Humoru* i *Bihevioralnom neangažovanju* kao strategijama suočavanja sa stresom. Zatvorenici koji nisu radno angažovani, dakle, imaju veće skorove na globalnom indeksu psihopatoloških indikatora *GSI*, ali i na *Fokusu na emocije*, *Humoru* i *Bihevioralnom neangažovanju* kao strategijama suočavanja sa stresom. Kao i u prethodnim slučajevima, nema statistički značajne povezanosti sa vremenskim perspektivama.



Tačnost predviđanja je u ovom koraku dodatno unapređena u odnosu sa prethodne analize i ona pokazuje da na osnovu skupa varijabli koje grade kanoničku diskriminativnu funkciju može da se izvrši predviđanje koje je za samo 2.8% slabije od originalne pripadnosti grupama.

U narednom koraku, osim strategija suočavanja sa stresom, vremenskih perspektiva i globalnog indeksa psihopatoloških indikatora *GSI*, uključeni su i pojedinačni psihopatološki indikatori.

Ova diskriminativna funkcija je takođe bila statistički značajna, što potvrđuje postojanje statistički značajne povezanosti između radne angažovanosti, sa jedne strane, i globalnog indeksa psihopatoloških indikatora *GSI*, pojedinačnih psihopatoloških indikatora, vremenskih perspektiva i strategija suočavanja sa stresom, sa druge strane.

Rezultati su pokazali da radno angažovani zatvorenici imaju statistički značajno niže skorove na *Opsesivnoj kompulsivnosti*, *Fokusu na emocije* i na *Bihejvioralnom neangažovanju*. To jest, oni zatvorenici koji nisu radno angažovani u većoj meri skloni su *Opsesivnoj kompulsivnosti*, više se *fokusiraju na emocije* kada su pod stresom, a ujedno su skloni i napuštanju napora koji bi omogućio da se postigne cilj kojim bi se umanjilo dejstvo stresogenih faktora.

Ovaj model kanoničke diskriminativne funkcije tačno predviđa pripadnost grupama na osnovu informacija iz skupa varijabli koje grade funkciju samo za 0.7% slabije od originalne pripadnosti grupama.

U skladu sa tim, može se zaključiti da je u radu sa osuđennicima najbolje krenuti od poslednjeg modela, a zatim u nastavku rada sa njima produbljivati saznanja kako bi im se pružila što adekvatnija podrška i kako bi se što bolje resocijalizovali i pripremili za izlazak iz zatvora.

Iz svega razmatranog u ovom radu, iz pregleda relevantnih studija iz ove oblasti, nameću se neka pitanja na koja bi bilo važno dati odgovore u doglednoj budućnosti: kakvi su nivoi anksioznosti i depresije kod zatvorenika sa srednjom i dugom kaznom zatvora; kako se zatvorenici nose sa „strožom” kaznom zatvora; da li osobine ličnosti jesu prediktivne za kvalitet prilagođavanja zatvorenika zatvorskom okruženju; priroda i efikasnost koping mehanizama koje osuđenici koriste u složenom kontekstu zatočeništva i stresa koji on podrazumeva; odnos između različitih životnih događaja (između ostalog i dolaska u zatvor) i depresije (Cooper & Livingston, 1991), itd. Iz svega navedenog može se smatrati korisnom preporuka da se postojeći penološki tretman može poboljšati diferenciranjem i prilagođavanjem pristupa pojedinim kategorijama zatvorenika, njihovom psihološkom profilu, strukturi ličnosti. Zamerke nekih autora odnose se na nedovoljnu standardizovanost, neadekvatno i nepotpuno praćenje efekata tretmana (Mejovšek, 1989). Imajući u vidu značaj penološkog tretmana koji se odnosi na rad osuđenika odnosno na

izgrađivanje njihovih radnih navika i radno osposobljavanje sa ciljem adekvatnijeg funkcionisanja na slobodi ali i njihovog socijalnog uključivanja (inkluzije), dobijeni rezultati bili bi primenjivi na području praktičnih aktivnosti u organizaciji, sadržaju i intenzitetu individualnih tretmanskih programa tokom izvršavanja kazne zatvora, a posebno u početnom periodu adaptacije. Mnogi prestupnici dolaze u zatvor iz okruženja i stila života koji podrazumevaju izloženost nasilju, sa emocionalnim ožiljcima i nedostacima ličnosti koji se odražavaju na formiranje i kvalitet odnosa sa ostalim zatvorenicima, uglavnom obojenih neprijateljskim tonovima (Hochstetler et al., 2004) Izloženost traumi može se posmatrati kao merilo načina života, ličnosti ili sposobnosti pojedinca za donošenje dobrih odluka (Breslau et al., 1995, prema: Hochstetler, 2004).

## V ZAKLJUČAK

*„Još zelenog a već na umoru okovala me ruka vremena.*

*I mada sputan kao more, ja sam u lancima pevao”*

Dylan Thomas, „Brežuljak Fern” (Fern Hill)

Dominantna vremenska perspektiva, individualni stilovi percepcije stresa i njegovog prevazilaženja, kao i evaluacija psihopatoloških entiteta u smislu odstupanja od „normalnog” predstavljaju grupu psiholoških konstrukata čija *povezanost* sa zatvorskom populacijom odnosno zastupljenost u njoj nije bila predmet dosadašnjih istraživanja. Pružanje odgovora na pitanje da li je radno angažovanje zatvorenika povezano sa izraženošću psihopatoloških indikatora, strategija suočavanja sa stresom i vremenskih perspektiva – bilo je značajan istraživački izazov.

Radna angažovanost zatvorenika nekada je služila kao kazna (izrabljivanje radom), zatim kao dopunski element kazni, dok danas ona predstavlja aktivnost na dobrovoljnoj bazi i ima ključnu ulogu u osposobljavanju osuđenika za vođenje socijalno usklađenog života u datim okolnostima. U skladu sa tim, potrebno je naglasiti značaj radnog angažovanja kao sredstva koje će pomoći socijalizaciji zatvorenika i ostvariti pozitivan uticaj na njihovo fizičko i psihičko zdravlje. Svaka svrsishodna, planirana ljudska aktivnost može predstavljati značajan faktor u poboljšanju kvaliteta života i smanjenju depresivnosti, što je posebno važno u zatvorskim uslovima. Neophodno je ohrabrivati i usmeravati zatvorenike u pravcu prihvatanja radnog angažmana, sticanja novih praktičnih veština, ali i održavanja i učvršćivanja radnih navika, socijalizacije i zauzimanja aktivnog pristupa i stava prema sopstvenom životu. Potrebno je pružiti im priliku da povrate kontrolu nad svojim životom, a rad može biti jedan od instrumenata koji mogu da doprinesu tome. Pritom, važno je naglasiti da radna angažovanost i dalje treba da ostane dobrovoljna aktivnost, da zatvorenici mogu da biraju da li žele da budu radno angažovani ili ne, kao i da mogu da vrše odabir između različitih ponuđenih opcija kada je reč o izboru zanimanja odnosno angažmana. Ohrabrivanje i usmeravanje zatvorenika prema radu treba da ostane na nivou savetovanja, ukazivanja na pozitivne implikacije koje radna i fizička aktivnost ostvaruju na fizičko, ali i mentalno zdravlje, pružanje mogućnosti da stiču obrazovanje, vrše prekvalifikacije i stiču praktično iskustvo u različitim oblastima. Na taj način, zatvorenicima se može pomoći da ostvare doživljaj kontrole i da promene percepciju i stav da su bespomoćni, da oni ni o čemu ne odlučuju u svom životu i da treba da ostanu pasivni. Neophodno je pružiti im podršku i podsticati ih da zauzmu aktivan pristup, da izvuku maksimum iz datih okolnosti i da što spremniji dočekaju

izlazak iz zatvora. Tako će i prilagođavanje na okolnosti van zatvora biti lakše, a vreme provedeno u njemu neće biti „protraćeno”. U idealnim slučajevima, vreme u zatvoru čak može biti i pozitivno iskorišćeno ukoliko zatvorenici tokom izdržavanja kazne kroz radnu aktivnost (između ostalih) izgrade radne navike ili to vreme iskoriste za prekvalifikaciju, promene svoj fatalistički ili hedonistički stav prema životu koji su potvrđeni u ovom istraživanju i usmere se prema budućnosti.

Povezanost varijabli ovog istraživanja je najsnažnija na poduzorku radno angažovanih zatvorenika. Uz činjenicu potvrđenu ranijim istraživanjima da zatvorenici generalno imaju više psihičkih tegoba u poređenju sa opštom populacijom, u kontekstu ovog rada važno je načiniti distinkciju između onih koji rade i onih koji nisu radno angažovani. Psihopatološka odstupanja se značajno razlikuju i izraženija su kod zatvorenika koji nisu radno angažovani u odnosu na one koji u zatvoru rade, i oni imaju više skorove na svim skalama psihopatoloških odstupanja. Zatvorenici koji nisu radno angažovani, a duže su u zatvoru imaju veće sklonosti ka *Hostilnosti*, *Paranoidnosti* i *psihičkim tegobama*, generalno. U pogledu vremenskih perspektiva, kod radno angažovanih najizraženiji je stav prema *Budućnosti*, a statistički značajna razlika između radno angažovanih i neangažovanih je na skali *Fatalističke sadašnjosti* u korist neangažovanih koji su, kako rezultati pokazuju, u većoj meri usmereni na uživanje u sadašnjosti i trenutna zadovoljstva. Kod neangažovanih zatvorenika više vrednosti na dimenziji *Fatalistička sadašnjost* imaju oni koji su osuđeni na duže zatvorske kazne; zato je stručni rad sa zatvorenicima u pogledu pokušaja promene njihove percepcije situacije delotvorno rešenje – objektivne životne okolnosti ne mogu se promeniti, ali percepcija i stav bespomoćnosti zatvorenika mogu.

Protivrečnost i nedoslednost u pogledu strategija prevladavanja stresa u smislu rezultata dobijenih na uzorku radno neangažovanih osuđenika mogu se tumačiti objašnjenjima nekih ranijih sličnih nalaza da se izbor koping mehanizma u zatvoru nije promenio u odnosu na ranije korišćene strategije, odnosno da značajne životne promene (u ovom slučaju boravak u zatvoru) u međuvremenu ne utiču na promenu načina suočavanja sa stresorima. Ohrabrivanje radnika da se aktivno suočavaju sa stresorom, edukacije i stimulisanje na rad i akciju mogu uticati na orijentaciju zatvorenika ka budućnosti, koja je veoma značajna za očuvanje njihovog mentalnog i fizičkog zdravlja.

Kod radno angažovanih zatvorenika postoji mnogo više značajnih korelacija između vremenskih perspektiva i strategija suočavanja sa stresom, ali i perspektiva sa psihopatološkim indikatorima, u odnosu na poduzorak neangažovanih. Najjača povezanost *fatalističkog stava prema sadašnjosti* javlja se kod izbora strategije *Religioznost*, kao načina suočavanja sa stresom.

U niškom Kazneno-popravnom zavodu osuđennicima je omogućeno okretanje religiji kroz traženje utehe u veri i Bogu jer u zatvorskom krugu postoji impozantan verski objekat Srpske pravoslavne crkve.

Preporuka je da se budućim istraživanjima utvrdi odnos vremenskih perspektiva i nivoa percipiranog stresa kod radno ne/angažovanih zatvorenika, zbog stresnih okolnosti u zatvoru i subjektivnog doživljaja stresa zatvorenika ponaosob. Strategije suočavanja sa stresom značajno koreliraju sa psihopatološkim indikatorima oba poduzorka zatvorenika, na način opisan u diskusiji. Psihopatološki indikatori obeležje su zatvorenika sklonih pasivnim strategijama suočavanja sa stresom, bez obzira na status radnog angažovanja. Bračni status zatvorenika koji su bez partnera korelira sa strategijom *Upotreba supstanci*, dok vremenske perspektive i psihopatološka odstupanja nisu u značajnom odnosu sa bračnim statusom.

Rezultati nedvosmisleno pokazuju statistički značajnu povezanost radnog angažovanja počinitelaca krivičnih dela sa jedne strane i psihopatoloških odstupanja (i pojedinačno i kroz globalni indeks *GSI*), vremenskih perspektiva i koping mehanizama, sa druge. U prilog tezi da je radni angažman višestruko značajan i koristan kako za opštu populaciju tako i za populaciju zatvorenika govore rezultati poslednjeg koraka diskriminacione analize koji ukazuju na specifičnosti radno neangažovanog poduzorka: *Opsesivna kompulsivnost*, *Fokus na emocije* kada su pod stresom i *Bihevioralno neangažovanje*, tj. odustajanje od svakog napora za postizanjem cilja odnosno umanjnjem delovanja stresogenih faktora.

S obzirom na činjenicu da ograničenja i nedostaci jednog istraživanja mogu da budu deo dobre osnove budućih analiza, iz aktuelnog istraživanja kristališe se predlog da se slično istraživanje sprovede i na uzorku počinitelaca krivičnih dela ženskog pola ali i u zatvorima koji se po veličini odnosno kapacitetu razlikuju od niškog Kazneno-popravnog zavoda. Takođe, ostaje pitanje za razmatranje: kakve rezultate bi pokazali ispitanici sa dužom/kraćom zatvorskom kaznom u odnosu na uzorak formiran po našem kriterijumu (5–10 godina) i drugog starosnog doba u odnosu na starost naših ispitanika (35–50 godina). Ideja o longitudinalnom istraživanju koping mehanizama kod osuđenika pre početka izdržavanja kazne zatvora i na kraju, bila bi značajna u razmatranju ne/promenljivosti koping mehanizama pod uticajem značajnih životnih promena kao što su dolazak i boravak u zatvoru.

Boravak u zatvoru treba razumeti kao iskustvo koje trajno menja životni tok zatvorenika, uklanja određene delove ili značajno menja sadržinu delova njihove očekivane životne istorije i prouzrokuje važne rekonstrukcije stavova prema životu kao i hijerarhiju na životnoj listi prioriteta.

Kompleksnost i specifičnost populacije koja je bila ciljna grupa ovog istraživanja, sasvim sigurno, zahteva sistematski, kontinuiran i posvećen rad psihologa, koji u sadejstvu sa ostalim stručnjacima treba da usmere, oblikuju i ispune odgovarajućim i adekvatnim sadržajem period izdržavanja kazne u zatvoru, osnažujući i ohrabrujući pozitivne pomake osuđenika. Relevantnost odabrane teme evidentna je pre svega u samom kaznenom sistemu, sa ciljem humanijeg tretmana zatvorenika u penalnoj ustanovi, i istovremenim uvažavanjem njihovog dostojanstva, uz poboljšanje procesa prilagođavanja i optimizaciju zatvorskog okruženja. Zapravo, svrha zatvorske kazne jeste : rehabilitacija počinitelaca krivičnih dela i promena ponašanja i stavova koji su se pokazali štetnim ne samo za društvo, već i za samog pojedinca.

## LITERATURA:

1. Alzua, M. L., Rodriguez, C., & Villa, E. (2010). The quality of life in prisons: Do educational programs reduce in-prison conflicts?. In *The economics of crime: Lessons for and from Latin America* (pp. 239–264). Chicago: University of Chicago Press.
2. Amirkhan, J. H. (1990). A Factor Analytically Derived Measure of Coping: the Coping Strategy Indicator, *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(5): 1066–1074.
3. Amirkhan, J. H., Risinger, R. T., & Swickert, R. J. (1995). Extraversion: A ‘hidden’ personality factor in coping?, *Journal of Personality*, 63, 189–212.
4. Anasseril, E. D. (2006). Preventing suicide in Prison: A collaborative responsibility of administrative, custodial and clinical staff. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 34, 165–175.
5. Andersen, H. (2004). Mental Health in Prison Populations. A review – With special emphasis on a study of Danish prisoners on remand. *Acta psychiatrica Scandinavica. Supplementum*, 110, 5-59.
6. Anić, P., Osmanović, N. (2014). Vremenske perspektive i subjektivna dobrobit srednjoškolaca. *Napredak*, 155 (1–2), 9–28.
7. Ávila, M. & Sanjuán, P. (2018). The joint contribution of motivation and coping to prisoners’ well-being. *The Spanish Journal of Psychology*, 21. e46. Doi:10.1017/sjp.2018.45
8. Backović D., Milovanović S., Maksimović M., Latas M. (2000). Stres i mentalni zamor u radnom procesu kao problem industrijski razvijenih zemalja. *Engrami* 22(1), 39–64.
9. Bandura, A. (1981). Current research and conceptualizations on stress responsivity. In Moore, C. (ed.), *Adolescence and Stress*. (DHHS Publication no. ADM 81-1098.) U.S. Government Printing Office, Washington, DC, pp. 99–103.
10. Baron, R. A., & Richardson, D. R. (1994). *Human aggression* (2nd ed.). New York: Plenum.
11. Barratt, E.S., Stanford, M.S, Felthous,A.R, Kent,T.A.(1997). The effects of phenytoin on impulsive and premeditated aggression: A controlled study. *J Clin Psychopharmacol* ; 17, 341 – 9.
12. Beehr, T. A., McGrath, J. E. (1996). The methodology of research on coping: Conceptual, strategic, and operational-level issues. U: M. Zeidner, N. S. Endler (ed.), *Handbook of coping: Theory, research, applications* (pp. 65–82). New York: Wiley.
13. Bensimon, M., Einat, T., & Gilboa, A. (2015). The impact of relaxing music on prisoners’ levels of anxiety and anger. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 59(4), 406–423.

14. Billings, A. G., Moos, R. H. (1985). Psychosocial processes of remission in unipolar depression: Comparing depressed patients with matched community controls. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 877–891.
15. Blevins K. R., Listwan S. J., Cullen F. T., & Jonson C. L. (2010). A general strain theory of prison violence and misconduct: An integrated model of inmate behavior. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 26(2), 148–166. <https://doi.org/10.1177/1043986209359369>.
16. Block, R. A. (ed.). (1990). *Cognitive models of psychological time*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
17. Bojanić, I., Mrčela, M. (2006). Svrha kažnjavanja u kontekstu šeste novele kaznenog zakona. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13(2), 431–449.
18. Boniwell, I., Osin, E., Linley, P. A., Ivanchenko, G. V. (2010). A question of balance. Time perspective and well-being in British and Russian samples. *The Journal of Positive Psychology*, 5(1), 21–40.
19. Boniwell, I. & Zimbardo, P. (2004). Balancing time perspective in pursuit of optimal functioning. In P. A. Linley & S. Joseph (Eds.), *Positive psychology in practice*. New Jersey: John Wiley & Sons.
20. Borzycki, M., & Baldry, E. (2003). *Promoting integration: The provision of prisoner postrelease service*. Canberra, Australia: Australian Institute of Criminology.
21. Boyd, J. N. & Zimbardo, P. G. (2005). Time perspective, health, and risk taking. In A. Strathman, & J. Joireman (Eds.), *Understanding behavior in the context of time: Theory, research, and applications* (pp. 85–107). Mahwah, NJ: Erlbaum.
22. Brannon, J. M., Brannon, M., Craig, J., Martray, C. (1988). Emotional stress: Investigating the restrictiveness residential security and the pains of juvenile incarceration. *Journal of Offender Counseling*, 8, 57–63.
23. Brzić, T. (2018). Efekti osobina ličnosti i Mračne tetrade na psihopatološke probleme kod osuđenika, master rad, Novi Sad: Filozofski fakultet.
24. Carli, V., Jovanovic, N., Podlesek, A., Roy, A., Rihmer, Z., Maggi, S., et al. (2010). The role of impulsivity in self-mutilators, suicide ideators and suicide attempters – A study of 1265 male incarcerated individuals. *J Affect Disord*, 123, 116–22.
25. Carver, C. S., Scheier, M. F., Weintraub, J. F. (1989.): Assessing Coping Strategies: A Theoretically Based Approach, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.56, No.2, 267-283.



26. Castellano, T. C., & Soderstrom, I. R. (1997). Self-esteem, depression and anxiety evidenced by a prison inmate sample: Interrelationships and consequences for prison programming. *The Prison Journal*, 77, 259–280.
27. Chandler, R. K., Fletcher, B. W., & Volkow, N. D. (2009). Treating drug abuse and addiction in the criminal justice system: improving public health and safety. *Jama*, 301(2), 183–190.
28. Chemtob, C. M., Novaco, R. W., Hamada, R. S., Gross, D. M., & Smith, G. A. (1997). Anger regulation deficits in combat-related post-traumatic stress disorder. *Journal of Traumatic Stress*, 10, 17–36.
29. Coccaro E. F., Bergeman C. S., Kavoussi R. J, Seroczynski A. D. (1997). Heritability of aggression and irritability: A twin study of the Buss – Durkee aggression scales in adult male subjects. *Biol Psychiatry*, 41, 273–284 .
30. Cooper, C., Livingston, M. (1991). Depression and coping mechanisms in prisoners. *Work & Stress: An International Journal of Work, Health & Organisations*, 5:2, 149–154, DOI: 10.1080/02678379108257011.
31. Cooper, C., & Berwick, S. (2001). Factors affecting psychological well-being of three groups of suicide prone prisoners. *Current Psychology*, 20, 169–182.
32. Crewe, B. (2009). *Power, adaptation, and the social world of an English prison*. Oxford, UK: Oxford University Press.
33. Cullen, F. T. (1994). Social support as an organizing concept for criminology: Presidential address to the Academy of Criminal Justice Sciences. *Justice Quarterly*, 11(4), 527–559.
34. Cuomo, C., Sarchiapone, M., Giannantonio, M. D., Mancini, M., Roy, A. (2008). Aggression, impulsivity, personality traits, and childhood trauma of prisoners with substance abuse and addiction. *Am J Drug Alcohol Abuse*, 34, 339–345 .
35. Ćirić, Z. (2012). Sudsko-psihijatrijski aspekt afektivnih stanja. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, (62), 145–160.
36. Davoodi, R., Ghahari, S. (2017). The effectiveness of emotion regulation and distress tolerance skills on improving coping strategies and reduce perceived stress in prisoners. *European Psychiatry*, Volume 41, Supplement, pg 678.
37. Derogatis, L. R., Yevzeroff, H., & Wittelsberger, B. (1975). Social class, psychological disorder, and the nature of the psychopathologic indicator. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43(2), 183–191.
38. Derogatis, L.R. (1993). SCL-90-R Symptom Checklist-90-R, National Computer Systems. INC., Minneapolis.

39. Derogatis, L. R., (2004). SCL-90-R, In W. E. Craighead & C. B. Nemeroff (Ed.), *The concise Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science* (3rd ed., pp. 855–856.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.
40. Derogatis, L. R., & Fitzpatrick, M. (2004). The SCL-90-R, the Brief Symptom Inventory (BSI), and the BSI-18. In M. E. Maruish (Ed.), *The use of psychological testing for treatment planning and outcomes assessment: Instruments for adults* (pp. 1–41). Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
41. Desmayter, F. & Raedt, R. (2012). The relationships between time perspective and subjective well-being of older adults. *Psychologica Belgica*, 19, 52-1, 19–38.
42. Diener, E., Kanazawa, S., Suh, E. M., Oishi, S. (2015). Why people are in a generally good mood?. *Personality and social psychological review*, 19(3), 235–256. doi: 10.1177/1088868314544467. Epub 2014 Sep 24.
43. Dimitrijević, B. (2009). Uloga forenzičkog psihologa u psihijatrijskim veštačenjima. *Teme*, 33(4), 1563–1576.
44. Dolan, M., Anderson, I. M. (2002). Executive and memory function and its relationship to trait impulsivity and aggression in personality disordered offenders. *J Forens Psychiatry*, 13, 503–526 .
45. Driessen, M., Schroeder, T., Widmann, B., von Schonfeld, C. E., Schneider, F. (2006). Childhood trauma, psychiatric disorders, and criminal behavior in prisoners in Germany: A comparative study in incarcerated women and men. *J Clin Psychiatry*, 67, 1486–1492 .
46. Dutton, D., Hart, S. (1992). Evidence for long-term specific effects of childhood abuse and neglect on criminal behaviour in men . *J Offender Ther Comp Criminol*, 36, 129–137.
47. Echeburúa, E. y Fernández-Montalvo, J. (2007). Male batterers with and without psychopathy: an exploratory study in Spanish prisons. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 51(3), 254–263.
48. Edens, J. F. (2009). Interpersonal characteristics of male criminal offenders: Personality, psychopathological, and behavioral correlates. *Psychol Assess*, 21, 89–98 .
49. Eggers, M., Muñoz, J. P., Sciulli, J., & Crist, P. A. H. (2006). The community reintegration project: Occupational therapy at work in a county jail. *Occupational Therapy in Health Care*, 20(1), 17–37.
50. Endler, N.S., Parker, J.D.A. (1990). Multidimensional Assessment of Copying: A Critical Evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 58, No. 5, 844-854.

51. Farkaš, R., Žakman-Ban, V. (2006). Obilježja procesa prilagodbe zatvorskim uvjetima zatvorenika/zatvorenica s obzirom na sociodemografske i kriminološke osobnosti. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 13, broj 2/2006, 957–990.
52. Fernander, A., Wilson, J. F., Staton, M., Leukefeld, C. (2004). An exploratory examination of the Spiritual Well-Being Scale among incarcerated black and white male drug users. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 48, 403–413.
53. Folkman, S., Lazarus, R. S. (1985). Stress processes and depressive symptomatology. *Journal of Abnormal Psychology*, 95, 107–113.
54. Freeman, D., Thompson, C., Vorontsova, N., Dunn, G., Carter, L. A., Garety, P., & Ehlers, A. (2013). Paranoia and post-traumatic stress disorder in the months after a physical assault: a longitudinal study examining shared and differential predictors. *Psychological medicine*, 43(12), 2673-2684. doi.org/10.1017/S003329171300038X
55. Garland, D. (1996). The limits of the sovereign state. *British Journal of Criminology*, 36, 445–471.
56. Gilbert, P., Boxall, M., Cheung, M., & Irons, C. (2005). The relation of paranoid ideation and social anxiety in a mixed clinical population. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 12(2), 124–133. doi: 10.1002/cpp.438
57. Gullone, E., Jones, T. & Cummins, R. (2000). Coping styles and prison experience as predictors of psychological well-being in male prisoners. *Psychiatry, Psychology and Law*, 7:2, 170–181, DOI: 10.1080/13218710009524983
58. Gusten, R. (1977). *Noise in jails: The constitutional issues*. Washington, DC: National Clearinghouse for Criminal Justice Planning.
59. Guthrie, R. K. (1999). The prevalence of posttraumatic stress disorder among federal prison inmates. Unpublished doctoral dissertation, West Virginia University, Morgantown.
60. Groth–Marnat, G. (2009). *Handbook of Psychological Assessment* (5th edition, pp. 581–587). Hoboken, NJ: John Wiley and Sons, Inc.
61. Gruber, E., Rendulić, K., Sušić, E. (2013). Grupna terapija bolesnika/zatvorenika obolelih od posttraumatskog stresnog poremećaja i/ili trajnih promjena ličnosti na odjelu forenzičke psihijatrije zatvorske bolnice Zagreb. *Kriminologija i socijalna integracija*, Vol. 21, br. 1, 139–149.
62. Harber, K. D., Zimbardo, P. G. & Boyd, J. N. (2003). Participant self-selection biases as a function of individual differences in time perspective. *Basic and Applied Social Psychology*, 25(3), 255–264.

63. Hare, R. D. (2006). *Psychopathy: A Clinical and Forensic Overview*. *Psychiatric Clinics of North America*, 29(3), 709–724. doi:10.1016/j.psc.2006.04.007
64. Hayes, L. M. & Blauuw, E. (1997). 'Prison Suicide: A Special Issue'. *Crisis*, 18(4), 146–148.
65. Headey, B. & Wearing, A. (1989). Personality, life-events, and subjective well-being: Toward a dynamic equilibrium model. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 57(4), Oct 1989, 731-739.
66. Hilyer, J., & Mitchell, W. (1979). Effect of systematic physical fitness training combined with counseling on the self-concept of college students. *Journal of Counseling Psychology*, 26, 427–436.
67. Hochstetler, A., Murphy, D. S., Simons, R. L. (2004). Damaged Goods: Exploring Predictors of Distress in Prison Inmates. *Crime & Delinquency*, Vol. 50, No. 3, 436–457.
68. Hopkin, G., Evans-Lacko, S., Forrester, A., Shaw, J., Thornicroft, G. (2018). Interventions at the Transition from Prison to the Community for Prisoners with Mental Illness: A Systematic Review. *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, Volume 45, Issue 4, pp 623–634.
69. Howells, K., Heseltine, K., Sarre, R., Davey, L., & Day, A. (2004). *Correctional offender rehabilitation programs: The national picture in Australia*. Canberra, Australia: Criminology Research Council. Retrieved from <http://www.criminologyresearchcouncil.gov.au/reports/200203-04.html>
70. Hudek-Knežević, J., Kardum, I. (2006). *Stres i tjelesno zdravlje*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
71. Ivanov, L. (2006). Procesi prilagodbe u odrasloj dobi, U: Lacković-Grgin, K., Čubela Adorić, V. (Ur.), *Odabrane teme iz psihologije odraslih*, Jastrebarsko, Naklada Slap, 99-122.
72. Jamieson, R., Grounds, A. (2006). Release and adjustment: Perspectives from studies of wrongly convicted and politically motivated prisoners. *Temida*. 9. 10.2298/TEM0603003J.
73. Jašarević, S. (2015). Uređenje radnog odnosa u Srbiji u kontekstu novih okolnosti u svetu rada, *Zbornik radova pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 3/2015, 1053–1068.
74. Joksimović, J. (2016). Psihopatološke dimenzije ličnosti, traženje senzacija i preferencija sportova kod nasilnih i nenasilnih kriminalaca, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Departman za psihologiju, Niš.
75. Johnsen, B., Granheim, P. K., & Helgesen, J. (2011). Exceptional prison conditions and the quality of prison life: Prison size and prison culture in Norwegian closed prisons. *European Journal of Criminology*, 8(6), 515–529.

76. Kallasmaa, T. & Pulver, A. (2000). The structure and properties of the Estonian COPE inventory. *Personality and Individual Differences*, 29, 881–894.
77. Kalonji, M. P., Ngongo, L. O., Ilunga, F. I., Albert, A., & Giet, D. (2017). Quality of life perception by inmates in the Central Prison of Mbuji-Mayi, Democratic Republic of Congo. *International Journal of Medical Research & Health Sciences*, 6(12), 42–48.
78. Kazakina, E. (1999). Time perspective of older adults: Relationships to attachment style, psychological well-being, and psychological distress. *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*, 60(1-B), 0368.
79. Kecmanović, D. (1973). *Između normalnog i patološkog*. Beograd: Ideje.
80. Klauer, T., Philipp, S.H., & Ferring, D. (1989). The inventory to assess forms of coping: Scale development and first results pertaining to reliability, validity and stability. *Diagnostica*, 35, 316–335.
81. Kostić, A. (2019). Vremenska perspektiva i samokontrola kod maturanata. *Teme*, XLIII, br. 1, januar–mart, 275–291.
82. Kostić, A. & Chadee, D. (Eds.) Time Perspective – Theory and Practice. Time for Time Perspective, (1), 1- 8.
83. Kostić, A., Nedeljković, J. (2013). *Studije vremenskih perspektiva u Srbiji*. Niš: Punta.
84. Kostić, A., Pejičić, M. & Chadee, D. (2017). Hugging the Past: The Way We Were and the Way We Are. In: Kostić, A. & Chadee, D. (Eds.) *Time Perspective – Theory and Practice*. Palgrave MacMillan, 143–165.
85. Kostić, M. (2017). Stress, adaptation and possible effect of physical exercise. *Facta Universitatis. Series: Physical Education and Sport* Vol. 15, No 2, 2017, pp. 329–340 .
86. Krznarić, T. (2017). Kako ne pojesti kolačić? Vremenske perspektive kod djece. In S. Salkičević, A. Huić, M. Parmač Kovačić, & B. Rebernjak (Eds.), *PsihoFESTologija 2 – psihologijska znanost na popularan način* (p. 0). Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu, 165–169.
87. Labbe, E., Schmidt, N., Babin, J., & Pharr, M. (2007). Coping with stress: The effectiveness of different types of music. *Applied Psychophysiology and Biofeedback*, 32, 163–168.
88. Lacković-Grgin, K. (2000). *Stres u djece i adolescenata: izvori, posrednici i učinci*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
89. Lahm, K. F. (2008). Inmate-on-inmate assault: A multilevel examination of prison violence. *Criminal Justice and Behavior*, 35, 120–137.
90. Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. New York: Oxford University Press.

91. Lazarus, R. S. (1993). Coping theory and research: past, present, and future. *Psychosomatic Medicine*, 55(3), 234–247.
92. Lazarus, R. S., and Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
93. Lawrence, C., & Andrews, K. (2004). The influence of perceived prison crowding on male inmates' perception of aggressive events. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 30(4), 273–283.
94. Leddy, J., & O'Connell, M. (2002). The prevalence, nature and psychological correlates of bullying in Irish prisons. *Legal and Criminological Psychology*, 7, 131–140.
95. Lennings, C. J. (1996). Self-efficacy and temporal orientation as predictors of treatment outcome in severely dependent alcoholics. *Alcoholism Treatment Quarterly*, 14, 71–79.
96. Lennings, C. J. & Gow, K. (1997). Time perspective, self efficacy and academic achievement in nursing students. *Journal of Applied Social Behaviour*, 4, 37–51.
97. Lennings, C. J. (2000). Optimism, satisfaction and time perspective in the elderly. *International Journal of Aging and Human Development*, 51, 167–181.
98. Lester, C., Hamilton-Kirkwood, L., & Jones, N. K. (2003). Health indicators in a prison population: Asking prisoners. *Health Education Journal*, 62, 341–349.
99. Liebling, A., & Maruna, S. (Eds.). (2005). *The effects of imprisonment*. Portland, OR: Willan Publishing.
100. Lindquist, C. H. (2000). Social integration and mental well-being among jail inmates. *Sociological Forum*, 15, 431–455.
101. Litman J. A., & Lunsford G. D. (2009). Frequency of use and impact of coping strategies assessed by the COPE Inventory and their relationships to post-event health and well-being. *Journal of Health Psychology*, 14(7), 982–991. <https://doi.org/10.1177/1359105309341207>.
102. Macera, C. A., Hootman, J. M., & Sniezek, J. E. (2003). Major public health benefits of physical activity. *Arthritis Care & Research: Official Journal of the American College of Rheumatology*, 49(1), 122–128.
103. Mandhouj, O., Aubin, H. J., Amirouche, A., Perroud, N. A., Huguelet, P. (2014). Spirituality and religion among French prisoners: an effective coping resource? *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, Vol. 58(7) 821–834.
104. McCrae, R. R. (1984). Situational determinants of coping responses: Loss, threat, and challenge. *J. Pers. Soc. Psychol*, 46(4), 919–928.

105. Mefoh, P., Okafor, A., Ezeah, E., & Odo, V. (2015). Relationship between coping strategies and psychological wellbeing of Enugu (Nigerian) prison inmates. *European Journal of Social Sciences*, 47, 270–277.
106. Mejovšek, M. (1989). Relacije kognitivnih sposobnosti i agresivnosti osuđenih osoba. *Primjenjena psihologija*, 10, 111–115.
107. Mijović, D. (2013). *Laganje i psihopatija*. Beograd: autorsko izdanje.
108. Milenović, M., Jović, M. & Milićević, N. (2017). Nostalgija – neurotičan pogled ka prošlosti? *Current trends in Psychology*, pp. 170.
109. Milinović, T. (2016). Odnos osobina ličnosti zatvorenika i tijeka izdržavanja kazne zatvora. Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
110. Mills, J. F., & Kroner, D. G. (2005). Screening for suicide risk factors in prison inmates: Evaluating the efficiency of the depression, hopelessness and suicide screening form (DHS). *Legal and Criminological Psychology*, 10, 1–12.
111. Milutinović, M. (1981). Penologija, nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizaciji osuđenika (drugo dopunjeno izdanje). Beograd: Savremena administracija.
112. Mitić, P. (2015). Socijalno psihološki faktori i strategije prevlađivanja stresa kod sportista. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Departman za psihologiju, Niš.
113. Mladenović-Kupčević, R. (1981). *Osnovi penologije*, II dopunjeno izdanje. Sarajevo: Svjetlost.
114. Moffett, T. (2005). The new look of behavioral genetics in developmental psychopathology: Gene – environment interplay in antisocial behaviors. *Psychol Bull*, 131, 533–554.
115. Mohino, S., Kirchner, T. i Forn, M. (2004). Coping Strategies in Young Male Prisoner. *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 33, No. 1, pp. 41–49.
116. Moos, R. H. (1993). Coping Responses Inventory. CRI-Adult Form. Manual. Psychological Assessment, Resources, Inc. Odessa, FL.
117. Nedeljković, J. (2012). Integrativni model psiholoških prediktora akademske neefikasnosti. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Departman za psihologiju, Niš.
118. Novaco, R. W., & Chemtob, C. M. (1998). Anger and trauma: Conceptualization, assessment, and treatment. In V. M. Follette, J. I. Ruzek, & F. R. Abueg (Eds.), *Cognitive-behavioral therapies for trauma* (pp. 162-190). New York, NY: Guilford Press.
119. O’Kane, A., & Bentall, R. (2000). Psychosis and Offending. In J. McGuire T. Mason & A. O’Kane (Eds.) *Behaviour, Crime and Legal Processes: A Guide for Forensic Practitioners* (pp. 161–176). Chichester: John Wiley & Sons.

120. Pabbathi, L. R., Naik, U. S., Mandadi, G. D., Bhogaraju, A. (2014). Personality assesment of offenders and mentall ill offenders. *AP J Psychol Med*, 15(1), 55–59. [Downloaded free from <http://www.amhonline.org> on Thursday, October 3, 2019, IP: 10.232.74.23]
121. Parker, M. (2003). Doing Time: A Group-Analytic Perspective on the Emotional Experience of Time in a Men’s Prison, *The Group-Analytic Society (London)*, Vol 36(2):169–181.
122. Paulus, P. B. & Dzindolet, M. T. (1993). Reactions of male and female inmates to prison confinement. Further evidence for a twocomponent model. *Crim. Justice Behav*, 20(2), 149–166.
123. Pavlović, Z. (2017). Efikasnost kratkih kazni zatvora. Doktorska disertacija, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
124. Pérez-Moreno, F., Cámara-Sánchez, M., Tremblay, J. F., Riera-Rubio, V. J., Gil-Paisan, L., & Lucia, A. (2007). Benefits of exercise training in Spanish prison inmates. *International journal of sports medicine*, 28(12), 1046–1052.
125. Petrović, V. (2012). *Psihičko zdravlje i blagostanje: novi okviri za mentalno zdravlje*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
126. Prendergast, M. L., Hall, E. A., Wexler, H. K., Melnick, G., & Cao, Y. (2004). Amity prison-based therapeutic community: 5-year outcomes. *The Prison Journal*, 84(1), 36–60.
127. Prentky, R. A , Knight, R. A., Lee, A. F. S., Cerce, D. D. (1995). Predictive validity of lifestyle impulsivity for rapists. *Crim Justice Behav*, 22, 106–128 .
128. Radulović, D. (2013). Poremećaji zavisnosti, psihopatija i kriminal u svetlu nalaza empirijskih studija. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Vol. 12, br. 1, 119–139.
129. Reiner, M., Niermann, C., Jekauc, D., & Woll, A. (2013). Long-term health benefits of physical activity – a systematic review of longitudinal studies. *BMC public health*, 13(1), 813.
130. Reed, P., Alenazi, Y., Potterton, F. (2009). Effect of time in prison on prisoners’ use of coping strategies. *International Journal of Prisoner Health*, 5(1), 16–24.
131. Rocheleau, A. M. (2014). Prisoners’ Coping Skills and Involvement in Serious Prison Misconduct. *Victims & Offenders: An International Journal of Evidence-based Research, Policy, and Practice*, 9:2, 149–177, DOI: 10.1080/15564886.2013.866916
132. Sapsford, R. J. (1978). Life-sentence prisoners: psychological changes during sentence. *The British Journal of Criminology*, Volume 18, Issue 2, Pages 128–145, <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a046886>
133. Sarchiapone. M., Jaussent, I., Roy, A., Carli, V., Guillaume, S., Jollant, F. et al. (2009). Childhood trauma as a correlative factor of suicidal behavior –Via aggression traits. Similar results in an Italian and in a French sample. *Eur Psychiatry*, 24, 57–62 .



134. Sarchiapone, M., Carli, V., Cuomo, C., Marchetti, M., Roy, A. (2009). Association between childhood trauma and aggression in male prisoners. *Psychiatry Res*, 165, 187–192 .
135. Seijts, G. H. (1998). The importance of future time perspective in theories of work motivation. *Journal of Psychology*, 132, 154–169.
136. Seroczynski, A. D., Bergeman, C. S., Coccaro, E. F. (1999). Etiology of the impulsivity/aggression relationship: Genes or environment? *Psychiatry Res*, 86, 41–57 .
137. Shaw, J. (2002). *Prison Healthcare* [Expert Paper]. Liverpool: National R&D Programme on Forensic Mental Health.
138. Simpler, A. H., Langhinrichsen-Rohling, J. (2005). Substance use in prison: How much occurs and is it associated with psychopathology? *Addiction Research and Theory*, 13(5), 503–511.
139. Singleton, N., Meltzer, H., Gatward, R., Coid, J., & Deasy, D. (1998). Psychiatric morbidity among prisoners in England and Wales: The report of a survey carried out in 1997 by Social Survey Division of the Office of National Statistics on behalf of the Department of Health. London: The Stationery Office, 1998.
140. Stevanović, Z. (2012). *Zatvorski sistemi u svetu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
141. Stanojević, D. (2009). Novi pristupi u proučavanju prevladavanja stresnih situacija. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, XXXIX, 451–465.
142. Sušić, E., Gruber, E. N., Kovačić, I., Šuperba, M. (2013). Komorbiditetne dijagnoze kod osoba koje uz zatvorsku kaznu imaju i izrečenu sigurnosnu mjeru obveznog psihijatrijskog liječenja na Odjelu forenzičke psihijatrije Zatvorske bolnice Zagreb. *Soc. psihijat.*, Vol. 41, br. 3, 164–173.
143. Tahourdin, B. (1980). Life Sentence Prisoners: Deterioration and Coping. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 24(3), 241–243. <https://doi.org/10.1177/0306624X8002400305>
144. Tartaro, C., & Levy, M. (2007). Density, inmate assaults, and direct supervision jails. *Criminal Justice Policy Review*, 18, 395–417.
145. Uzelac, S., Žakman-Ban, V., Farkaš, R. (2008). Rad zatvorenika u fazi adaptacije na zatvorske uvjete u hrvatskoj kaznionici. *Kriminologija i socijalna integracija*, Vol. 16, br. 1, 1–126.
146. Van Harreveld, F., Van der Pligt, J., Claassen, L., van Dijk, W. (2007). Inmate Emotion Coping and Psychological and Physical Well-Being The Use of Crying Over Spilled Milk. *Criminal Justice and Behavior*, 34(5), 697–708.

147. Veljković, B. (2017). Psihološki korelati preferiranog stila rukovođenja: vremenska perspektiva, percipirani stres, mehanizmi prevladavanja i samoevaluacija zadovoljstva životom. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Departman za psihologiju, Niš.
148. Vručinić, Ž. (2017). Razlike u osobinama ličnosti između osuđivanih i neosuđivanih osoba: HEXACO model ličnosti kao referentni okvir, *Psihološka istraživanja*, Vol. XX (2) 2017, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
149. Vukadin, K. I., Mihoci, M. (2010). Nasilje u penalnim ustanovama. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 17, broj 1, 301–500.
150. Zaleski, Z., Cycon, A., Kurc, A. (2001). Future time perspective and subjective well-being in adolescent samples. u: Schmuck P., Sheldon, K. M. [ed.] *Life goals and well-being: Towards a positive psychology of human striving*. Ashland, OH: Hogrefe and Huber, 58–67.
151. Zamble, E., & Porporino, F. J. (1988). *Coping, Behavior, and Adaptation in Prison Inmates*. New York: Springer.
152. Zamble, E., & Porporino, F. J. (1990). Coping, imprisonment, and rehabilitation: Some data and their implications. *Criminal Justice and Behavior*, 17, 53–70.
153. Zimbardo, P. G. & Boyd, J. N. (1999). Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1288.
154. Zimbardo, P. G. (2002). Just think about it: Time to take our time. *Psychology Today*, 35, 62.
155. Zimbardo, P. G. & Boyd, J. N. (2008). *The time paradox, The New Psychology of Time that Will Change Your Life*. Free Press, Simon & Schuster, Inc.
156. Zotović, M. (2002). Stres i posledice stresa – prikaz transakcionističkog teorijskog modela. *Psihologija*, 35(1-2), 3–23.
157. Zotović, M. (2004). Prevladavanje stresa – konceptualna i teorijska pitanja sa stanovišta transakcionističke teorije. *Psihologija*, 37(1), 5–32.
158. Žuljević, D. & Gavrilov-Jerković, V. (2011). Strategije prevladavanja stresa u kontekstu teorije osetljivosti na potkrepljenje. *Primenjena psihologija*, 1, 35–52.
159. Šeparović, Z. (2003). *Kazneno izvršno pravo i uvod u penologiju*. Pravni fakultet u Zagrebu, Poslijediplomski studij iz kaznenopravnih znanosti, Zagreb.
160. Štajnberger, I., Čizmić, S. (1991). *Psihologija i savremena tehnika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
161. Šupe, S., Poljaković, Z., Kondić, Lj., Unušić, L., Alvir, D. (2011). Neurološke osnove stresa i rizik razvoja moždanog udara. *Neurologia Croatica*, Vol. 60(1), 21–28.

162. Šućur,Z, Žakman-Ban,V.(2005): Značajke života i tretmana žena u zatvoru, *Društvena istraživanja*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 14, 6, 1055-1078.
163. Wacquant, L. (2002). The curious eclipse of prison ethnography in the age of mass incarceration. *Ethnography*, 3, 371–397.
164. Wagner, M., McBride, R. E., & Crouse, S. F. (1999). The effects of weight-training exercise on aggression variables in adult male inmates. *The Prison Journal*, 79, 72–89.
165. Walsh, T. (2006). Is corrections correcting? An examination of prisoner rehabilitation policy and practice in Queensland. *Australian and New-Zealand Journal of Criminology*, 39, 109–133.
166. Warburton, D. E., Nicol, C. W., & Bredin, S. S. (2006). Health benefits of physical activity: the evidence. *Cmaj*, 174(6), 801–809.
167. Weeks, R., Widom, C. S. (1998). Self-reports of early childhood victimization among incarcerated adult male felons. *J Interpers Viol*, 13, 346–361 .
168. Wessman, A. E., & Ricks, D. F. (1966). *Mood and personality*. Oxford, England: Holt, Rinehart, & Winston.
169. Widom, C. S.(1989). The cycle of violence. *Science*, 244, 160–166.
170. Wills, T. A., Sandy, J. M., & Yaeger, A. M. (2000). Temperament and adolescent substance use: An epigenetic approach to risk and protection. *Journal of Personality*, 68, 1127–1151.
171. Wilson, J. H., Taylor, P. J., Robertson, G. (1985). The Validity of the SCL-90 in a Sample of British Men remanded to Prison for Psychiatric Reports, *British Journal of Psychiatry*, 147, 400–403.
172. Wolgast, M. & Lundh, L. G. (2017). Is distraction an adaptive or maladaptive strategy for emotion regulation? A person-oriented approach. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 39, 117–127. <https://doi.org/10.1007/s10862-016-9570-x>
173. Wood, J. & Dennard, S. (2017). Gang membership: links to violence exposure, paranoia, PTSD, anxiety, and forced control of behavior in prison. *Psychiatry*, 80(1), 30–41.
174. Wooldredge, J. D. (1999). Inmate experiences and psychological well-being. *Criminal Justice and Behavior*, 26, 235–250.

## **PRILOG 1:**

Testovi korišćeni u istraživanju:

1. COPE Inventory
2. SCL-90-R: Symptom Checklist-90-R
3. Upitnik opštih podataka o ispitaniku
4. ZTPI: Zimbardov Upitnik o vremenskoj perspektivi

## COPE Inventory

Zanima nas kako ljudi reaguju kada se suoče sa teškom ili stresnom situacijom u svom životu. Ima mnogo načina pomoću kojih bi čovek pokušao da se nosi sa tim stresom. Ovaj upitnik Vas pita o tome šta vi obično radite i osećate kada Vam se dese stresni događaji. Naravno, različiti događaji dovode do različitih reakcija, ali razmislite šta je to što obično radite kada ste pod Jakim stresom. Onda odgovorite na svaku dole ponuđenu stavku tako što ćete pored stavke zaokružiti broj koji označava odgovor koji se najviše slaže sa time što Vi obično radite kad ste pod stresom.

1 = obično ovo **ne radim uopšte**

2 = obično ovo radim **pomalo**

3 = obično ovo radim **umereno**

4 = obično ovo radim **u velikoj meri**

Molimo Vas, pokušajte da u svojoj glavi na svako pitanje odgovorite zasebno, nezavisno od drugih pitanja. Pošto razmislite o pitanju, odaberite odgovor koji je najtačniji ZA VAS. Molimo Vas da odgovorite na svako pitanje. Ne postoje „tačni” i „pogrešni odgovori”, već treba da izaberete odgovor koji je najtačniji za VAS, a ne ono što mislite da bi „većina ljudi” rekla ili uradila. Označite šta Vi obično radite kada VI doživite stresan događaj.

		ne radim uopšte	radim pomalo	radim umereno	radim u velikoj meri
1.	Trudim se da iz svakog iskustva izvučem nešto što će učiniti da budem zrelija osoba.	1	2	3	4
2.	Okrećem se poslu ili drugim aktivnostima da skrenem svoje misli.	1	2	3	4
3.	Uzrujavam se i ispoljavam svoja osećanja, puštam ih napolje.	1	2	3	4
4.	Pokušavam da se posavetujem sa nekim o tome šta da radim.	1	2	3	4
5.	Ulažem sav svoj napor da to nekako rešim.	1	2	3	4
6.	Govorim sebi: „ovo se ne dešava stvarno”.	1	2	3	4
7.	Polažem svoju veru u Boga.	1	2	3	4
8.	Smejem se situaciji.	1	2	3	4
9.	Priznajem sebi da ne mogu da se nosim s tim i prestajem da pokušavam.	1	2	3	4
10.	Suzdržavam se da ne radim nešto previše brzo.	1	2	3	4
11.	Razgovaram o svojim osećanjima sa nekim.	1	2	3	4
12.	Uzimam alkohol ili drogu da bih se osećao bolje.	1	2	3	4
13.	Navikavam se na činjenicu da se to desilo.	1	2	3	4
14.	Razgovaram sa nekim da bih saznao više o toj situaciji.	1	2	3	4
15.	Sprečavam da mi se misli o tome odvlače zbog drugih misli i aktivnosti.	1	2	3	4
16.	Tokom dana sanjaram o drugim stvarima, nevezanim za tu situaciju.	1	2	3	4
17.	Uzrujavam se i stvarno sam svestan toga.	1	2	3	4
18.	Tražim Božju pomoć.	1	2	3	4
19.	Pravim plan akcije.	1	2	3	4
20.	Šalim se na račun toga što se desilo.	1	2	3	4
21.	Prihvatam da se to dogodilo i da se ne može promeniti.	1	2	3	4
22.	Trudim se da ništa ne preduzimam oko toga dok mi to situacija ne dozvoli.	1	2	3	4
23.	Tražim osećajnu podršku od prijatelja ili rođaka.	1	2	3	4
24.	Jednostavno dižem ruke od pokušavanja da dostignem svoj cilj.	1	2	3	4

25.	Preduzimam dodatne akcije da pokušam da se oslobodim problema.	1	2	3	4
26.	Pokušavam da se na kratko „pogubim” pijući alkohol ili uzimajući drogu.	1	2	3	4
27.	Odbijam da verujem da se to stvarno dogodilo.	1	2	3	4
28.	Puštam svoja osećanja napolje.	1	2	3	4
29.	Pokušavam da to vidim u drugom svetlu, da učinim da mi deluje pozitivnije.	1	2	3	4
30.	Razgovaram sa nekim ko bi mogao da učini nešto konkretno povodom problema.	1	2	3	4
31.	Spavam više nego obično.	1	2	3	4
32.	Pokušavam da smislim strategiju oko toga šta da uradim.	1	2	3	4
33.	Koncentrišem se na nošenje sa problemom, i, ako je potrebno, puštam da druge stvari malo zaostanu.	1	2	3	4
34.	Dobijam saosećanje i razumevanje od nekog.	1	2	3	4
35.	Pijem alkohol ili uzmem drogu, da bih manje mislio o tome što se desilo.	1	2	3	4
36.	Zežam se unaokolo o tome.	1	2	3	4
37.	Odustajem od pokušaja da dobijem ono što želim.	1	2	3	4
38.	Tražim dobre stvari u onome što se dešava.	1	2	3	4
39.	Mislim kako da se najbolje nosim sa problemom.	1	2	3	4
40.	Pravim se da se to nije stvarno desilo.	1	2	3	4
41.	Maksimalno se trudim da ne pogoršam stvari time što ću nešto uraditi prebrzo.	1	2	3	4
42.	Jako se trudim da ne dozvolim drugim stvarima da se umešaju u moje pokušaje da se nosim sa problemom.	1	2	3	4
43.	Idem u bioskop ili gledam televiziju, da bih mislio manje o tome.	1	2	3	4
44.	Prihvatam stvarnost činjenice da se to dogodilo.	1	2	3	4
45.	Pitam ljude koji su imali slična iskustva o tome šta su oni radili.	1	2	3	4
46.	Osećam se prilično stresirano i mislim da dosta ispoljavam to osećanje.	1	2	3	4
47.	Preduzimam direktnu akciju da se približim problemu.	1	2	3	4
48.	Pokušavam da nađem utehu u svojoj veri.	1	2	3	4
49.	Prisiljavam sebe da čekam da dođe pravo vreme da nešto uradim.	1	2	3	4
50.	Ismejavam situaciju.	1	2	3	4
51.	Smanjujem količinu napora koju ulažem da rešim problem.	1	2	3	4
52.	Razgovaram sa nekim o tome kako se osećam.	1	2	3	4
53.	Koristim alkohol ili drogu da mi pomognu da prođem kroz to.	1	2	3	4
54.	Učim da živim sa tim.	1	2	3	4
55.	Ostavljam sa strane druge aktivnosti jer želim da se koncentrišem na ovaj problem.	1	2	3	4
56.	Dobro razmislim o tome koje korake da preduzmem.	1	2	3	4
57.	Ponašam se kao da se to nikada nije dogodilo.	1	2	3	4
58.	Radim ono što mora da se uradi, korak po korak.	1	2	3	4
59.	Učim nešto iz tog iskustva.	1	2	3	4
60.	Molim se Bogu više nego obično.	1	2	3	4

## SCL-90-R: Symptom Checklist-90-R

Ovo je lista problema koje ljudi nekad imaju. Molimo Vas da pažljivo pročitate svaku rečenicu i da obeležite broj koji najtačnije opisuje KOLIKO VAS JE TAJ PROBLEM ZAOKUPLJAO TOKOM PROTEKLE NEDELJE UKLJUČUJUĆI I DANAŠNJI DAN. Za svaki problem obeležite samo jedan broj i nemojte preskakati rečenice. Ne dopisujte ništa na listu sa odgovorima.

0 = nimalo    1 = malo    2 = umereno    3 = prilično    4 = vrlo mnogo

	KOLIKO VAS UZNEMIRAVA :	nimalo	malo	umeren	prilično	vrlo mnogo
1.	Glavobolje.	0	1	2	3	4
2.	Nervoza ili unutrašnja drhtavica.	0	1	2	3	4
3.	Ponavljanje neprijatne misli koje Vam nisu izlazile iz glave.	0	1	2	3	4
4.	Malaksalost ili vrtoglavica.	0	1	2	3	4
5.	Gubitak seksualnog interesovanja ili zadovoljstva.	0	1	2	3	4
6.	Kritičnost prema drugima.	0	1	2	3	4
7.	Pomisao da neko kontroliše Vaše misli.	0	1	2	3	4
8.	Osećanje da su drugi krivi za većinu Vaših nevolja.	0	1	2	3	4
9.	Teškoća da se setite nekih stvari.	0	1	2	3	4
10.	Zabrinutost zbog aljkavosti ili nemarnosti.	0	1	2	3	4
11.	Lako se naljutite ili iznervirate.	0	1	2	3	4
12.	Bol u predelu srca ili u grudima.	0	1	2	3	4
13.	Osećanje straha na otvorenom prostoru ili na ulici.	0	1	2	3	4
14.	Usporenost ili osećanje nedostatka snage.	0	1	2	3	4
15.	Razmišljanje o samoubistvu.	0	1	2	3	4
16.	Čujete glasove koje drugi ljudi ne čuju.	0	1	2	3	4
17.	Drhtanje.	0	1	2	3	4
18.	Osećate da se većini ljudi ne može verovati.	0	1	2	3	4
19.	Slab apetit.	0	1	2	3	4
20.	Lako se rasplačete.	0	1	2	3	4
21.	Osećanje stidljivosti ili nelagodnosti u prisustvu osoba suprotnog pola.	0	1	2	3	4
22.	Osećanje da ste uhvaćeni ili da ste uleteli u zamku.	0	1	2	3	4
23.	Iznenada se uplašite bez razloga.	0	1	2	3	4
24.	Izlivi besa koje ne možete da kontrolišete.	0	1	2	3	4
25.	Plašite se da sami izađete iz kuće.	0	1	2	3	4
26.	Okrivljujete sebe zbog nekih stvari.	0	1	2	3	4
27.	Bolovi u donjem delu leđa.	0	1	2	3	4
28.	Nesposobnost da se obave poslovi koje treba završiti.	0	1	2	3	4
29.	Osećanje usamljenosti.	0	1	2	3	4
30.	Osećanje tuge.	0	1	2	3	4
31.	Preterana zabrinutost zbog nekih stvari.	0	1	2	3	4
32.	Nedostatak interesovanja za bilo šta.	0	1	2	3	4
33.	Osećanje zastrašenosti.	0	1	2	3	4
34.	Osećanje da Vas drugi ljudi mogu lako povrediti.	0	1	2	3	4
35.	Osećanje da drugi poznaju Vaše misli.	0	1	2	3	4
36.	Osećanje da Vas ljudi ne razumeju ili da ne saosećaju sa Vama.	0	1	2	3	4
37.	Osećanje da drugi ljudi nisu prijateljski naklonjeni ili da Vas ne vole.	0	1	2	3	4
38.	Potreba da svoje poslove obavljate polako da bi ste bili sigurni da su urađeni kako treba.	0	1	2	3	4
39.	Lupanje srca ili ubrzan rad srca.	0	1	2	3	4
40.	Osećanje mučnine ili uznemiren stomak.	0	1	2	3	4

41.	Osećanje da ste manje vredni od drugih.	0	1	2	3	4
42.	Bolovi u mišićima.	0	1	2	3	4
43.	Osećanje da drugi govore o Vama ili Vas posmatraju.	0	1	2	3	4
44.	Teškoća da se zaspi.	0	1	2	3	4
45.	Potreba da proveravate dva ili više puta ono što radite.	0	1	2	3	4
46.	Teškoće u donošenju odluka.	0	1	2	3	4
47.	Osećanje straha kad se putuje autobusom ili vozom.	0	1	2	3	4
48.	Otežano disanje.	0	1	2	3	4
49.	Osećanje da Vam telom prolaze talasi toplote ili hladnoće.	0	1	2	3	4
50.	Potreba da se izbegavaju neke stvari, mesta ili aktivnosti koje Vas plaše.	0	1	2	3	4
51.	Praznina u glavi.	0	1	2	3	4
52.	Utrnulost ili žmarci u pojedinim delovima tela.	0	1	2	3	4
53.	Osećaj da imate „knedlu“ u grlu.	0	1	2	3	4
54.	Osećanje beznadežnosti u odnosu na budućnost.	0	1	2	3	4
55.	Teškoće sa koncentracijom.	0	1	2	3	4
56.	Osećaj slabosti u pojedinim delovima tela.	0	1	2	3	4
57.	Osećanje uznemirenosti ili napetosti.	0	1	2	3	4
58.	Osećaj težine u rukama ili nogama.	0	1	2	3	4
59.	Misli o smrti ili umiranju.	0	1	2	3	4
60.	Preterivanje u jelu.	0	1	2	3	4
61.	Osećanje nelagodnosti kada Vas ljudi posmatraju ili govore o Vama.	0	1	2	3	4
62.	Misli koje nisu Vaše.	0	1	2	3	4
63.	Potreba da nekog istučete, uvredite ili povredite.	0	1	2	3	4
64.	Buđenje u ranu zoru.	0	1	2	3	4
65.	Prisila da se ponavljaju neke radnje, kao što je dodirivanje, brojanje, pranje.	0	1	2	3	4
66.	Nemiran ili isprekidan san.	0	1	2	3	4
67.	Prisila da nešto polomite ili razbijete.	0	1	2	3	4
68.	Misli ili verovanja koje ne dele drugi ljudi.	0	1	2	3	4
69.	Stidljivost i smetenost u društvu drugih ljudi.	0	1	2	3	4
70.	Osećaj nelagodnosti u gužvi, na primer, u kupovini ili bioskopu.	0	1	2	3	4
71.	Osećanje da Vam sve predstavlja napor.	0	1	2	3	4
72.	Nagli napadi jakog straha ili panike.	0	1	2	3	4
73.	Osećaj nelagodnosti kada treba da se jede ili pije u prisustvu drugih.	0	1	2	3	4
74.	Česte svađe sa drugima.	0	1	2	3	4
75.	Osećanje nervoze kada ostanete sami.	0	1	2	3	4
76.	Drugi Vam ne daju dovoljno priznanja za ono što ste postigli.	0	1	2	3	4
77.	Osećanje usamljenosti, čak i kada ste u društvu.	0	1	2	3	4
78.	Osećanje da ste tako nemirni da ne možete mirno da sedite.	0	1	2	3	4
79.	Osećanje bezvrednosti.	0	1	2	3	4
80.	Osećanje da će Vam se desiti nešto loše.	0	1	2	3	4
81.	Vikanje ili bacanje stvari.	0	1	2	3	4
82.	Osećanje strha da ćete se onesvestiti na javnom mestu.	0	1	2	3	4
83.	Osećanje da će Vas ljudi iskoristiti, samo ako im za to pružite priliku.	0	1	2	3	4
84.	Uznemirujuće misli o seksu.	0	1	2	3	4
85.	Misao da treba da budete kažnjeni zbog svojih grehova.	0	1	2	3	4
86.	Zastrašujuće misli i slike.	0	1	2	3	4
87.	Pomisao da sa Vašim telom nešto ozbiljno nije u redu.	0	1	2	3	4
88.	Osećanje da nikada niste bliski sa nekom osobom.	0	1	2	3	4
89.	Osećanje krivice	0	1	2	3	4
90.	Pomisao da nešto nije u redu sa Vašim razumom.	0	1	2	3	4



Upitnik opštih podataka o ispitaniku

Datum : \_\_\_\_\_

Poštovani,

Molim Vas da iskreno odgovorite na pitanja u ovom upitniku i testove koji su pred Vama. Istraživanje je anonimno i Vaši odgovori biće korišćeni isključivo u naučne svrhe – za izradu doktorske disertacije studentkinje Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

Hvala unapred.

1. Od obrazovanja imate (zaokružiti):

- a) nezavršenu osnovnu školu
- b) osnovnu školu
- c) srednju školu
- d) višu školu
- e) fakultet i/ili više

2. Da li ste u zatvoru RADNO ANGAŽOVANI (zaokružiti):                      DA                      NE

3. Koliko imate godina? \_\_\_\_\_

4. Vaš porodični status (zaokružiti):

- a) u braku
- b) razveden
- c) neoženjen
- d) udovac

5. Mesto stanovanja pre izdržavanja kazne (zaokružiti):

- 1. grad,
- 2. prigradsko naselje,
- 3. selo.

6. Ukupno trajanje izdržavanja kazne: \_\_\_\_\_ godina

7. Broj godina od početka izdržavanja kazne: \_\_\_\_\_ godina

8. Broj godina do završetka izdržavanja kazne: \_\_\_\_\_ godina

9. Krivično delo: \_\_\_\_\_

## ZTPI

Uputstvo:

Molimo Vas da pažljivo pročitate svaku tvrdnju i ocenite u kom stepenu tačnosti se ona odnosi na Vas.

Koje godine ste rođeni? \_\_\_\_\_

1 = veoma netačno 2 = uglavnom netačno 3 = neutralno 4 = uglavnom tačno 5 = veoma tačno						
1.	Verujem da je druženje sa prijateljima na žurkama jedno od važnih zadovoljstava u životu.	1	2	3	4	5
2.	Prizori, zvuci i mirisi detinjstva često mi vraćaju bujicu divnih sećanja	1	2	3	4	5
3.	Sudbina određuje mnogo toga u mom životu.	1	2	3	4	5
4.	Često razmišljam o tome šta je trebalo drugačije da uradim u svom životu.	1	2	3	4	5
5.	Ljudi i stvari oko mene često utiču na moje odluke.	1	2	3	4	5
6.	Verujem da čovekov dan treba da se isplanira unapred, svakog jutra.	1	2	3	4	5
7.	Razmišljanje o mojoj prošlosti pruža mi zadovoljstvo.	1	2	3	4	5
8.	Radim stvari impulsivno.	1	2	3	4	5
9.	Kada želim da nešto postignem, postavim sebi ciljeve i konkretna sredstva kojima ću da dođem do tih ciljeva.	1	2	3	4	5
10.	U proseku, mogu da se setim mnogo više dobrih nego loših stvari iz moje prošlosti.	1	2	3	4	5
11.	Kada slušam omiljenu muziku, često izgubim osećaj za vreme.	1	2	3	4	5
12.	Uvek uradim sve zadatke za sutra i sav neophodan posao pre nego što se uveče zabavim.	1	2	3	4	5
13.	Pošto će ionako da bude ono što će da bude, nije mnogo važno šta ja radim.	1	2	3	4	5
14.	Uživam da slušam priče o tome kako je sve to bilo u „stara, dobra vremena“.	1	2	3	4	5
15.	Bolni doživljaji iz prošlosti stalno se ponavljaju u mome umu.	1	2	3	4	5
16.	Pokušavam da živim svoj život najpotpunije što mogu, dan za danom.	1	2	3	4	5
17.	Uznemirim se ako zakasnim na sastanak.	1	2	3	4	5
18.	U idealnom slučaju, svaki dan bih živeo kao da mi je poslednji.	1	2	3	4	5
19.	Sećanja na srećna, dobra vremena uvek lako prodru do moga uma.	1	2	3	4	5
20.	Ispunjavam na vreme svoje obaveze prema prijateljima i nadređenima.	1	2	3	4	5
21.	U prošlosti sam iskusio zlostavljanje i odbijanje.	1	2	3	4	5
22.	Donosim odluke u trenutku.	1	2	3	4	5
23.	Posmatram svaki dan onakvim kakav je i ne pokušavam da ga isplaniram.	1	2	3	4	5
24.	Prošlost je puna neprijatnih sećanja o kojima nerado razmišljam.	1	2	3	4	5
25.	Važno mi je da u mom životu bude uzbuđenja.	1	2	3	4	5
26.	U prošlosti sam pravio greške koje bih voleo da se nisu desile.	1	2	3	4	5
27.	Mislim da je važnije da uživaš u onome što radiš, nego da završiš posao na vreme.	1	2	3	4	5
28.	Povremeno sam nostalgican za detinjstvom.	1	2	3	4	5
29.	Pre nego što donesem odluku, odmerim šta dobijam, a šta gubim.	1	2	3	4	5
30.	Preuzimanjem rizika sprečavam da mi život postane dosadan.	1	2	3	4	5
31.	Važnije mi je da uživam u životu kao putovanju nego da se usmerim samo ka cilju.	1	2	3	4	5
32.	Stvari retko ispadnu onako kako sam očekivao.	1	2	3	4	5
33.	Teško mi je da zaboravim neprijatne slike iz mladosti.	1	2	3	4	5
34.	Čak i kada uživam u sadašnjosti, nešto me vuče da pravim poređenje sa sličnim događajima iz prošlosti.	1	2	3	4	5
35.	Moj životni put kontrolišu sile na koje ne mogu da utičem.	1	2	3	4	5
36.	Nema nikakvog smisla da se brinem za budućnost, pošto u vezi sa njom ionako ništa ne mogu da uradim.	1	2	3	4	5
37.	Završavam zadatke na vreme tako što radim malo pomalo.	1	2	3	4	5
38.	Primetio sam da počnem pažljivije da slušam kada članovi porodice krenu da pričaju kakve	1	2	3	4	5

	su stvari nekada bile.					
39.	Rizikujem ne bi li uneo malo uzbuđenja u svoj život.	1	2	3	4	5
40.	Pravim spisak stvari koje treba da uradim.	1	2	3	4	5
41.	Često više slušam srce nego glavu.	1	2	3	4	5
42.	Mogu da odolim iskušenju kada znam da imam posla.	1	2	3	4	5
43.	Postoje trenuci kad primetim da me je ponelo uzbuđenje.	1	2	3	4	5
44.	Danas je život previše komplikovan; više bi mi prijao jednostavniji život kakav se živeo u prošlosti.	1	2	3	4	5
45.	Više volim spontane nego predvidljive prijatelje.	1	2	3	4	5
46.	Volim porodične rituale i tradicije koje se ponavljaju u pravilnim intervalima.	1	2	3	4	5
47.	Razmišljam o lošim stvarima koje su mi se dogodile u prošlosti.	1	2	3	4	5
48.	Uporno radim teške, nezanimljive poslove ukoliko ću pomoću njih moći da krenem napred.	1	2	3	4	5
49.	Često se sreća isplati više nego vredan rad.	1	2	3	4	5
50.	Razmišljam o dobrim stvarima koje sam propustio u životu.	1	2	3	4	5
51.	Volim da moji bliski odnosi budu strastveni.	1	2	3	4	5
52.	Uvek će biti vremena da uhvatim korak sa poslom.	1	2	3	4	5

## **PRILOG 2:**

Lista tabela

- Tabela 1:** Obrazovna struktura uzorka
- Tabela 2:** Poduzorci na osnovu radnog angažovanja
- Tabela 3:** Bračni/porodični status
- Tabela 4:** Struktura uzorka po mestu stanovanja
- Tabela 5:** Opis starosti osuđenika, dužine kazne: vremena proteklog i preostalog
- Tabela 6:** Struktura uzorka s obzirom na obrazovanje
- Tabela 7:** Struktura uzorka s obzirom na bračni status
- Tabela 8:** Struktura uzorka s obzirom na mesto stanovanja
- Tabela 9:** Opis uzorka po radnom angažmanu, starosti i zatvorskoj kazni
- Tabela 10:** Interna konzistentnost Upitnika COPE na uzorku počinitelaca krivičnih dela u aktuelnom istraživanju i originalnoj verziji upitnika
- Tabela 11:** Interna konzistentnost Upitnika ZTPI na uzorku počinitelaca krivičnih dela
- Tabela 12:** Interna konzistentnost Upitnika SCL-90-R na uzorku počinitelaca krivičnih dela
- Tabela 13:** Mere proseka i odstupanja dimenzija vremenske perspektive
- Tabela 14:** Deskriptivne karakteristike i pouzdanost dimenzija ZTPI (Kostić i Nedeljković, 2013)
- Tabela 15:** Mere proseka i odstupanja vremenske perspektive na poduzorcima osuđenika
- Tabela 16:** Mere proseka i odstupanja testa COPE na celom uzorku
- Tabela 17:** Mere proseka i odstupanja testa COPE na poduzorcima angažovanih i ne-angažovanih
- Tabela 18:** Mere proseka i odstupanja testa SCL-90-R na celom uzorku
- Tabela 19:** Mere proseka i odstupanja testa SCL-90-R na poduzorcima angažovanih i neangažovanih
- Tabela 20:** Povezanost između radnog angažovanja zatvorenika i vremenskih perspektiva
- Tabela 21:** Povezanost između radnog angažovanja zatvorenika i koping mehanizama
- Tabela 22:** Povezanost između radnog angažovanja zatvorenika i psihopatoloških indikatora
- Tabela 23:** Povezanost dužine trajanja kazne, njenog početka i završetka sa vremenskim perspektivama
- Tabela 24:** Povezanost dužine trajanja kazne, njenog početka i završetka sa koping mehanizmima
- Tabela 25:** Povezanost dužine kazne, njenog početka i završetka sa psihopatološkim odstupanjima
- Tabela 26:** Povezanost vremenskih perspektiva i koping mehanizama kod ispitivanih grupa
- Tabela 27:** Povezanost vremenskih perspektiva i psihopatoloških odstupanja
- Tabela 28:** Povezanost koping mehanizama i psihopatoloških odstupanja kod radno angažovanih
- Tabela 29:** Povezanost koping mehanizama i psihopatoloških odlika kod radno neangažovanih
- Tabela 30:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Negativne prošlosti*

**Tabela 31:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Pozitivne prošlosti*

**Tabela 32:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Hedonističke sadašnjosti*

**Tabela 33:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Pozitivne reinterpretacije*

**Tabela 34:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Mentalnog neangažovanja*

**Tabela 35:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Fokusa na emocije*

**Tabela 36:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Socijalne podrške*

**Tabela 37:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Aktivnog kopinga*

**Tabela 38:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Negiranja*

**Tabela 39:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Bihevioralnog neangažovanja*

**Tabela 40:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Ograničenja*

**Tabela 41:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Upotrebe emocionalne podrške*

**Tabela 42:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Upotrebe supstanci*

**Tabela 43:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Prihvatanja*

**Tabela 44:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Supresije*

**Tabela 45:** Pojedinačni doprinosi psihopatoloških karakteristika u objašnjenju *Planiranja*

**Tabela 46:** Razlika između radno angažovanih i neangažovanih osuđenika u psihop. odstupanjima

**Tabela 47:** Razlika između radno angažovanih i neangažovanih osuđenika u vremenskim perspektivama

**Tabela 48:** Razlika između radno angažovanih i neangažovanih osuđenika u suočavanju sa stresom

**Tabela 49:** Bračni status kao faktor razlika u mehanizmima prevladavanja stresa

**Tabela 50:** Rezultati naknadnog testiranja razlika AS kod podgrupa

**Tabela 51:** Bračni status kao faktor razlika u vremenskim perspektivama

**Tabela 52:** Bračni status kao faktor razlika u psihopatološkim odlikama zatvorenika

**Tabela 53:** Pokazatelji značajnosti diskriminativne funkcije sa dimenzijama SCL

**Tabela 54:** Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije

**Tabela 55:** Matrica strukture kanoničke diskriminativne funkcije

**Tabela 56:** Grupni centriodi dobijene funkcije

**Tabela 57:** Procenat predviđanja pripadnosti grupama na osnovu rezultata

**Tabela 58:** Pokazatelji značajnosti diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

**Tabela 59:** Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

**Tabela 60:** Matrica strukture kanoničke diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

**Tabela 61:** Grupni centriodi dobijene funkcije

**Tabela 62:** Procenat predviđanja pripadnosti grupama na osnovu rezultata

**Tabela 63:** Pokazatelji značajnosti diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

**Tabela 64:** Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

**Tabela 65:** Matrica strukture funkcije sa indeksima SCL

**Tabela 66:** Grupni centriodi dobijene funkcije

**Tabela 67:** Uspešnost diskriminativne funkcije u razlikovanju grupa

**Tabela 68:** Pokazatelji značajnosti diskriminativne funkcije sa globalnim indeksima SCL

**Tabela 69:** Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije sa skalama SCL

**Tabela 70:** Matrica strukture funkcije sa indeksima SCL

**Tabela 71:** Grupni centriodi dobijene funkcije

**Tabela 72:** Uspešnost diskriminativne funkcije u razlikovanju grupa

## **PRILOG 3:**

Lista slika i grafikona



**Slika 1:** Profil idealnog odnosa vremenskih perspektiva, prema Zimbardu i Bojdu (Zimbardo & Boyd), preuzeto 18.08.2019.godine sa <http://www.thetimeparadox.com/surveys/> .

---

**Grafikon 1:** Vremenske perspektive kod ispitivanih grupa

**Grafikon 2:** Koping mehanizmi s obzirom na radno angažovanje

**Grafikon 3:** Psihopatološke odlike po grupama

**Grafikon 4:** Udaljenost grupnih centroida

**Grafikon 5:** Udaljenost grupnih centroida na funkciji sa globalnim indeksima SCL

**Grafikon 6:** Udaljenost grupnih centroida na funkciji sa globalnim indeksima SCL

**Grafikon 7:** Udaljenost grupnih centroida na funkciji sa globalnim indeksima SCL

## **BIOGRAFIJA AUTORA:**

Marina Kostić, diplomirani psiholog, rođena 30. maja 1979. godine u Jagodini. Završila Vukovom diplomom društveno-jezički smer gimnazije „Svetozar Marković” u Jagodini, 1998. godine.

Diplomirala 2003. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu na Departmanu za psihologiju sa prosečnom ocenom u toku studija 8,75. Odbranila diplomski rad iz predmeta Psihologija marketinga na temu „Uticaj propagandnog spota na donošenje odluke o kupovini”, sa ocenom 10 (deset), pod mentorstvom prof. dr Aleksandra Milojevića.

Posle kraćeg radnog iskustva na mestu školskog psihologa u OŠ „Čegar” u Nišu, trinaestogodišnji rad u lokalnoj samoupravi započela u Upravi za dečiju, socijalnu i primarnu zdravstvenu zaštitu 2007. godine, i radno iskustvo stekla u: Odseku za primarnu zdravstvenu zaštitu, Odseku za socijalnu zaštitu i Odseku za porodicu. Poslednjih sedam godina radnog staža provela na rukovodilačkim mestima u gradskoj upravi (pomoćnika načelnika, načelnika Uprave za obrazovanje odnosno sekretara Sekretarijata za obrazovanje, nakon reorganizacije Gradske uprave). Trenutno radi kao pomoćnik gradonačelnika Grada Niša.

Televizijski staž dug 25 godina stekla kao voditelj, novinar i autor na televizijama K21 i gradskoj televiziji „TV Antena” u Jagodini (u sklopu dopisništva RTS-a), i RTV5 i TV Zona plus u Nišu.

Naučno-istraživačkim radom bavila se tokom trajanja osnovnih i doktorskih studija psihologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu; autor je nekoliko objavljenih naučnih radova u zemlji i inostranstvu.

Govori engleski, a služi se i francuskim jezikom. Majka jednog deteta.

## Изјава 1.

### ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

"Психопатолошка одступања, стрес и временске перспективе код починилаца кривичних дела"

која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

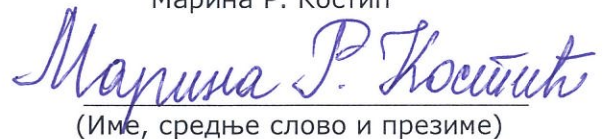
- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, мај 2020.године

Потпис аутора дисертације:

Марина Р. Костић



(Име, средње слово и презиме)

## Изјава 2.

### ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ЕЛЕКТРОНСКОГ И ШТАМПАНОГ ОБЛИКА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

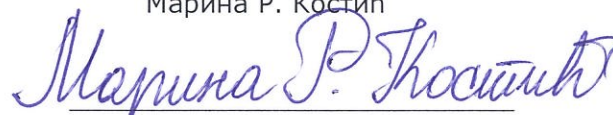
Наслов дисертације: "Психопатолошка одступања, стрес и временске перспективе код починилаца кривичних дела"

Изјављујем да је електронски облик моје докторске дисертације, коју сам предао/ла за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**, истоветан штампаном облику.

У Нишу, мај 2020.године

Потпис аутора дисертације:

Марина Р. Костић



(Име, средње слово и презиме)

### Изјава 3:

#### ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

"Психопатолошка одступања, стрес и временске перспективе код починилаца кривичних дела".

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.


Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство **(CC BY)**
2. Ауторство – некомерцијално **(CC BY-NC)**
- 3.) Ауторство – некомерцијално – без прераде **(CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима **(CC BY-NC-SA)**
5. Ауторство – без прераде **(CC BY-ND)**
6. Ауторство – делити под истим условима **(CC BY-SA)<sup>1</sup>**

У Нишу, мај 2020.године

Потпис аутора дисертације:

Марина Р. Костић



(Име, средње слово и презиме)